

אתרים

המלצות

05

"רחל השימור"

ספריית יהודה דקל
מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

יהודה דקל - איש הרעים והרעות

כי רעות שפזאת, לעולם לא תיתן את לפניו לשפח.

מילותיו של חיים גורי, מתוך שירו הנפלא "הרעות", מבטאות בתמציתיות מדהימה את אשר חש דור שלם כלפי עצמו וכלפי סביבתו. לאחר שנים התייחס גורי, בפרוזה, לייחודו של אותו דור, חברי תנועות הנוער ואנשי הפלמ"ח: "כל חברה בנויה פחות או יותר בצורה היררכית. לאדם יש מעליו מורים והורים וממסדים למיניהם, שהיו גם אז. תנועת הנוער שברה את ההיררכיה ויצרה את 'תרבות המעגל', שהיא גם תרבות היחד, תרבות השירה, תרבות השמחה ותחושת השותפות... אין בה דך ונידח ואין שוליים, מעגל החברות".

יהודה דקל (1929-2008) נמנה כל חייו עם דור זה, שראה עצמו לא רק כ"עילית משרתת" שתפקידה להביא את ספינת הציונות לחוף מבטחים, אלא גם כחברה המושתתת על יחסים חבריים ועל הרעות. תחנות חייו מעידות על כך: מילדותו בהרצליה, כבן למשפחת מייסדים, דרך בית הספר בתל-אביב, תנועת הצופים, בית הספר החקלאי מקוה ישראל ועד השירות בפלמ"ח, יחד עם חבריו להכשרת הצופים דפנה, שלאחר המלחמה הקימה את קיבוץ יראון במרומי הגליל העליון. גם לאחר מכן, בחייו הבוגרים, היה יהודה דקל איש רעים ושומר על קשרי חברות עם רעים-לדרך ועם חברים חדשים שרכש בעבודות בניין הארץ שלהן הקדיש את חייו.

אולם דומה ששיאה של תחושת הרעות, שליוותה את יהודה ואת חבריו, היה בקרבות מלחמת העצמאות, ובמיוחד בקרב העקוב-מדם לכיבוש של משטרת נבי יושע (כיום מצודת כ"ח) ב-20 באפריל 1948. בקרב זה נפלו 22 לוחמים, מהם 12 חברי הכשרת הצופים מדפנה, רעיו לדרך של יהודה דקל. חודש לאחר מכן נכבשה המשטרה בהתקפה נוספת, ויהודה היה בין הלוחמים. הוא סייע באיסוף גופותיהם של הנופלים בקרב ה-20 באפריל, שהיו מוטלות באתר הקרב. לימים התייחס לכך: "שנים חקרתי למה היו כל-כך הרבה אבדות. התברר שרוב החללים נמצאו בזוגות, משום שאחד נשאר לגונן, להציל, לסייע ולנסות לחלץ את השני. אם זה היה זוג אחד או שניים, זה היה מקרי. אבל זאת הייתה סדרה של זוגות. חלק גדול מהלוחמים נפלו בניסיון להציל את החבר הפצוע. זאת הייתה רוח האנשים בימים ההם. אחוות לוחמים ורעות עד כלות, עד מוות". נושא הרעות בקרב לא הרפה מיהודה במשך שנים. בראש קבוצה של חברים-לדרך הוא יזם את הקמת "מוזיאון הרעות" במצודת כ"ח. ב-2008 הלך לעולמו לאחר שהתגבר על קשיים אין-סוף. ממשיכיו - חבריו, בני משפחתו ואנשים טובים נוספים - השלימו את המלאכה בשנת 2014.

"מוזיאון הרעות מיסודו של יהודה דקל" במצודת כ"ח הוא אנדרטה חיה לחשיבותה ולעוצמתה של הרעות בכלל ושל הרעות בקרב בפרט - שלוחמי תש"ח הנחילו למדינה ולצה"ל.

www.idekel.co.il

■ דבר העורכת ■

"אתרים - המגזין" 5 מתמקד הפעם בשינויים שחלו ביחסי הערכים והעשייה השימורית. את הגישה שהעמידה בראש סולם הדיון במהות השימור את הנכס, את הבולטות שלו, את סגנונו הייחודי, את נדירותו ואת בחירת האופנים לייצבו ולשמרו - מחליפה הגישה החברתית-קהילתית. זו אינה מתעלמת מתפקידם של התיעוד והבלטת הערכים ההיסטוריים המקדימים כל החלטה להפעיל שיקולי העדפה בבחירה ובמיון של הנכסים הראויים להיכלל ברשימת שימור, אבל היא מדגישה את חלקם של ערכים חדשים בהובלת השימור ובקידומו. בחברה המתאפיינת בתנועה ובמעבר ממקום למקום, ומכירה ביכולותיה לקדם סדר יום (אג'נדה) חברתי, מודגשים הערכים הדמוקרטיים, החברתיים והקהילתיים. כך קורה ששיתוף ציבור אינו רק פעולת הריכוז של קבוצה ויידועה בדבר החלטות של קבוצת תכנון או של קבוצה בעלת אינטרס פוליטי, אלא הזכות למידע, לביטוי עמדה ולשותפות בתהליך קבלת החלטות - מה לשמור ובאיזה אופן. כך קורה שהזכות לבטא שונות תרבותית נקשרת גם בזכות לבחור את נופי התרבות ואת נכסי המורשת המבטאים שונות זו.

הבחירה **בערכים** כנושא מרכזי לגיליון המייצג לכאורה את קהילת המשמרים המתמחים בחומר, בטכנולוגיה, באדריכלות, בייצוג, בתיעוד ובהיסטוריה, נועדה להרחיב את מעגל המתעניינים בשימור כתחום דעת ייחודי. חוקרי תרבות ותהליכים חברתיים, מודדי השינוי הערכי-כלכלי, בוחני ההשלכות רחוקות הטווח, זכאות הדורות הבאים לנכסי מורשת ואחריות הדור הנוכחי להבטיח את הישרדותם - לכל אלה מקום בקהילה זו. ואכן גיליון זה מבטא רוחב יריעה: לצד מאמרים המתמקדים בערך חברתי ותרבותי מופיעים מאמרים החוזרים ומבליטים את הערכים הקלאסיים - ההיסטוריים, האדריכליים והתכנוניים. לצד מאמרים המציגים את השינוי שחל בדיון הערכי במסגרות אוניברסליות, מופיעים מאמרים המתארים את חלקו של הדיון הערכי המקומי, הישראלי אצל קהילות שונות, בפעולת המחוזות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובפרקטיקה של רשויות וארגונים מקומיים.

את השינוי שחל במעמדו של הערך ובהגדרותיו בדיון האוניברסלי השימורי מייצג מאמרם של **נדב שדה ואלי שטרן**, הבוחן את המאפיינים החברתיים בבחירת נופים אסוציאטיביים - הגדרה שהייתה לחלק בלתי נפרד מההכרזות על אתרי מורשת עולמית ומדינית. מאמרה של **עירית עמית-כהן** מתאר את ההתפתחות שחלה בדיון הערכי ובמשמעויותיו באמנות, בהכרזות ובמסמכים האוניברסליים, והוא נכלל בקטגוריה זו. כך גם מאמרו של **סעדיה מנדל** על ערך תרבותי ועל יחסו לשימור. מאמרה של **קרן מטרני** סוקר את הדיון הרחב בערך האדריכלי ואת התפתחותו, ומאמרו של **גיא קב ונקי** מעמיק בערך התכנוני ומדגים אותו בהתרחשויות תכנוניות עכשוויות בתל-אביב. הראייה הרחבה וההשלכות על גישות מקומיות מוצגות במאמרו של **מעוז עזריהו**, המפתח את הדיון ההיסטורי התרבותי ואת האופן שבו מעוצב הנוף הצינוני. כך גם **אסף זלצר** במאמרו על ערכי החינוך וחלקם בהבניית חברה. הבלטת חשיבותו של הערך ההיסטורי וחלקו בהחלטות מקומיות-ישראליות מה לשמור ובאילו דרכים, בא לידי ביטוי במאמרו של **חיים גורן** על מורשת הטמפלרים, ובמאמרם של **רות קרק, נועם שובל וברכה סליי** על תהליך השימור ברובע היהודי בירושלים. שני מאמרים מרחיבים בערך ההיסטורי של חברת יק"א: האחד, מאמרו של **יאיר זנטלרייך**, שזור את ההיסטוריה בערך החינוכי - החינוך לעבודת האדמה באמצעות הגינות; והאחר, מאמרה של **עירית עמית-כהן**, תוהה אם הערך ההיסטורי ישרוד ללא הזיכרון וסוכניו במושבות שייסדה או דאגה להן חברת יק"א.

לדיון המקומי מצטרפים מאמרו של **גד קרויזר** על הביטחון כערך מעצב חברה ונתמך בנכסים המבטאים אותו, ומאמרו של **לביא שי**, הקושר בין הצילום ההיסטורי הארץ ישראלי לבין המסרים המועברים באמצעותו ומכתיבים מה לשמור ואיך. הערך הציבורי זוכה לדיון במאמרה של **ארזה צ'רצ'מן**, המתמקד בקשרים בין שיתוף לבין ציבור ומעמדם של השניים בתהליך קבלת החלטות בנושאי שימור נכסי תרבות ונוף. **שמואל גילר**, בתיאורו ההיסטורי את בית הגבירים ביפו, מתמקד בחשיבות של תיעוד ומידע לקבלת החלטה על שימור, ו**תמר טוכלר ונגה די סגני** סוקרות את הפעילות שעושה המועצה לשימור אתרים באמצעות מחוזותיה במטרה לחזק ציבוריות זו ככל הניתן.

המגזין אינו מוותר על ערכים "חדשים": **רינת מילוא-שטינלאוף** כתבה על הקיימות והשימור הירוק; **אלון שביט** התמקד בארכיאולוגיה הקהילתית; **הלה אורן** דנה בערך ובחלקו בעיצוב תדמית מקום ובמיתוגו; ו**איל סלינגר** עסק בערך הכלכלי הדוחף את השימור ומשנה את היחס אליו. לכל אלה מצטרפות "נגיעות" אישיות, כגון מאמרו של **מאיר דהן** ממזכרת בתיה, המבליט את השינוי שחל בקהילה וביישוב בעקבות השימור, והתוספת של **זאב מילר** על יק"א ותרומתה לעיצוב הנוף הישראלי.

כמו בגיליונות הקודמים של המגזין, גם בגיליון זה מצטרפת לכתבות השונות פסקה פותחת השוזרת אותן זו בזו ומלכדת אותן סביב הנושא המרכזי - ערכים מובילים עשייה שימורית. לקישוריות זו מטרה נוספת: להיעזר במאמרי החוברת כדי לחשוף בפני הקהל הרחב את נושאי השימור, את המגמות ואת ההתפתחויות שחלות בו. הרצון להרחיב את קהל הקוראים והמתעניינים הוא זה שגם דחף לצרף לכל מאמר ומאמר מילות מפתח ותקציר באנגלית.

פרופסור עירית עמית-כהן

תוכן העניינים

תמונת השער: "רוח השימור".

צילומים: העיר העברית הראשונה. ארכיון עיריית תל אביב
shutterstock. עיר ללא הפסקה.

4	דברי פתיחה עמרי שלמון
5	השימור ויחסו לערך התרבות סעדיה מנדל
7	ערכים מובילים עשייה שימורית עיריית עמית-כהן
15	ערכי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וביטויים בעשייה בפועל במחוזות תמר טוכלר, נגה די סגני
23	תפקידם של ערכים ותכונות אישיות בזהויו נופים אסוציאטיביים נדב שדה, אליהו שטרן
31	שימור או הימור? סיפורו של רחוב רוטשילד במזכרת בתיה מאיר דהן
37	ערכי השימור והשיתוף ומה שביניהם ארזה צירצ'מן
43	הארכיאולוגיה הקהילתית כנדבך מרכזי במעשה השימור: פרויקט לוד העתיקה כמקרה מבחן אלון שביט
53	מורשת תרבות כערך כלכלי איל סלינגר
57	חינוך לערכים באתרים: התרומה של האתר וערכיו להבניה של חברה אסף זלצר

63 היסטוריה תרבותית קצרה של הנוף הציוני
| מעוז עזריהו

67 יק"א - מסביבת זיכרון למחוז זיכרון:
הערך ההיסטורי ומעמדו בשנים 1891-1900
| עיריית עמית-כהן
קרן יק"א - מאה שנות עשייה ויותר | זאב סילר

75 הגינות החקלאיות בבתי הספר: ערכים
והגשמתם במושבנות הגליל בתקופת היישוב
| יאיר זלטנרייך

81 שימור ובנייה מחדש של אתרי מורשת ברובע
היהודי בירושלים | ברכה סליי, רות קרק, נעם שובל

89 השימור והערך התכנוני - בדגש על תכניות
הרבעים של תל-אביב | גיא קב ונקי

95 הערך האדריכלי ומעמדו בתהליך קבלת החלטות
שימור בישראל | קרן מטרני

101 ערכי מקום - בחינה ומיתוג של עיר המקרה של
תל-אביב: "העיר העברית הראשונה" כעיר עולם
| הלה אורן

107 בית הגבירים בכיכר השעון ביפו | שמואל גילר

113 ואף על פי כן שמור תשמר! כמה הערות על הזיכרון
והבנייתו: שימור ושימוש במבנים הגרמניים בארץ ישראל
| חיים גורן

121 צילום כסוכן זיכרון, כאמצעי להעברת מסרים ושימור
המורשת הבנויה | לביא שי

129 הערכים הגנה וביטחון וחלקם בתהליך קבלת
ההחלטות לשמר נכסי מורשת תרבותית בנויה
| גד קרויזר

135 שימור בר-קיימא - הבניין הירוק ביותר
| רינת מילוא-שטיינלאוף

143 חדשות המועצה

ספריית יהודה דקל
מועצה לשימור אתרי
מורשת בישראל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע
מקוה ישראל 5891000. טל' 03-5059197

shimur@shimur.org.il | www.shimur.org.il

עורכת: פרופ' עיריית עמית-כהן
רכזת המערכת: עידית מי-דן
עוזר לרכזת המערכת: עירד צפיר
מערכת: פרופ' סעדיה מנדל, אדריכל (יו"ר), עמרי שלמון, חומי גובנשטר
עיצוב גרפי: סטודיו ליידי מק
עריכת לשון: נירית איטינגון
הגהות: יובל הלפרין
הפקה: P.M. - ניב עמיר

קוראים וקוראות יקרים,

"אתרים - המגזין" 5 הינו בבחינת שמחה כפולה ומכופלת שהרי מפעל זה בו התחלנו לפני כחמש שנים, דומה שתופס את מיקומו בין שוחרי השימור ונאמניו ובכל עונת סתיו, ראש השנה וחגי תשרי, ממלא בנו את הרצון לידע, הרחבה, העמקה והנחלת עולם השימור על גווניו והיבטיו.

הנושא המרכזי בגיליון זה הינו - "ערכים". טוב עשו עורכי המגזין שבאומץ לא מבוטל ניגשו לאתגר המחבר ערכים עם שימור, לכאורה חיבור מובן מאליו שההלימה בין חלקיו ברורה, אך דווקא מתוך כך זוהי משימה מורכבת המחייבת בירור מעמיק באשר לזיקה ולקשר בין ערכים, תרבות, אורחות חיים לבין השימור במובן הפיזי, הרוחני והתרבותי הכולל.

ידוע זה מכבר שחוג המשמרים בישראל, כך גם בעולם, הולך וגדל. מהתעניינות ועיסוק בקרב קהילת המתכננים, המהנדסים והחוקרים, הופך השימור לשזור יותר ויותר בנושאים חברתיים, כלכליים, פוליטיים, משפטיים ורוחניים. אחת הסיבות לכך היא שבעוד השימור הוא "מוצר" נדיר ונחלת חוג מצומצם, הוא הופך יותר ויותר נגיש לכל. זהו תהליך חברתי תרבותי מעניין מאין כמוהו המלמד על חוזקו של ערך השימור. דומה שערכים הינם נכסי צאן ברזל, וגם אם הם מגולמים בנו, מטבע ברייתו של האדם (וראו התנ"ך), הרי לעולם עומדת להם הרלוונטיות שמעת לעת זוכה למעמד חדש בהיותם חלק מהשיח הציבורי ובכך מהווים ביטוי לצורך באותו שיח שבין נוף, סביבה ופיתוח. בעיני המתבונן נראה ומורגש, אם כן, הכבוד ההדדי שהחדש נותן לישן ולהיפך.

יצוין שמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בפעילותה ובקריאתה לשמור את נכסי המורשת התרבותית שלנו, נאחזת בערכים מובילים כגורם מדברן ומרכזי המקדם את כולנו ל"חופים" יותר בטוחים בחברה הישראלית.

כך אנו פועלים ב"שטח" המקצועי בהמרצת השימור הפיזי, בהכנת תכניות, ביוזמות לפעולות הצלה ושימור פיזי, בפרסומים מקצועיים, במאבקים ובמעורבות רצופה בדיונים שעיקרם פיתוח מול שימור במסודות התכנון וברשויות השונות. בזיקה לכל אלה, מחוץ מאוד בשנים אלה, הערך החינוכי בהנחלת המורשת קרי, הסיפור המגולם בבתיים להם ערכים מקומיים, אזורים ולאומיים, חלקם מקבלים ביטוי באתרי הביקור והמורשת המביאים את האותנטיות של המרקם, הבית, החפץ והרוח.

באופן זה מהווה ה"ערך", מהווים ה"ערכים" הנלווים לעולם השימור, כמעין "מעיל רוח" בעל תכונות דיפוזיות. מחד תפקידו לשמור על השימור כערך, כחלק ממרקם חיינו - תרבותנו, ומאידך הוא אינו אטום אלא סופג "רוחות" עכשוויות ומטמיע אותן בישותו, כך שלמעשה ערך השימור ושימור של תרבות כערך, מתבררים היום כמובנים יותר ויותר.

אם בעבר "גישש" השימור את דרכו למודעות הציבורית ולמקבלי ההחלטות, כאותה חללית ה-"New Horizons" שעשתה את דרכה לכוכב "פלוטו" במשך כמעט 10 שנים מכוכבנו שלנו - "ארץ", בתוך חלל ענק, אין סופי ובתוך האין מודע, עד שלפני כחודשיים הגיעה ליעדה (למעשה "רק" 13,000 ק"מ "מפלוטו"), כך גם מסענו זה, לו שותפים רבים מכל רובד ציבורי, רשויות וממלכתי.

גם אם דימוי זה אינו מדויק שהרי הוא רק דימוי, לאורך הדרך פעלנו לאורם של ערכים והלא נודע גבר, בבחינת המיל (ק"מ) הראשון לעבר אלף המילין אליהם אנו מתקרבים, בעזרת הגברת המודעות המקצועיות, החינוך והנחלת המורשת כאותו "מעיל רוח" של ערכים מייצרי דרכים ושבילים.

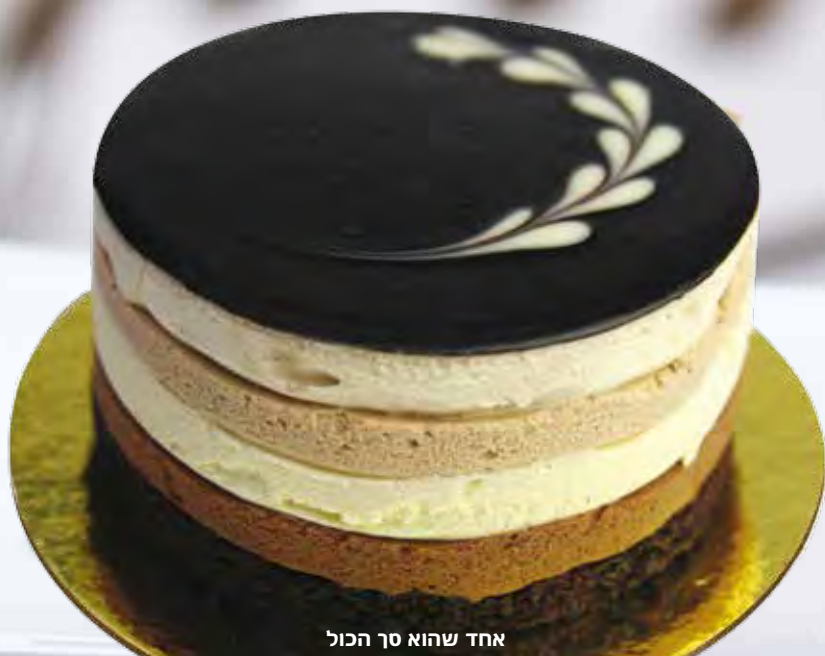
"אתרים - המגזין" 5 יוצא לאור בעזרת טובי הכותבים, החוקרים, כל אחד בתחומו. אנו מלאי תודה והערכה על עבודתם זו הנעשית בהתנדבות מתוך הבנה ואחריות. לעורכת המגזין - פרופ' עירית עמית-כהן, שבצד היות המועצה חלק מביתה זה שנים רבות, מתווה את דרכו של כתב עת חשוב זה; למשרד התרבות והספורט על הסיוע לפעולתנו; ולציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת (בעבר במשרד ראש הממשלה); לעידית מי-דן - מנהלת תחום מידע ופרסומים השוקדת חודשים רבים על ההפקה בפועל; ולעירד צפריר - המסייע בידה; לאורנה זיכרוביץ - סטודיו לידי מק על העיצוב הגרפי; לנירית איטנינגון על עריכת הלשוון; ליובל הלפרין אשר על ההגהות; ולניב עמיר, מפיק הדפוס.

מפעל "אתרים המגזין" יוצא במסגרת **הספרייה ע"ש יהודה דקל** ובתרומתה הנדיבה של משפחת דקל, לזכרו של יהודה דקל שהיה יו"ר מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. יהודה לימד והנחיל לכולנו ערך חשוב ואוניברסלי - "הרעות", רעות זו עומדת בפנינו גם במחויבות שלקחנו על עצמנו בעבודת השימור.

שלכם,
עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

אחד שהוא סך הכול

השימור ויחסו לערך התרבות

סעדיה מנדל

עיר אשר מתיימרת להיות תרבותית תשתדל לשמר בתוכה קטעים המייצגים תקופות שונות בתולדותיה, כך שהסך הכול יוכל לספר לנו את סיפוריה. פעולות שימור אלה הן סימן ההיכר של תרבותה של אותה חברה. לאור גישה זו נוכל לומר גם שחברה אשר הורסת במכוון - מסיבות כל שהן - בניינים ראויים, היא חברה לא תרבותית.

* פרופ' אדריכל סעדיה מנדל החל את לימודיו ב-E.N. Des Beaux-Arts. בפריס ולאחר מכן ב-A.A. בלונדון. הוא השלים את לימודיו בשנת 1956 בטכניון בחיפה. לאחר שנת עבודה במשרד האדריכלים של אריה שרון ובניסין אידלסון, עבד במשרדי אדריכלים שונים באיטליה, בצרפת ובשכניה. לאחר שנה נוספת של עבודה במשרדם של שרון ואידלסון פתח בשנת 1960 משרד עצמאי. לאורך השנים עוסק המשרד בפרויקטים מגוונים בתחומים שונים, כגון שימור מבנים ומתחמים, שיקום עירוני ובתים פרטיים. בשנים 1989-1991 כיהן כראש המחלקה לעיצוב סביבה ואדריכלות בבצלאל. משנת 1998 ואילך מלמד בבית הספר לאדריכלות במכללת אריאל בשומרון - כיום אוניברסיטה. בשנים 2002-2005 כיהן כראש בית הספר והחל משנת 2010 הוא פרופסור מן המניין. פרופ' מנדל פעיל במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מיום היווסדה וכיום מכהן כיו"ר הוועד המנהל.

Saadia@mandel-arc.co.il

מה בין שימור לנוסטלגיה

קל מאוד להתבלבל ולייחס את מטרות השימור לנוסטלגיה. נוסטלגיה היא אותה כמיהה לימים עברו, אותו געגוע לימים שהיינו צעירים יותר, ומפאת הריחוק בזמן הם זכורים לנו כיפים וכטובים יותר מימינו אלה.

ובכן, אין קשר ואין זיקה בין המושג שימור לבין נוסטלגיה. עוד בטרם ניגשנו להגדיר את מהות השימור היה חשוב בעיניי להרחיק מאתנו את הקשר המדומה שבין שימור לנוסטלגיה.

שימור המורשת הבנויה נמצא כולו תחת הכותרת "תרבות". בין שמדובר בתרבות החיים, בתרבות האדם או בתרבות הבנייה, הטיפול במורשת הבנייה הוא בראש ובראשונה פעולה תרבותית.

מילון Larousse מגדיר את המונח Culture במילים אלה: Ensemble de mode de vie, des traditions. D'une societe' (סך כל אופני החיים והמסורות של חברה). בינוי ערים ובניינים הוא ביטוי מובהק של אופני חיים ומסורות של אותה חברה.

חברה תרבותית, ללא קשר לרמתה האינטלקטואלית וההשכלתית, שומרת על הישגיה התרבותיים. עשייתה כיום מבוססת - ביוזעין ושלא ביוזעין - על סך כל עשייתה בעבר. שימור המורשת הבנויה הוא חלק בלתי נפרד מאותה עשייה.

העולם משתנה, הטכנולוגיה מתקדמת ורוחות חדשות נושבות. כל אלה מושכים אותנו אל המחר, אל החדש והמקורי. אבל בירכתי תודעתנו עדיין שוכנים סוקרטס, רמברנדט, מיכלאנג'לו ולה קורבוזיה. גם אם נתאמץ, לא יעלה בידנו למחוק אותם.

ערכים מובילים עשייה שימורית

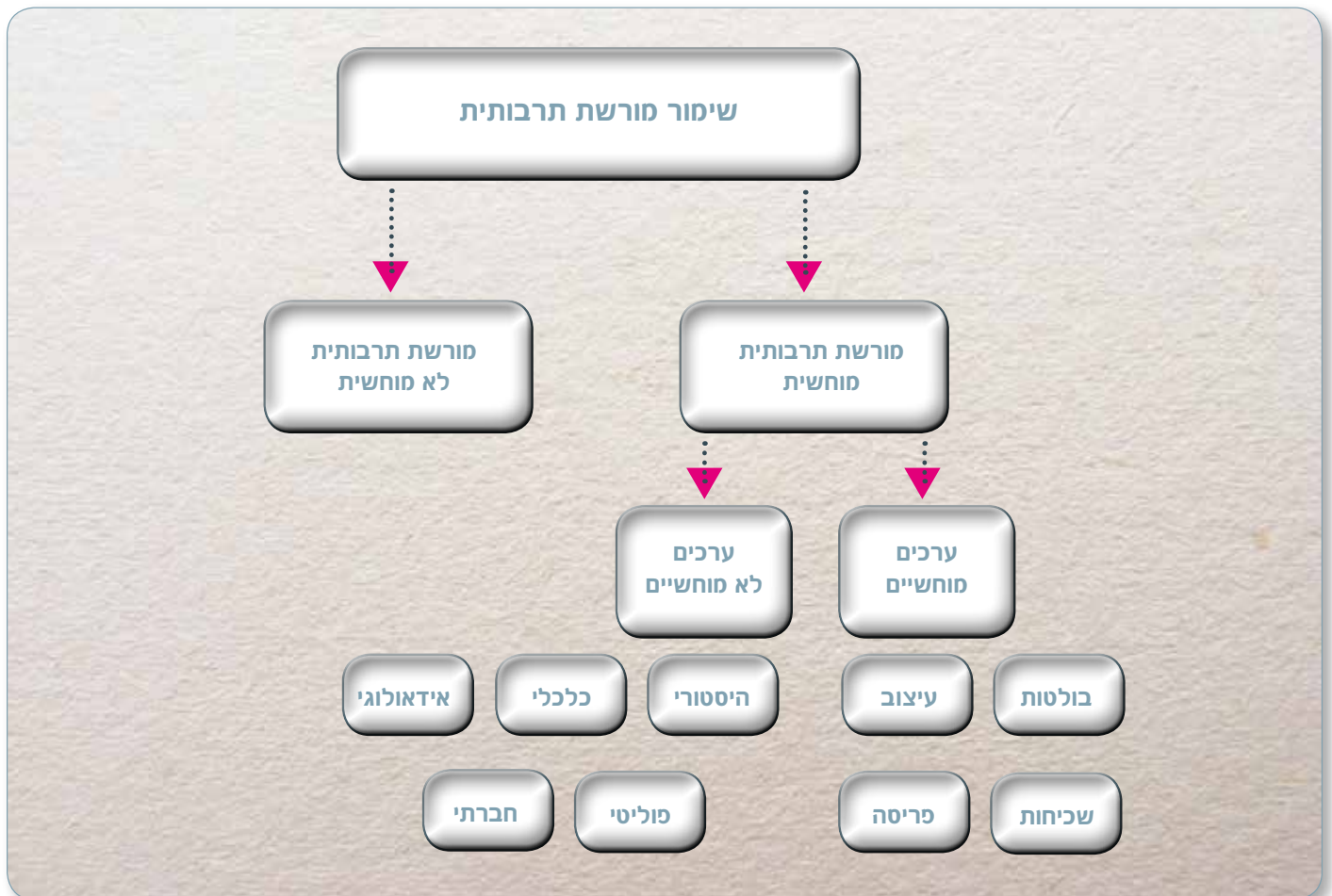
עירית עמית-כהן

השימור וערכי המורשת התרבותית - הפן המוחשי והפן הלא מוחשי

שימור המורשת התרבותית כולל בתוכו שתי פעולות: הפעולה הפרקטית שהיא פעולת השימור, והדיון התאורטי שמטרתו להגדיר מהי מורשת תרבותית. דיון זה ערכי, ניתן לפרשנות ולביקורת. היחסים בין שני החלקים השתנו במהלך השנים. בשנים הראשונות הושם דגש על פעולות השימור, אבל מאז שנות השמונים התלווה לעשייה השימורית דיון מעמיק יותר במורשת התרבותית, בהגדרותיה ובהבחנותיה הערכיות.

את הצירוף "מורשת תרבותית" מלווים שני מונחים ערכיים, והם משפיעים על הדיון התאורטי והפרקטי המתקיים סביבו: המוחשי והלא מוחשי. לשני המונחים וליחסים ביניהם יש תפקיד כפול. התפקיד האחד שייך להבחנות בין נכסי מורשת תרבותית מוחשית - בעלי נפח,

תופסי שטח ושחלקם ניתנים להעברה - לבין נכסי תרבות לא מוחשיים. התפקיד האחר מתמקד בנכסי המורשת התרבותית המוחשית ובהבחנות הקובעות את זכאותו של נכס מורשת להיכלל ברשימת שימור, ובעקבות זאת לפעולת שימור. הבחנות אלה הן תוצאה של תיעוד, פרשנות ודיון, ובעקבותיהם נבחרים הערכים הקובעים את מעמדו של נכס התרבות. בערכים המוחשיים מיוצגים הצדדים הפיזיים (המוחשיים) של הנכס ונכללים בהם ערכים עיצוביים ותכנוניים, ערכים הקשורים בצורה, בטכנולוגיה, בבולטות ובפריסה במרחב. בערכים הלא מוחשיים נכללים ערכים "ותיקים" - היסטוריים, תרבותיים ועיצוביים (אסתטיים), ולצדם ערכים "חדשים" - כלכליים, פוליטיים, חברתיים וחוייתיים (תרשים 1). חלוקה ערכית זו איננה חד-משמעית. כך למשל טכנולוגיה של בנייה נקשרת פעמים רבות במסורות שעוברות מדור לדור, וערך אדריכלי-עיצובי אינו ניתן להפרדה מתפיסות עולם של אדריכלים, או מהרעיונות והאירועים שתרמו לקביעתו של סגנון.

תרשים 1. שימור המורשת התרבותית: ההגדרה ומרכיביה

במהלך השנים חלו תמורות במעמד הערכים המייצגים את המורשת התרבותית המוחשית. הן הושפעו משינויים תפיסתיים שאפיינו את החברה הגלובלית, ומשום כך נמצא להן ביטוי רחב במסמכים המייצגים את עמדת המוסדות המטפחים את המורשת התרבותית המוחשית ומקדמים הגדרות אוניברסליות. מטרת מאמר זה היא לבחון את השינויים שחלו בגישות הערכיות המשפיעות על ההחלטות לשמור מורשת תרבותית מוחשית.

הערך - המוחשי והלא מוחשי - והשינוי שחל במעמדו

הקוראים את **אמנת ונציה לשימור ולשיקום מונומנטים ואתרים**, אמנה שנתפסת כמסמך מכונן ששינה את מעמדו של שימור המורשת הבנויה (1964), ישימו לב שהמילה "ערכים" כוללת שלוש הגדרות: אסתטיקה, ארכיאולוגיה והיסטוריה. ובלשון האמנה: מטרת השימור "לשמר ולחשוף את הערכים האסתטיים וההיסטוריים שבמונומנט". **באמנת המורשת העולמית** (1972) הערך זוכה למשמעות חדשה - ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל, ולהדגשות נוסף הנושא המדעי "מבחינה היסטורית, אמנותית ומדעית". במהלך השנים לנושאים הכלליים נוספו אמנות, הצהרות וסיכומים ובהם הגדרות פרטניות בהתאם למטרת המסמך.

בולט באלה השינוי שחל ביחס למרחב ולערכיו. באמנה האירופית לשימור המורשת האדריכלית, הידועה גם כ**הצהרת אמסטרדם** (1975), וכן **באמנת גרנדה** (1985), הוצג שימור המונומנט והאתר ביחס לאזור התכנון והודגשו ערכי הסביבה שבה נמצא הנכס וההשפעה שלהם על הערכים ההיסטוריים והעיצוביים. **באמנת פירנצה (פלורנס) לגנים היסטוריים** (1981) הודגש הערך ההיסטורי והעיצובי-האדריכלי של

נוף הגן; **באמנת וושינגטון לערים היסטוריות** (1987) הדגש ההיסטורי והערך העיצובי-אסתטי התרחב וכלל את מאפייני העיר, המתאר והיחסים בין המבנים, הרחובות והמרחבים הירוקים.

הדגש המרחבי-סביבתי, ערכים תרבותיים לצד טבעיים ונופיים, זכו לעדנה בהגדרה של נופי תרבות שהתקבלה בשנת 1992 ונכללה מאז בהגדרות המורשת התרבותית (UNESCO, Operational Guideline: 2005). הגדרה זו לא הסתפקה בערכים אלה והעזה להכליל עוד יותר. כך, בין הקטגוריות לאבחון ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל נכלל ערך אסוציאטיבי, שהוא תלוי אמונה, תרבות ואידאולוגיה של חברה מסוימת.

לעיסוק ההולך וגובר בערכים סביבתיים וחברתיים, לצד הערכים שאפיינו את האמנות וההמלצות הראשונות - ההיסטוריים והעיצוביים - נמצא ביטוי בשתי אמנות שלימים זכו למעמד מרכזי בתהליכי קבלת החלטות בעת הכרזה על נכס או נוף הראויים להיכלל ברשימה עולמית (World Heritage) או לאומית/מדינתית (National Heritage). האחת הייתה **אמנת נארה** (יפן, 1994), והאחרת - **אמנת בורה**. זו האחרונה הוצגה במכרה ישן בעיר בורה שבאוסטרליה ונערכה פעמים מספר במהלך השנים 1979, 1997-2013.

אמנת נארה נשענה על אמנת ונציה אבל התמקדה בצורך להבין את השונות התרבותית ביחס לשימור, ובעיקר בחשיבות הערכים התרבותיים והחברתיים של כל החברות, בכיבודם ובשמירת אותם נכסים המבטאים ערכים אלה. האמנה זכתה להבטחה בגלל קריטריונים שנכללו בה לאופן שבו יש לשמור את הביטויים המוחשיים והבלתי מוחשיים של המורשת, ובגלל קביעתה שאין קריטריונים מוחלטים לשפוט את הערך והאותנטיות של נכסי תרבות. את הקריטריונים המוחלטים צריכה להחליף הערכה בהקשר של התרבות שיצרה את הנכס (תצלום 1).

תצלום 1. שימור סתווה הבעלות של חלקות שדות אורז ביפן, אוגוסט 2013. צילום: עירית עמית-כהן

אמנת בורה בנוסחה משנת 1997 קבעה עקרונות לניהול ולשימור של אתרי תרבות באוסטרליה והגדירה מהי משמעות תרבותית. ההגדרה אפשרה יצירה של מתווה סטנדרטים נוח לשימוש לשם מיון אתרי מורשת הראויים להיכלל ברשימה, לניהול הרשימה ולשימור הנכסים הנבחרים. האמנה אומצה על ידי מדינות שונות משום שאפשרה להתאים עקרונות בין-לאומיים (קריטריונים וקטגוריות של רשימת המורשת העולמית) לערכים ולצרכים של מדינה מסוימת או של קבוצות תרבותיות מסוימות.

לאמנת בורה האוסטרלית הייתה חשיבות נוספת: היא הציגה גישה מערכתית שקראה להצגת משמעות תרבותית (Cultural Significance). וכך נאמר באמנה בנוסח משנת 2013:

הצגת המשמעות התרבותית המצטרפת לאתרים מוכרזים מעשירה את חיי התושבים, תורמת ליחס הקהילה לנופיה ולנכסיה ולקשר שלה למקום, לעברו ולהתפתחותו בהווה. המשמעות התרבותית היא תהודה היסטורית חשובה לזהות האוסטרלית ולניסיונה. המשמעות התרבותית של אתר משקפת את השונות של הקהילות המרכיבות את העם האוסטרלי, מספרת לנו מי אנחנו, מהו העבר שעיצב את החברה האוסטרלית ואת נופיה. המשמעות התרבותית מדגישה את חשיבותם של האתרים לעם האוסטרלי ואת העובדה שאסור להחליפם.

בשנים שבהן נכתבו שתי האמנות, **נארה ובורה**, החלה מתפתחת הגישה החברתית-קהילתית. ערכים חברתיים החלו להיות חלק מהשיח הערכי של השימור. מגמה זו נחשפה באמנה **למורשת הבנייה הוורנקולרית** (1999) - בנייה עממית שייחודה בשכיחותה, בשימושיה היום-יומיים, בטכנולוגיות בנייה ובמסורות שעוברות מדור לדור. באמנה זו ובאלו שיבואו אחריה מלווים ערכים חברתיים את הערכים ההיסטוריים. הערכים החברתיים מדגישים את הקהילה, את גאוותה ואת זהותה המקומית, וצירופי לשון כמו "תחושת מקום" או "קשר למקום" הופכים להיות חלק בלתי נפרד מתיאורם. באמנה **למורשת הבנייה הוורנקולרית** "המקום" מתייחס לתפוצה הרחבה של הנכסים במרחב. תפוצה זו מבטאת את יחסי הקהילה והמרחב (הטריטוריה) ומדגישה את השונות בין התרבויות והחברות. באנגליה למשל, נפוצות גדרות העץ המחלקות את הנוף לריבועים, כל גדר תוחמת חלקה פרטית שנועדה לרעייה. באירלנד אלה גדרות האבן (תצלום 2), ובישראל מבני הפרדסים, הבארות ובתי האריזה שנותרו בנוף לאחר שהפרדסים נעקרו. אלה האחרונים הם שריד לתדמיתה של ישראל, שנקשרה ביצוא התפוזים בשנים 1920-1980 (תצלום 3).

הצהרת קוויבק, קנדה, והקריאה למדינות ולמוסדות הבין-לאומיים המכריזים על אתרים ונופים כראויים לשימור לכלול בניתוח הערכי גם את "רוח המקום", מחזקות את המגמה שהחלה בשלהי שנות התשעים

תצלום 2. שימור גדרות האבן המתחממות חלקות רעייה, אירלנד 2011

of cultural properties, as well as the growing importance of values related to their setting and territorial scale and reveals the macrostructure of heritage on different levels (Charter on Cultural Routes, 2008).

בעקרונות ולטה לשימור ולניהול ערים היסטוריות (2011), שנחתמו בפריז, התמזגו אלה באלה הערכים ההיסטוריים והעיצוביים, הסביבה העירונית והערכים החברתיים. הערכים החברתיים אינם רק תרבותיים אלא כלכליים, תפקודיים וקהילתיים. וכך נאמר שם:

The modifications reflect a greater awareness of the issue of historic heritage on a regional scale rather than just confined to urban areas; of intangible values such as continuity and identity; of traditional land use, the role of public space in communal interactions, and of other socioeconomic factors such as integration and environmental factors (Valletta Principals, 2011).

בעקרונות ולטה הוחלף השימוש במונח "מרחב גאוגרפי" במונחים "נוף העיר" ו"סביבה" (setting) והם כללו את הטופוגרפיה, את קו הרקיע של

של המאה ה-20. על פי ההצהרה, רוח המקום נוצרת מהמפגש בין הנכסים המוחשיים (מבנים, נוף, תשתיות ופריטים) לבין הגורמים הלא מוחשיים (הזיכרונות, הסיפורים, המקורות הכתובים, הטקסים והחגיגות, מסורות, צבעים וריחות ועוד). לכולם יחד תרומה לאפיון מקום, ולכן כותבי ההצהרה קוראים להעמיק בניתוח הערכים הלא מוחשיים בעת שמחליטים להכריז על נכס ראוי לשימור ועל האופן שבו תתבצענה פעולות השימור (הצהרת קוויבק, 2008).

בחינה של הדוגמאות שהובאו לעיל מבליטה שני שינויים שחלו בהצגת הערכים ובדין. האחד - הנושא החברתי זוכה למעמד שווה לערכים ההיסטוריים והעיצוביים. הדגשה זו עדיין משמרת את התפיסה שהערך החברתי שצריך להביא בחשבון הוא בעיקר במשמעות התרבותית שלו ובהבלטת השונות התרבותית בין חברות. השני - הנושא המרחבי: כבר אין עוסקים בנכס הבודד, בגן או בעיר הבודדת הנקשרים במרחבים גאוגרפיים מתוחמים, אלא במרחב שגבולותיו לא תמיד ברורים. באמנות, בהצהרות ובדיונים המתקיימים בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21 יש לשני השינויים הללו ביטוי משמעותי אף יותר, והוא גם זוכה להרחבה ולהכללה. האמנה לדרכים היסטוריות (2008), שנחתמה בקוויבק, קנדה, מציגה זאת בפסקתה הפותחת:

The new concept of Cultural Routes shows the evolution of ideas with respect to the vision

תצלום 3. בית אריזה בפרדס נוש, בין כפר אהרון ונס-ציונה, מרץ 2015

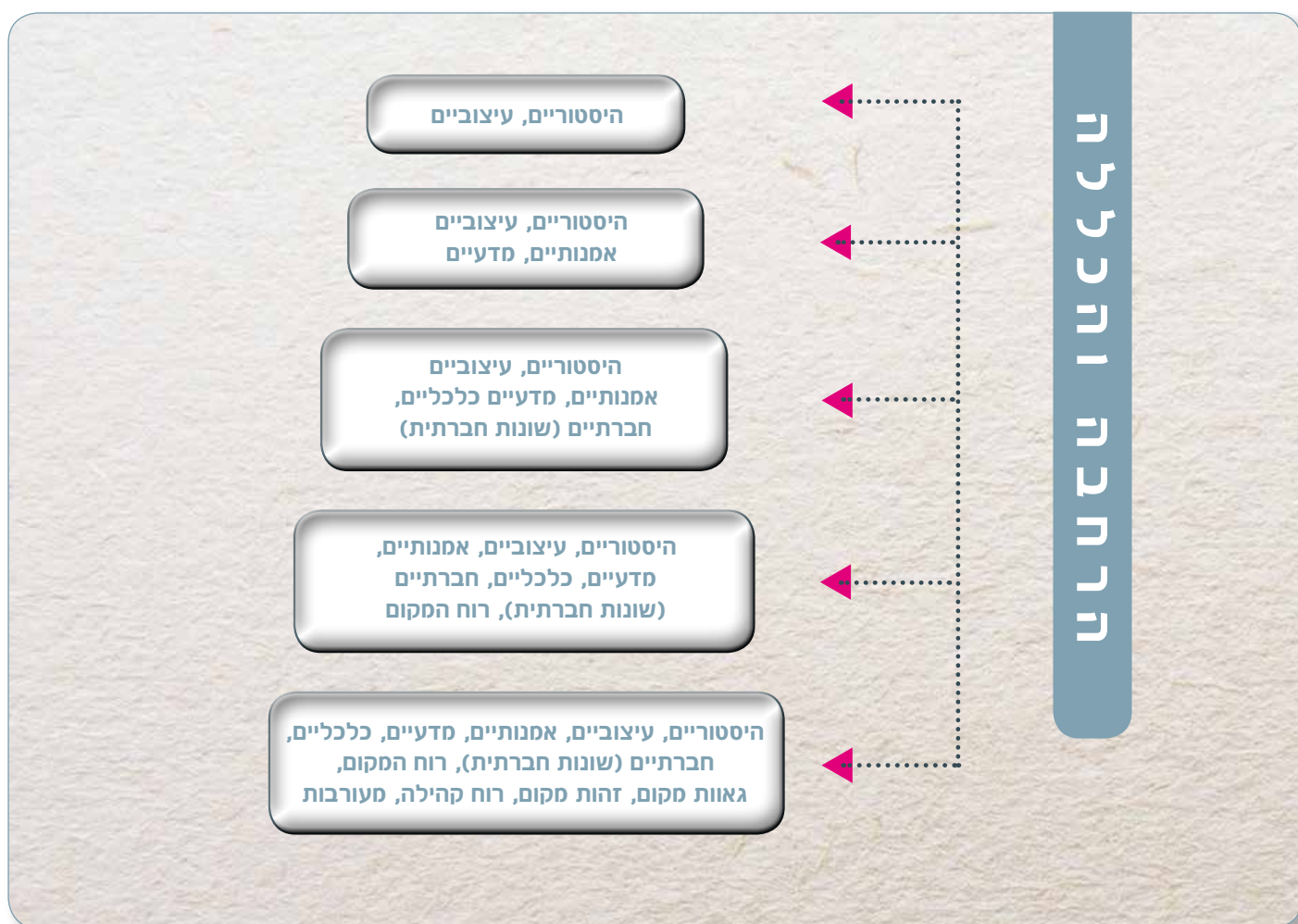
העיר ואת המתאר ומרכיביו; לערכים הכלכליים, התרבותיים-חברתיים הצטרפו המונח קיימות (sustainability) - הקריאה לשמר את ייחודו של נוף העיר גם עבור הדורות הבאים - והמונח זהות. ואכן, ההגדרה במסמך לערים היסטוריות ולאזורים עירוניים כללה גורמים מוחשיים ולא מוחשיים. לגורמים המוחשיים שויכו המבנה העירוני, האדריכלות והנוף הפיזי בתוך המרקם הבנוי וסביבו. לאלה הצטרפו אתרים ארכיאולוגיים, אתרי תצפית, קו רקיע ואתרים מוכרזים. בגורמים הלא מוחשיים נכללו פעילויות, אורחות חיים ושימושים היסטוריים או סמליים, מסורות וזיכרונות.

ההרחבה המרחבית והחברתית זכתה למסמך נוסף **בהמלצות להגדרה של נוף היסטורי עירוני** (2011). ההרחבה היא חלק מתפיסה שהולכת ותופסת תאוצה בעשורים הראשון והשני של המאה ה-21. תפיסה זו מחליפה את ההתמקדות בפרטי הבודד בגישה מכלולית שבה הדיון בערכים הלא מוחשיים הוא חלק בלתי נפרד מהערכים המוחשיים (Bandarin & Van Oers, 2012; Bloemers, Kars, & Van der Valk 2011; Fairclough, Rodney, Harrison, & Schofield, 2008).

אלא שבשונה מהצהרת קוויבק וממסמך ולטה, הנושא החברתי הוא לא רק תרבותי אלא בעיקר קהילתי - בחינת יחסה של חברה לנכסי מורשתה. בחינה זו כוללת קריאה להיכרות מעמיקה יותר עם רבדים חברתיים המרכיבים את הקהילה, עם הרצונות והצרכים של כל קבוצה; קריאה לא להסתפק בערכים ההיסטוריים והעיצוביים אלא לחשוף ערכים המקדמים את מעמדה ואת חוסנה של קהילה, התרבותי אך גם החברתי, הכלכלי, הפוליטי והחוקייתי. את השינויים במעמדם של ערכים שזכו להבלטה בתהליכי הכרזה על נכסי מורשת הראויים לשימור מתאר תרשים 2.

ערכים חברתיים מובילי עשייה שימורית

ל ערכים החברתיים-קהילתיים הנכללים בהגדרת המורשת התרבותית המוחשית יש ביטויים מעשיים מגוונים. בעקבותיהם עלתה החשיבות של שיתוף הציבור בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמר ואיך לשמר. התחזקה הביקורת הן של מומחים הן של בעלי

תרשים 2. ערכים לא מוחשיים והשינוי במעמדם

על הצורך בדיון רחב באשר לערכים ולמשמעותם, והמשמעות המתייחסת לנכס ולסביבה שבה הוא ממוקם ולחברה המייחסת לנכס תפקידים מרובים (תצלום 4).

* פרופ' עירית עמית-כהן מכהנת כיום כראש המחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש איקומוס ישראל. פרופ' עמית-כהן משלבת חשיבה ומחקר אקדמיים בעשייה שימורית. היא מקדמת את השיח השימורי בארץ ומרחיבה את מעגל השותפים בו, המגלים עניין ומעורבים בהכרתו ובפיתוחו.

amitcoi@biu.ac.il

עניין - יזמים, מוסדות ציבור ואנשים פרטיים - על תהליך קבלת ההחלטות. ערכים דמוקרטיים, כמו זכותו של כל ציבור לבטא את מורשתו, לדאוג להישרדותה ולעצבה על פי תפיסתו, זוכים לקחת חלק הולך וגדל בתהליכי הערכה וביצוע השימור. החינוך וההכשרה כוללים נושאים תאורטיים ופרקטיים, ללא העדפה של האחד על פני האחר. בין תחומי דעת, תחומים סביבתיים, חברתיים, ותחומים טכנוניים, אדריכליים וטכנולוגיים מתקיים שילוב המשפיע על השיח השימורי. בולטים בשיח זה מונחים מושאלים מתחום אחד לאחר והכללות. כך למשל, אקולוגיה יכולה להיות לא רק סביבתית, אלא גם חברתית; ההגדרות של אזור חץ ואזור ליבה לא שייכות רק לנוף טבעי אלא גם למרקמים בנויים היסטוריים; הערכה ומדידה של איכותו של נכס תרבותי שוב איננה רק פיזית אלא גם חברתית (social assessment) ועוד. הביטויים המעשיים מייצגים את השינוי שחל במערכת היחסים בין הפעולה השימורית לבין הערכים ובין הערכים בינם לבין עצמם. שינויים אלה מחזקים את מעמדם של התייעוד ושל חשיפת הערכים בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמור ואיך לשמור. הם גם מצביעים

תצלום 4. נוף טרסות האבן בהרי יהודה, מרץ 2015

אמנות

אמנת ונציה לשימור ולשיקום מונומנטים ואתרים, 1964.

The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments. Venice.

האמנה להגנת מורשת התרבות והטבע בעולם, 1972 (אמנת המורשת העולמית).

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, Paris.

הצהרת אמסטרדם, 1975.

European Charter of the Architectural Heritage, Committee of Ministers of the Council of Europe. Congress on the European Architectural Heritage, Amsterdam.

אמנת בורה לשימור אתרים בעלי חשיבות תרבותית, 1979/1999.

Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance, Burra, South Australia.

אמנת פירנצה, 1981.

Historic Gardens (The Florence Charter 1981). Adopted by ICOMOS in December 1982.

אמנת גרנדה, 1985.

Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (Granada Charter). European Treaty Series No 12, Granada.

אמנת וושינגטון לערים היסטוריות, 1987.

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter). Adopted by ICOMOS General Assembly in Washington, DC. Washington.

אמנת נארה בנושא אותנטיות, 1994.

The Nara Document on Authenticity. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Nara, Japan.

האמנה למורשת בנייה ורנכולרית, 1999.

Charter on the Built Vernacular Heritage. Adopted by ICOMOS, the 12th ICOMOS General Assembly of ICOMOS. Mexico.

האמנה לדרכים היסטוריות, 2008.

Charter on Cultural Routs Adopted by ICOMOS, the 16th General Assembly of ICOMOS, Québec (Canada).

הצהרת קוויבק לשימור רוח המקום, 2008.

Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place. Quebec, Canada.

המלצות להגדרת נופ היסטורי עירוני, 2011.

Recommendation on the Historic Urban Landscape, UNESCO 36 C/23, Paris. Available at <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002110/211094e.pdf> (accessed on 05 July 2015).

עקרונות ולטה, 2011.

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas Principles, as adopted by the 17th ICOMOS General Assembly. Paris.

Bandarin, F., & Van Oers, R. (2012). *The historic urban landscape: Managing heritage in an urban century*. Oxford, Wiley-Blackwell.

Bloemers, T., Kars, H., & Van der Valk, A. (2011). *The cultural landscape & heritage paradox: Protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*. Landscape & heritage, series, Amsterdam University Press.

Fairclough, G., Rodney, H., Harrison, J., & Schofield, J. (eds.). (2008). *The heritage reader*. London, New York: Routledge.

UNESCO (2005). *Operational guideline on the inscription of specific types of properties on the world heritage list*. Paris: UNESCO.

* עמוד 7: שימור גדרות האבן המתחממות חלקות רעייה, אירלנד 2011. צילום: עירית עמית-כהן

ערכים מקדמי שימור: דירוג ומיון

ארגון ערכים על פי חשיבותם ומיונם לקבוצות מתקשה לבטא אחידות, משום הגישה הסובייקטיבית המלווה אותם ומייצגת את בעלי העניין המקדמים את הדירוג והמיון. העוסקים בשימור מורשת תרבותית, מוחשית ולא מוחשית, מודעים לכך, ומשום כך הם מקדמים דירוג ומיון מכלילים מאוד. ההכללה מקדמת הסכמה רחבה והתאמה לקבוצות רבות ככל האפשר. למגמה זו יש ביטוי בהבחנות בין סוגי מורשת שונים - מקומית, לאומית ואוניברסלית; בין ערכים המתבססים על זמן עבר לבין ערכים המייצגים את ההווה והעתיד, ובהם ערכי קיימות; ערכים דמוקרטיים, ערכים המעידים על המשכיות; ערכים קהילתיים כמו זכות הציבור להיות שותף בתהליך קבלת החלטות באשר לנכסיו ולנופיו. בחינה של עבודת מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והמחוזות המרכיבים אותה מצביעה על כך שמנחה אותה רשימה של ערכים שמיקומם בסולם החשיבות משתנה מאתר לאתר. באלה נכללים ערכים היסטוריים הנחשפים בתיעוד הקודם להחלטה אם להתייחס לנכס מורשת מוחשי כראוי לשימור. מצטרפים אליהם ערכים המייצגים את הקהילות המקומית והלאומית, והערכים החברתיים והקהילתיים.

ערכי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וביטויים בעשייה במועל במחוזות

תמר טוכלר, נגה די סגני

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל פועלת מזה שלושים שנה על פי אמות מידה וערכים שחרטה על דגלה. ערכים אלו הם שמעצבים את רוחה של המועצה ומנחים את עובדיה, האמונים על קידום והבטחת שימור המורשת ברחבי הארץ - במאבקים ובפעילותם השוטפת. במאמר זה ננסה להדגים כיצד ערכיה ורוחה של המועצה לשימור אתרים באים לידי ביטוי בעשייתה הציבורית, באמצעות הצגת דוגמאות מסינהלת מחוז תל-אביב.

מבוא

אחת המטרות המרכזיות שלשמן הוקמה המועצה לשימור אתרים, ואשר סוללת את דרכי הפעולה של מנהלי המחוזות ושל צוותים המקצועיים, היא הבטחת שימורה של המורשת הבנויה. הפעילות לשימור מורשת זו נועדה בראש ובראשונה להבטיח את המשך קיומם של אתרים (מבנים, מתחמים, מתקני חקלאות ותעשייה, צמחייה וכו') בעלי ערכים היסטוריים, אדריכליים, אסתטיים ותרבותיים, עבור קהילה מסוימת ובהתאם לצרכיה ולרצונותיה. פעולת השימור דואגת לקיימותם של אתרים אלה גם עבור הדורות הבאים.

בבסיס כל פעולת שימור נדרשים איתור של אתרים היסטוריים וקידום של תהליך הכרתם כאתרים לשימור. האיתור יכול להתבצע ביוזמת המחוזות של המועצה לשימור אתרים, או על סמך מידע הנמסר לנציגי המחוזות מחוקרים, מתושבים, מרשויות מקומיות, מרשויות ממלכתיות שונות או מכל גורם אחר. לאחר איתור האתרים נגזרת תכנית פעולה המותאמת לכל אחד מהם.

במסגרת פעילותו של מחוז תל-אביב לאיתור אתרים לשימור מושקע מאמץ רב בעבודה מול הצוותים המקצועיים של הרשויות המקומיות. עבודה זו באה לידי ביטוי הן בעידוד הרשויות לערוך סקר אתרים היסטוריים כבסיס לגיבוש רשימת אתרים לשימור ולהכנת תכנית שימור כוללת, הן בקידום תיעוד עבור אתרים היסטוריים שנקבעו בתכניות בינוי ישנות להריסה, במטרה להצילם. עבודה זו מול הרשויות מקורה באמונה כי עבודה משותפת ומקצועית עם אנשי

הרשות המקומית למען הכרה במורשת היישוב ושימורה מבטיחה מציאת פתרונות תכנוניים המותאמים בצורה מיטבית לצורכי היישוב. אנו סבורים כי הטיפול המרחבי הכולל הוא שיאפשר למצוא פתרונות מיטביים לצרכים המשתנים של העיר ותושביה, יבטיח את שימור מורשתה ומרקמיה ההיסטוריים במסגרת אתגרי הפיתוח שהיא מתמודדת אתם, ויבטיח מחויבות גדולה יותר כלפי מורשת עירונית זו. במחוז תל-אביב אפשר לראות בשנים האחרונות הבשלה של תהליך זה, ועיריות שונות במחוז - דוגמת רמת-גן, גבעתיים, בת-ים, והרצליה - נמצאות בשלבים מתקדמים של השלמת סקר השימור או בהכנת תכנית שימור כוללת לעיר. למותר לציין את פעילותה הנרחבת של עיריית תל-אביב-יפו בנושא השימור. תכנית השימור שלה אושרה כבר בשנת 2008, והיא ממשיכה לפעול למען הבטחת שימור אתרים ומרקמים היסטוריים בעיר במסגרת תכניות שונות, בניצוח מחלקת השימור העירונית ובסיוע ועדת השימור העירונית.

עבודתנו בפועל מול הרשויות המקומיות באה לידי ביטוי בכמה מישורים ודרכי פעולה, כגון הזרמת מידע, התכתבויות, ייזום פגישות וסיורים מקצועיים לקידום אתרים לשימור, לקחת חלק פעיל בוועדות השימור העירוניות ובדיונים שונים בהתאם לצורך. אנשינו מלווים את הצוותים המקצועיים בהכנת תכנית השימור לעיר ובמהלכים סטטוטוריים שונים. יש לציין כי במקביל לעבודתנו מול הרשויות המקומיות אנו נאלצים לא אחת לצאת במאבק נגדן, או לחלופין לפעולה משלימה עבורן, למניעת הרס של אתרים בעלי חשיבות תרבותית. במקרים אלה אנו מגישים התנגדויות לתכניות, ובהמשך אנו מעורבים

סיור ועדת השימור הציבורית של מחוז תל-אביב בשוהר וסיוור במושב האמריקאי-גרמנית ביפו, בהדרכת תמר טוכלר ואדריכל אמנון בר אור. צילום: הניה מליכסון

בדיונים התכנוניים והמשפטיים המלווים את ההליך הסטטוטורי. אם נדרש אנו יוצאים למאבקים ציבוריים, ואלה כוללים בין השאר עבודה מול אמצעי התקשורת ורשויות התכנון והחוק השונות.

בנוסף, מינהלת המחוז מצויה בקשר רציף עם הנציגים המקצועיים בלשכת התכנון המחוזית של משרד הפנים. בהיותה סמכות מקצועית בדרג גבוה יותר בנושאי תכנון ובנייה, העבודה עם לשכת התכנון המחוזית של משרד הפנים מסייעת במקרים רבים לשיפור התכנון באתרים היסטוריים ולקידום נושא השימור בקרב הרשויות המקומיות. בחינה של פעולות אלה מצביעה על דרכם של המחוזות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לא להסתפק בתייעוד ובהכללת נכס ברשימת שימור, אלא גם לקדם ערכים דמוקרטיים ותרבותיים כמו הזכות למידע ושיתוף ציבור. לקבוצת ערכים זו מצטרפים ערכים חברתיים שלאורם פועל המחוז כדי לערב אוכלוסייה רחבה ככל האפשר בתהליך השימור. היות שהמועצה לשימור אתרים היא גוף ציבורי הפועל מטעם הציבור ולמענו, לציבור הרחב יש חלק חשוב ומרכזי בעשייה השוטפת למען שימור המורשת. מסיבה זו עומד מאחורי כל מנהל מחוז חיל מתנדבים ונאמני שימור. הפעילות הציבורית של הקהילה המקומית מזרימה אלינו באופן שוטף מידע מהשטח על אודות אתרים היסטוריים חשובים, והתרעות על יוזמות תכנוניות שאינן ראויות לאתרים אלו. עזרתם של פעילי הציבור היא מקיפה, ובאה לידי ביטוי בדרכים שונות: החל בהתרעה, עבור באיסוף מידע היסטורי וסטטוטורי על אתר היסטורי מסוים וכלה במאבק ציבורי ברשות המקומית ובהגשת התנגדויות. כוח ציבורי זה הוא חשוב ביותר עבור המועצה לשימור אתרים, שכן הוא מאפשר לנו להיות מודעים למתרחש בשטח על אף כוח העבודה המצומצם העומד לרשותנו.

יתרה מכך, אנו מאמינים כי ראוי להתאים את תהליך השימור לצורכי הקהילה המקומית ולרוח המקום הספציפי. אנחנו מכירים גם בעובדה שמעורבות האוכלוסייה המקומית למען שימור המורשת מייצרת אצלה מחויבות כלפי האתרים ההיסטוריים ומחזקת את תחושה השייכות

שלה לעיר או לשכונה ואת הזדהותה עמן. בנוסף, במקרים רבים כוחו של הציבור, יוזמתו ועקשנותו הם שמאפשרים לנו בסופו של דבר להצליח בפעילות למען שימור המורשת.

עזרתו של הציבור הרחב מתווספת לעבודה השוטפת של ועדות השימור הציבוריות המלוות כל מחוז. בוועדות אלה חברים אנשי מקצוע שונים, היסטוריונים, גאוגרפים, אדריכלים, מהנדסים, עורכי דין, שמאים, מדריכי טיולים ועוד, ומאתרים ומרכזים אותם מנהלי המחוזות. הוועדות הללו משמשות גב ציבורי ומקצועי למנהלי המחוזות ולצוותיהם, ומסייעות בפעילותנו להצלת אתרים היסטוריים.

המאבק על רמת מרפא ברמת-גן: דוגמה לשיתוף ציבור ולקידום ערכים חברתיים

מרחם רמת מרפא ברמת-גן הוא דוגמה למאבק ממושך שנשא פרי, לשיתוף פעולה בין גורמים מקצועיים - הן ברשות המקומית הן בלשכת התכנון המחוזית - ולסיוע החשוב שקיבלה המועצה לשימור אתרים מצד הקהילה המקומית.

מבנה רמת מרפא, שתכנן האדריכל הרי לוריא, נבנה בשנת 1934 על גבעה בלב שכונת הגפן ברמת-גן. הוא נבנה ביוזמת הגינקולוג ד"ר ליאו אברבך, שעם עלייתו ארצה ביקש להקים את בית החולים הראשון ליולדות. כמו כן שימש המבנה לא פעם את אנשי המחותרות ואת תנועות המרי בפעילויותיהם. בגלל החשיבות ההיסטורית והאדריכלית של המתחם והפוטנציאל הרב הטמון בו פתחה המועצה לשימור אתרים במאבק לשימורו. המאבק נמשך שנים אחדות ולווה לכל אורכו בעזרתם הנאמנה של תושבי השכונה.

ואכן, מיד משהתקבלה התרעתם של תושבי השכונה על תחילת עבודות הרס, בלי שהושלם ההליך הסטטוטורי לאתר, בלמנו את ההריסה בפעולה משותפת עמם באמצעות צו בית משפט. בספטמבר 2007 נתן בית המשפט המחוזי תל-אביב-יפו פסיקה תקדימית חשובה

רמת מרפא, 1935. באדיבות ארכיון העיר, בית קריניצי, רמת-גן

הצעה תכנונית למגדל ה"רוכב" על המבנה לשימור שנדחתה על ידי הוועדה המחוזית. הדמיות: בר אוריין אדריכלים עבור אפריקה ישראל

הצעה תכנונית חלופית שהוגשה למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לשימור מלא של המבנה ההיסטורי ולתוספת בנייה מרקמית

"רבותי היסטוריה חוזרת..." באדיבות פעיל מחוז תל-אביב

היסטוריים, אדריכליים, נופיים, אורבניים, טכנולוגיות הבנייה ועוד. בנוסף נבחנים חשיבותו של האתר ברמה מקומית, לאומית ולעתים בין-לאומית; האם הוא מייצג אורחות חיים, תרבויות, תקופה מסוימת או טכנולוגיות בנייה מסורתיות? למעשה הדיון איננו נשען רק על האסתטיקה של האתר, אלא על סל הערכים הטמונים בו, והם שמקנים לו את חשיבותו במרחב מסוים. בחינה זו היא המאפשרת לקיים דיון מושכל ככל האפשר באתר ולמצוא את הפתרונות התכנוניים הראויים ביותר לו, כחלק מסביבתו הטבעית והתפקודית.

בחינת האתר לעומק נובעת בין היתר מתפיסתנו כי תהליכי השימור, בהיותם חלק בלתי נפרד מהמערך התכנוני הכולל, צריכים לשרת בראש ובראשונה את הקהילה המקומית. לפיכך, כחלק מהבחינה המעמיקה נבחנים ערכיהם החברתיים והציבוריים של אתרים היסטוריים. כך למעשה ניתן להשמיש את האתרים היסטוריים ולבחור עבורם שימושים שיטיבו לשרת את הקהילה על פי מאפייניה, צרכיה הקיימים והמשתנים ורצונותיה.

אפשר להסביר סוגיה זו באמצעות מבנה טרמינל הנוסעים ההיסטורי של נמל יפו, המוכר כ"בית המכס הצפוני". מדובר במבנה המינהלה והמכס של הנמל המנדטורי וטרמינל הכניסה לארץ ישראל. הוא נבנה בראשית שנות השלושים של המאה ה-20 על הריסות בית המכס הטורקי, כחלק מתכנית רחבה לנמל יפו שקידמו עיריית תל-אביב והיישוב היהודי, ואימץ ופיתח הממשל הבריטי. טרמינל הנוסעים, ששימש בפועל כבית המינהלה של הנמל וכטרמינל הנוסעים והמכס, המשיך לפעול בפונקציות משתנות עד לסגירת שערי נמל יפו בשנת 1965. מאז ועד היום הוא משמש מרכז לחינוך ימי. בקומה השנייה פעלה במשך השנים תחנת ממסר אלחוטית לשירות הדייגים בלב ים, שמעבר לחשיבותה הפונקציונלית הייתה לאטרקציה תיירותית ולמרכז פעילות לנוער.

הכרת אתר היסטורי זה ובחינתו לעומק נעשו הן בעבודה מקיפה של ועדת היגוי ציבורית שהוקמה בסוף שנות התשעים ביוזמת עיריית

ולפיה כל החלטה תכנונית הנוגעת למבנה מחויבת להיעשות במעמד הוועדה המחוזית ובייעוץ המועצה לשימור אתרים. בד בבד קידם מהנדס המועצה לשימור אתרים סקר הנדסי מקצועי למבנה. הסקר העיד על מצבו הפיזי המצוין של המבנה, והבהיר כי לא הייתה עילה של ממש לתחילת עבודות ההרס במקום וכי הוא לא היווה סכנה לציבור. נציין גם כי פעולת ההרס שכבר נעשתה לא פגעה במבנה ההיסטורי אלא בתוספת מאוחרת למבנה. בהמשך פעלנו לקידום תכנית לשימור המתחם כחלק מקידום סקר האתרים ותכנית השימור לעיר. בסופו של התהליך זכה המבנה להיכלל בסקר המבנים לשימור של עיריית רמת-גן כמבנה בעל חשיבות שימור גבוהה. כיום חלים עליו תנאים מגבילים במסגרת סעיפים 77 ו-78 לחוק התכנון והבנייה.

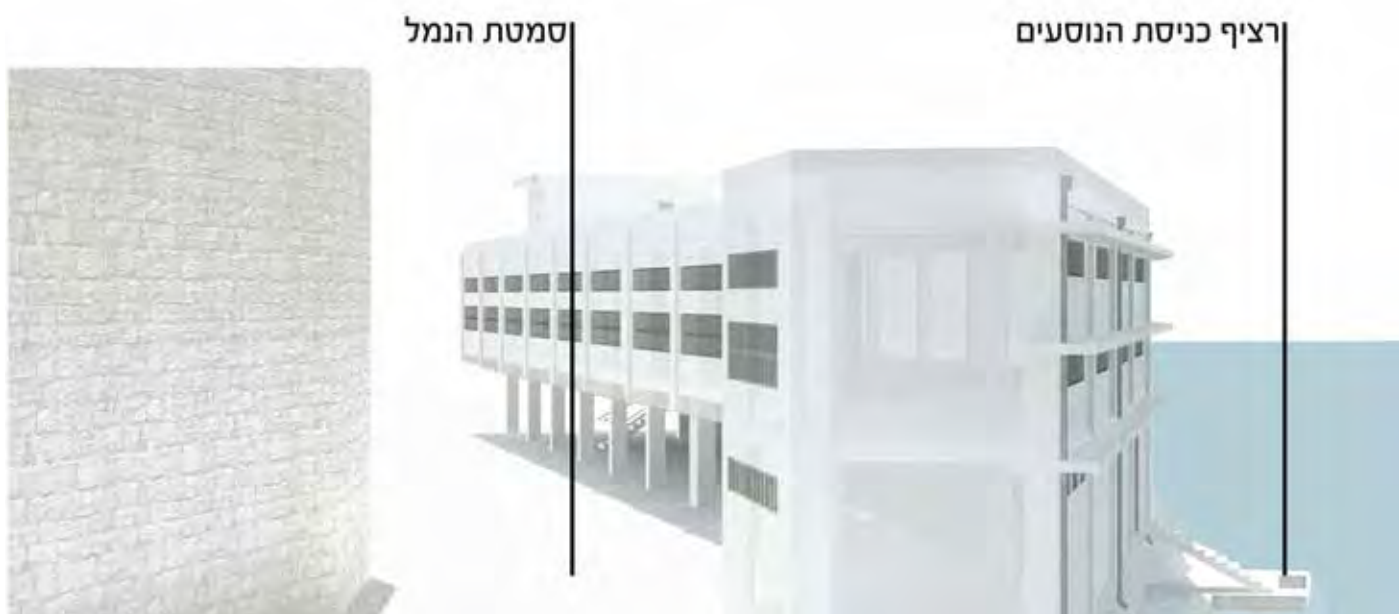
המאבק על הנכס התרבותי נמשך גם לאחר הכללתו ברשימת מורשת. תחילה הציגו היזמים אפשרות לפירוק הבניין ולשחזורו כחלק אחר של המתחם - מהלך שנפסל על הסף. אחר כך הוצעה חלופה ל"שימור" חלקי של הבניין כחלק ממגדל חדש שיוקם באתר. חלופה תכנונית זו נדחתה בוועדת המשנה לתכנון ולבנייה בעיריית רמת-גן, בטענה כי הנושא צריך להיבחן בוועדת השימור. בהמשך הגישו היזמים תכנית היישר לוועדה המחוזית. הצעתם הייתה להקים מגדל בן 28 קומות ה"רוכב" על המבנה לשימור, "בולע" בתוכו את חלקו המזרחי ומאיים לפגוע בחלקים מקוריים שלו. התכנית נבחנה בוועדה המחוזית על ידי בודקי התכנית ויועץ השימור שלה. כן הוגשה התייחסות של המועצה לשימור אתרים - מחוז תל-אביב, שהובילו יו"ר ועדת השימור המחוזית של המועצה אדריכל דן איתן ומנהלת המחוז. לבסוף החליטה הוועדה המחוזית לדחות את התכנית עקב חשיבותו ההיסטורית והאדריכלית של האתר, ומשום שסברה כי הקמת מגדל גבוה בלב שכונת מגורים אינה תוצר תכנוני ראוי. בהחלטת הוועדה המחוזית הובטח שימורו המלא של המבנה; צומצמו בצורה ניכרת זכויות הבנייה המותרות לבנייה חדשה במתחם; הוחלט כי הבנייה בו תהיה מרקמית (=עד עשר קומות), וכי המבנה ההיסטורי ישמש למטרות ציבוריות. בעקבות החלטת הוועדה המחוזית, הציעה החברה היזמית באמצעות "בר אוריין אדריכלים" פתרון תכנוני המבטיח שימור מלא של המבנה לצד בנייה מרקמית.

טרמינל הנוסעים (בית המכס) בנמל יפו: חשיפת ערכים לשימור באמצעות תיק התיעוד

ל פי תפיסתנו, המתבססת על אמנות השימור הבין-לאומיות, כל נכס היסטורי המוכר לשימור צריך להיבדק במסגרת תיק תיעוד אשר יבחן את חשיבותו ואת ערכיו. רק לאחר בחינה מעמיקה של הנכס הבודד (ובחלק נרחב מהפעמים גם של סביבתו), יתאפשר תכנון ראוי לו ולסביבתו, הן מבחינה אדריכלית אסתטית הן מבחינה תפקודית. השאלה המרכזית הנשאלת בבואנו לבחון את ערכו של אתר היסטורי היא: מהם הערכים הגלומים בו? הערכים יכולים להיות

טרמינל הנוסעים מדרום מערב. הדמיות הראל אדריכלים - שימור וקיימות

טרמינל הנוסעים מצפון

גבוהות. מבנה זה מהווה למעשה חלק בלתי נפרד מן הנמל המנדטורי ששרד עד היום. שלישית, המבנה טומן בחובו חשיבות פיזית ימית, שכן בנייתו על שפת המים באופן זה נועדה לשבירת הגלים ולמניעת הצפת הנמל.

נוסף לערכים אלו, שהם כשלעצמם מקנים למבנה חשיבות, יש למבנה חשיבות חברתית ותפקודית בתוך נמל יפו. כאמור, מזה כמה עשורים פועלים בו צופי ים והמרכז לחינוך ימי. המשך פעילותם של אלו במבנה היסטורי זה חשובה הן עבור הקהילה המקומית הן עבור שימור רוח המקום בנמל. הוצאת הפעילות החינוכית ימית מהמבנה תמנע את פעילותו התקינה של המוסד, שקהל היעד שלו הוא בעיקר ילדי יפו.

תל-אביב-יפו ולשכת התכנון המחוזית, הן לאור ממצאי תיק התייעוד שהכילה המועצה לשימור אתרים למבנה טרמינל הנוסעים - "בית המכס" - והדגישו את סל הערכים הטמונים בו.

ראשית, למבנה יש חשיבות היסטורית מן המעלה הראשונה, שכן במשך שנים הוא נתפס כשער הכניסה לארץ ישראל ונקודת הקליטה של הבאים בשעריה של הארץ. מיקומו משמר את נקודת הכניסה לארץ ישראל מזה מאות בשנים. עוד משמר המבנה במקומו ובצורתו את הכניסה ההיסטורית הייחודית לנמל יפו דרך סמטה צרה ומוסתרת למרגלות חומת הים, שבסופה נחשף הנמל. שנית, למבנה יש חשיבות אדריכלית בהיותו מבנה מודרניסטי בסגנון הבינלאומי שנבנה באיכויות

פעילות המחוזות לאורך השנים התמקדה בשימור מתחמים לצד ההתגייסות למען שימורם של מבנים בודדים. כך לדוגמה פעל מחוז תל-אביב למניעת הרס שרידי יריד המזרח בחצי האי הירקוני ולקידום תכנית שימור למרחב זה. כך פעל גם בשרונה, בנמל יפו ובמתחמים שונים ביפו, בנווה צדק, בלב ההיסטורי של רמת-גן והרצליה, בשכונת בורוכוב בגבעתיים ועוד.

הפעילות הציבורית למען מתחמים אלה כללה ייזום סקר מתחמי, איסוף מידע, הקמת ועדי פעולה נקודתיים, קידום סיורים ואירועי הסברה להעלאת המודעות, החתמת עצומות, הפקת חומר פרסומי, עבודה עיתונאית בישראל ובעולם, הפקת סרטים וכתבות טלוויזיה, פעילות פרלמנטרית נרחבת שכללה סיורים של ועדות הכנסת, דיונים במשרדים השונים, הגשת התנגדויות, עררים ופעולות משפטיות נוספות. במרבית מתחמים אלה אומצו העקרונות התכנוניים שהוצעו בתכניות החלופיות שהגישה המועצה לשימור אתרים. כן פועלים המחוזות מול מתחמים של כוחות הביטחון (צה"ל ומשטרת ישראל). בתחום בסיסיים נותרו מבנים היסטוריים רבים ויחדיו אנו פועלים לקידום סקרים ותכניות שימור ושימור פיזי של מבנים אלה.

כמו כן, פעילות המרכז לחינוך ימי של עיריית תל-אביב-יפו ופעילותו הייחודית של סניף צופי ים היא למעשה הפעילות הימית העיקרית המורגשת בנמל לאורך היום, והיא שמקנה לו את רוחו הייחודית. הכרה בעובדות אלו מראה כי מעבר לצורך האקוטי בשימור המבנה בשל ערכיו ההיסטוריים והאדריכליים, המשך תפקודו כמרכז לחינוך ימי ישרת את הקהילה היפואית המקומית וישמר את הרוח הייחודית של נמל יפו, הנוצרת מהפעילות הימית בו.

חייבים להדגיש כי מבנה זה הוא חלק ממכלול מבני הנמל המנדטורי המיועדים זה מכבר לשימור, אולי החשוב שבהם, ודאי המוקדם שבהם. המבנה מוגן לשימור בתכנית המתאר של הנמל ובתכנית מתאר ארצית תמ"א 13. למרות זאת, ואף שהאתר הוקם ביוזמת עיריית תל-אביב ועוגן לשימור על ידה, העירייה פועלת להריסתו - הן בהליך סטטוטורי הן על ידי דרדור מצבו הפיזי. עד כה לא נתנה הרשות העירונית הסבר מספק המצדיק את שינוי מעמדו הסטטוטורי של המבנה ממבנה לשימור למבנה להריסה. בנוסף הביאה העירייה את הנושא לדיון במועצה הארצית, תוך הפעלת לחצים פוליטיים כבדים במטרה לקדם את ההריסה, באמצעות שינוי ההוראה לשימורו בתמ"א 13.

שימור יחסו למערך התכנון

אמור לעיל, המועצה לשימור אתרים רואה בתהליכי השימור חלק בלתי נפרד מן המערך התכנוני הכולל בעיר. אנו מאמינים כי השימור הוא חלק חשוב מנוף היישוב ומרכיב חשוב בתהליכי התחדשות עירונית. לפיכך במסגרת עבודתנו מתקיים כל הזמן דיאלוג בין צורכי השימור לבין צורכי הפיתוח והתחדשות העירונית. דוגמאות לכך יש ברוב מרכזי הערים בארץ, ובפרט במחוז תל-אביב, שבו מחירי הנדל"ן גבוהים במיוחד. שאיפתנו היא כי הפיתוח במרכזים היסטוריים או בסמיכות לאתר היסטורי לשימור יתחשב באתרים אלה הן מבחינת פרופורציות הבנייה הן מבחינת העיצוב האדריכלי. אנו סבורים כי שילוב טוב בין פיתוח לבין אתרים היסטוריים לשימור יהווה מנוף להתחדשות עירונית החיונית לעיר, בדומה לתהליכים המקובלים ברחבי העולם המערבי.

ההצעה התכנונית של ועד הפעולה שהקימה המועצה לשימור אתרים לשימור ופיתוח יריד המזרח. ארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

ההצעה התכנונית של המועצה לשימור אתרים לשימור ופיתוח יריד המזרח. ארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

פעילות ציבורית ביפו ליד בית באר. צילום: תמר טוכלר

סיכום

במאמר זה ניסינו לתאר על קצה המזלג את עיקרי המדיניות ופעילות השימור של מחוז תל-אביב כדוגמה לעשייה הרחבה של המחוזות השונים ברחבי הארץ שבהם פועלת המועצה לשימור אתרים. התיאור מדגיש את תהליך איתור האתרים וזיהוי הערכים הטמונים בהם (ההיסטוריים, האסתטיים, החברתיים, התיירותיים והכלכליים), וכן את עבודתנו למציאת פתרונות תכנוניים שיבטיחו את שימורם ואת השמשתם מחדש של האתרים ההיסטוריים. עוד מודגשת עבודת המועצה לשימור אתרים מול גורמי החוק והתכנון השונים, והחשיבות הגדולה שאנו מייחסים להליך הציבורי ולשיתוף הציבור.

* נגה די סגני, בוגרת לימודי תואר ראשון מאוניברסיטת תל-אביב בהיסטוריה כללית ובתכנית הרב-תחומית באמנויות. בעלת מ"א (בהצטיינות) מהמסלול לשימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות באוניברסיטת בר-אילן.
בעבר עסקה בתיעוד ובימור של ציורי קיר בבתים היסטוריים מסוף המאה ה-19 ומתחילת המאה ה-20, וכיום עובדת במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל במחוז תל-אביב.

nogad@shimur.org.il

שימור מורשת האחר

עיקרון מרכזי נוסף הניצב בבסיסה של המועצה לשימור אתרים היא היותה אמונה על שימור כל המורשת ההיסטורית ברחבי הארץ. המועצה לשימור אתרים אינה מייצגת תרבות או לאום מסוימים, אלא אמונה על הבטחת שימור שרידיה של המורשת הבנויה והתרבותית בארץ בעת החדשה, על גווניה ושונותה. עיקרון זה נובע מהתפיסה כי תהליכי השימור צריכים להגן על הרב-שכבתיות ההיסטורית שהביאה לעיצובו של מרחב אורבני מסוים והקנתה לו את אופיו ורוחו. מדיניות זו של המועצה לשימור אתרים רווחת במחוזות השונים, ובמסגרתה פעלה להגנת מושבות העלייה הראשונה, מושבות הטמפלרים, מתחמי ערים היסטוריות כמו יפו, רמלה, חיפה, ירושלים, באר שבע, תל-אביב ועוד, וכן בהתיישבות הכפרית על כל סוגיה.

* תמר טוכלר, בעלת תואר שני בגאוגרפיה היסטורית ותכנון עירוני. מנהלת מחוז תל-אביב, המחלקה ליחסים בינלאומיים וחברת הנהלה במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; חברת הוועד המנהל באיקומוס ישראל.
יזמת, מפתחת ומנהלת פרויקטים בין-לאומיים בתחום השימור, ובהם פרויקט "מסע בין אתר לטירה" - מחנות השימור, בשיתוף עם ארגון רמפאר הצרפתי; משלחות מקבלי החלטות בנושאי שימור והתחדשות עירונית בצרפת, בבלגיה ובהולנד; סדנאות הכשרה לפעילות ציבורית בהיבטי שימור ומורשת בפורטוגל ומלטה, בשיתוף עם האיחוד האירופי.

tuchler@shimur.org.il

עמוד 15: הצעה תכנונית לשימור שכונת תל בנימין ברמת-גן. צילום: תמר טוכלר

הערך וההכללה וחלקם במיון נכסי מורשת ונופי תרבות

ההכרה בחשיבותה של הסכמה רחבה לקידום שימורם של נכסי מורשת תרבותית מוחשית ונופי תרבות תרמה לקביעתם של הגדרות, קריטריונים (תבחינים) וקטגוריות שיקלו את מיונם. ככל שהגדרות והתבחינים מהותם ואמירתם כללית יותר, כך אפשר להתאימם לרצונות ולתפיסות התואמים מעגלי זהות שונים: קהילתי, מדינתי וגם אוניברסלי. ההכללה מטרתה להמעיט בהשפעתם של שיקולים שאינם נתפסים ערכיים במשמעות של חשיבות, כמו המצב הפיזי של הנכס או הנוף הנכרך בשיקולים כלכליים; שיקולים פוליטיים של קבוצות כוח; תנאים מדיניים משתנים ועוד. למגמת ההכללה יש השלכות על הגדרת הערך האוניברסלי היוצא מהכלל (O.U.V) באתרי מורשת עולם. ההכללה מקילה את קידומם של רעיונות ושל עקרונות, אך היא יכולה גם להקשות. דוגמה לכך היא ההגדרה של "נופי תרבות" כפי שהיא מופיעה במסמכי הוועדה למורשת עולמית (Fowler, 2003; World Heritage, 2002). ההגדרה המכלילה משפיעה על מספרם המועט ברשימת אתרי מורשת עולם, 21 מתוך 1,007, נכון לסוף 2014. בולטת במגמה זו הקטגוריה השלישית, האסוציאטיבית, למיון נופי תרבות, המדגישה את כוחו של הנוף לבדו לבטא אמונה, קשרים תרבותיים ואמנותיים, גם במקרים שהעדויות התרבותיות החומרית עשויה להיות משנית או אפילו לא להתקיים.

תפקידם של ערכים ותכונות אישיות בזיהוי נופים אסוציאטיביים

נדב שדה, אליהו שטרן

נופי תרבות הפכו זה מכבר לחלק מנכסי המורשת התרבותית של האנושות ככלל, ומרשימת אתרי המורשת העולמית בפרט (Fowler, 2003). בבסיס הגדרתם של נכסי התרבות וכאמצעי סינון לשימורם מצויים ערכים המוגדרים על פי אמנת איקומוס ניו-זילנד (Icomos, 1992): "ערכי מורשת תרבות פירושם שהנכס הוא בעל משמעויות היסטוריות, ארכיאולוגיות, ארכיטקטוניות, טכנולוגיות, אסתטיות, מדעיות, רוחניות, חברתיות, מסורתיות, או משמעויות מיוחדות אחרות המתקשרות עם פעילות אנושית".

אמנת ניו-זילנד נעזרה באמנת בורה (Icomos, 1979), שהדגישה שהערכים הם היוצרים את המשמעות התרבותית של נכסי המורשת, המוחשיים והלא מוחשיים, ובכלל זה נכסים אסוציאטיביים. לאור ההכרה שתפיסתם, משמעותם וחשיבותם של ערכים משתנות מאדם לאדם, ניתן לשער שתכונותיו האישיות של הפרט הן הקובעות אילו ערכים ישפיעו על זיהוי הסובייקטיבי של אתר מורשת ונוף תרבות. בשנת 1992 התקבלה ההגדרה של "נוף תרבות" ונכללה ברשימת המורשת העולמית. בשלוש הקטגוריות שנבחרו למיון נופי תרבות נכלל נוף אסוציאטיבי, אלא שהוא לא זכה למחקר נרחב. הנופים האסוציאטיביים מזהים עם מקומות המאופיינים באסוציאציות חזקות לתחומי האמנות והאמונה, או באסוציאציות תרבותיות לראיות טבעיות, לאו דווקא תרבותיות-חומריות, העשויות להיות חסרות משמעות או לא להתקיים כלל. נופים אלה יכולים להתקיים בשטחים קטנים כגדולים, רציפים כמנותקים. הם יכולים להופיע כישויות פיזיות או כתמונות מנטליות המוטמעות בנפש האדם באמצעות מסורת תרבותית או ניסיון חיים. תכונות הנופים האסוציאטיביים כוללות גם מרכיבים מוחשיים וגם מרכיבים לא מוחשיים כגון צלילים, תנועות, ריחות או מראות (Mitchell & Buggey, 2000).

מאמר זה מציג מחקר שהתמקד בתפיסה ובמהות של נופים אסוציאטיביים, באופן שבו האדם מעניק לנוף זהות בהסתמך על הידע ותכונותיו האישיות. נוף אסוציאטיבי מזהה באופנים רבים. הוא יכול להיות אתר מפורסם דוגמת הכותל המערבי או מצדה; הוא יכול להיות בעל חשיבות אישית, דוגמת גן שעשועים שהפרט בילה בו עם הוריו בילדותו, או המקום שחווה בו את הנשיקה הראשונה. נופים אסוציאטיביים יכולים להיות בעלי חשיבות אישית לאנשים שונים ולחברות שונות. המחקר מתמקד בקשר שבין התכונות האישיות לבין מערכת ערכים שאפשרה יצירה של טיפולוגיה לזיהוי ולסיווגם של נופים אסוציאטיביים. טיפולוגיה זו התבססה על שתי אסכולות פילוסופיות: אקזיסטנציאליזם ואמפיריציזם. על פי תורת האקזיסטנציאליזם (Sartre, 1948) תכונותיו האישיות של הפרט ישפיעו על האופן שבו יזהה נוף. למשל, אדם דתי יטה לזהות נוף בעל מאפיינים דתיים, ואדם בעל ידע רב בשירה ארץ ישראלית יבחר נוף בעל זיקה לתחום, למשל, קבר המשוררת רחל. האמפיריציזם משפיע על רמת המוחשיות של הנוף שהאדם יבחר בו. קביעה זו מתבססת על ההנחה שככל שאדם מכיר היטב את הארץ אך חסר השכלה (מידע ובקאות), הוא יסתמך על ניסיונו ויבחר בנוף אסוציאטיבי מוחשי - ולהפך. בחינתן של השערות אלה נסמכה על מדגם של 220 משתתפים (סטודנטים לגאוגרפיה וסטודנטים בקורס למורי דרך) שענו על שאלון והתבקשו לציין נוף אסוציאטיבי, לתפוסתם, ולאפיין.

זיהוי ויצירה של נוף אסוציאטיבי

ש לא כמו נופי התרבות האחרים, שלגביהם אין עוררין על אופי הסיווג, חלקו הגדול של הנוף האסוציאטיבי מבוסס על גורמים סובייקטיביים המשתנים בין אדם לאדם. יש האומרים כי מה שיפה בנופי התרבות האסוציאטיביים הוא האפשרות להתאימם לכל תרבות, ולכן אפשר לכתותם גם "נוף של רעיון". מושג זה תקף לגבי כל התרבויות, והוא מבוסס על ההנחה כי לצד העולם החומרי יש עולמות מקבילים רבים של "רעיונות" והם תוצאה של מסורות שבעל פה, פולקלור, אמנות, מוזיקה ופילוסופיה, אמנים, כותבים ומשוררים (Fowler, 2003). נוף תרבות אסוציאטיבי מייצג מורשת קולקטיבית (Marcucci, 1999). בדומה לזיכרונותיו האישיים של הפרט, בזהותו של כל עם יש דימויים נופיים מרכזיים. מצדה היא דוגמה לנוף לאומי הצרוב בזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי ומתלוות אליו משמעויות מעבר למיקומו ההיסטורי-כרונולוגי. כך תל-חי באתוס הציוני, וקרני חיטין - המסמל למוסלמים את ניצחונו של צלאח א-דין על הצלבנים. אפשר לומר כי נופים הם מראי מקום ומראי זמן. כל נוף הוא מסמך היסטורי, והלימוד שלו יכול לעקוב באופן כרונולוגי אחרי השלבים בהתפתחותו. אל הנוף

אפשר להתייחס כפסיפס של מרכיבים טבעיים ותרבותיים, או כישות סמלית המשקפת ערכים על זמניים (ליסובסקי, 2006).

דוגמה לניסיון מכוון לקשור נופים עם אסוציאציות מובאת במאמרה של רות אורן (2005). לטענת אורן, האתוס הציוני במדינת ישראל הצעירה נבנה באמצעות תמונות שכונו לעורר אסוציאציות מסוימות. היא מגיעה למסקנה כי הרגשות הנוצרים מהתבוננות בתצלומים הם אוניברסליים. מסקנה זו אפשר להשליך על נוף אסוציאטיבי-רעיוני שאפשר להתאימו לרגשות של כל תרבות או קבוצה. האנלוגיה שבין התהליך שאורן מתארת לבין תהליך היווצרותו של נוף אסוציאטיבי מאפשרת להקביל בינו לבין נוף של זיכרון קולקטיבי, המסמל רעיון עבור קבוצה מסוימת ושנוצר בשני אופנים:

1. באופן טבעי ולאורך זמן: בעקבות אירוע מסוים שמתרחש ועם הזמן מתפרסם, נכנס אל בין דפי ההיסטוריה, נטמע בזיכרון הקולקטיבי האנושי ונקשר למקום האירוע (Turner, 2007). דוגמה לנוף כזה הוא אזור קרני חיטין (ליסובסקי, 2006), שסיפור הקרב שהתרחש בו בין המוסלמים לצלבנים נקשר באופן כה הדוק למקום עצמו.
2. באופן מכוון: למשל הניסיון ליצור מורשת ציונית בעזרת תמונות נוף שמצולמים בהן חלוצים. התמונות יצרו באופן מלאכותי קישור

אסוציאטיבי בין דמות החלוץ הציוני לבין נופיה החקלאיים והבתוליים של ארץ ישראל (אורן, 2005).

נוסף למיון אופן ההיווצרות לפי התפתחות (אורך זמן) ולפי יצירה מכוונת (מלמעלה), אפשר לבחון נופים אסוציאטיביים לאור התייחסותם לשתי תאוריות בחירה - אמפיריציזם ואקזיסטנציאליזם. **אמפיריציזם** הוא אסכולה פילוסופית שלפיה המקור לידע האנושי (knowledge) הוא התצפית המדעית והניסיון החושי - החוויה, הריגוש והדימוי (פדר, 1989). **אקזיסטנציאליזם** מתמקד באדם כאינדיבידואל ובטענה שקיומו קודם לדיון במהות ובמשמעות. השקפה זו קידמה את הגישה שהאדם מתייחס לעולם מתוך החוויה האישית והראייה הסובייקטיבית, ולא באמצעות מערכת לוגית מובנית (שם). ז'אן פול סארטר, אבי האקזיסטנציאליזם המודרני, קשר את התאוריה להתבוננות הסובייקטיבית בנוף, והסביר כי אין התבוננות אחידה וכי כל אדם יפרש את הנוף באופן שונה (Sartre, 1948). גישה זו מסבירה את ההשפעה שיש לידע המקדים שאדם רוכש על אופן ההתבוננות בנוף. כך למשל, החוויה של אדם שגדל על ברכי הדת הנוצרית בביקור בכנסיית הקבר בירושלים תהיה שונה מזו של סטודנט להיסטוריה של ימי הביניים (Turner, 2007). כנסיית הקבר היא דוגמה לגישה האקזיסטנציאליסטית בהתייחסות לנוף מוחשי.

דוגמה לחווית נוף אסוציאטיבי **לא מוחשי** נמצא ביומנו של הכומר הנרי בייקר טריסטראם (Tristram), שחקר את ארץ ישראל במאה ה-19 וחש כאילו חזר לזמן התנ"ך. וכך כתב ביומנו: "בדרך רגלינו על הרציף חשנו שאנו צועדים על אדמה שהיא יותר מקלאסית - על אדמת קודש, ולבבותינו התפעמו בהרגישנו שמשאלה אשר טופחה ימים רבים

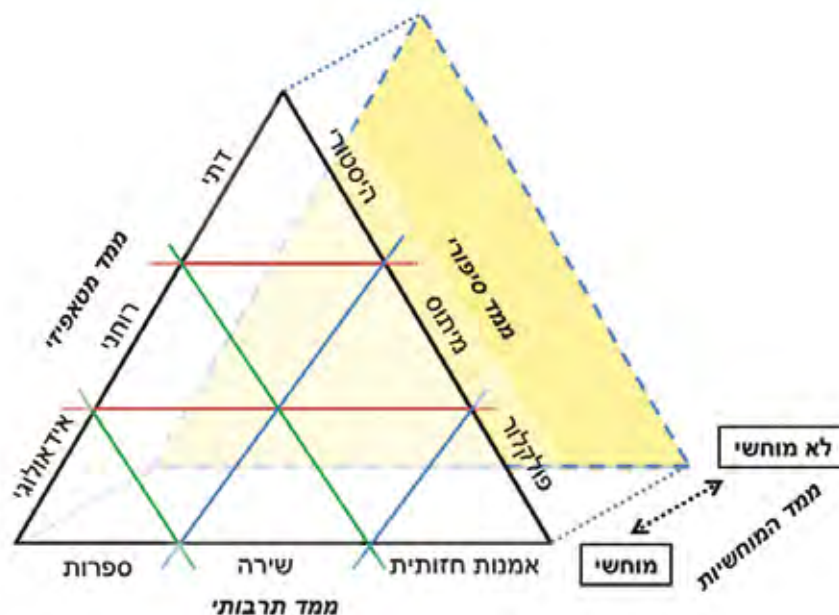
הנה עומדת להתקיים" (טריסטראם, 2000: 5). תחושה זו של התעלות רוח ממחישה את הקשר ההדוק בין האמונה לבין הנוף. טריסטראם לא נתקל בשרידים מוחשיים, ואת חוויותיו עיצבו הידע האישי שלו וההקשרים הסמליים שהנוף ייצר עבורו (ליסובסקי, 2006).

לסיכום, הזיהוי של נוף כלשהו כנוף אסוציאטיבי הוא שונה מאדם לאדם (Turner, 2007), ותלוי ברקע האישי של כל אחד, בחוויותיו, באמונותיו ועוד. קרל סוור (Sauer), שהיה גאוגרף תרבותי, טען שנוף תרבות הוא תוצאה של פעילות אנטרופוגנית: "תרבות היא הסוכן, הטבע הוא המדיום ונוף התרבות הוא התוצאה" (Sauer, 1925). אולם במקרה של נוף אסוציאטיבי אפשר לומר שהמוח הוא הסוכן, ההיסטוריה היא המדיום, והנוף אסוציאטיבי הוא התוצאה. נוף אסוציאטיבי אינו חייב להיות מוחשי כדי להתקיים, אך הכרח הוא שהאדם המזהה אותו יחזיק במידע מקדים רלוונטי.

טענות אלה נובעות מהגישה האמפיריציסטית ומהגישה האקזיסטנציאליסטית שהציג טרנר (2007). כדי שניתן יהיה לסווג את הנופים האסוציאטיביים למרכיביהם מוצעת להלן טיפולוגיה המבוססת על שתי גישות תאורטיות אלה.

הטיפולוגיה של נופים אסוציאטיביים

הטיפולוגיה שלהלן (איור 1) מוצעת ככלי לזיהוי ולסיווג נופים אסוציאטיביים, מתוך הבנה שכל נוף אסוציאטיבי נוצר מממדים שונים ומהיחסים ביניהם. טיפולוגיה זאת מתבססת על שילוב בין

איור 1. טיפולוגיה בסיסית של נופים אסוציאטיביים (שדה ושטרן, 2013)

הגישה האקזיסטנציאליסטית, הגישה האמפיריציסטית והממדים הערכיים הנקשרים להגדרות הנוף האסוציאטיבי. בממדים אלו נכללים ממד אחד מעולם האמפיריציזם ושלושה מעולם האקזיסטנציאליזם: (א) מוחשיות (אמפיריציזם); (ב) ערכים סיפוריים (אקזיסטנציאליזם); (ג) ערכים תרבותיים (אקזיסטנציאליזם); (ד) ערכים מטאפיזיים (אקזיסטנציאליזם). חשוב לציין כי ההפרדה בין ארבעת הממדים איננה מובהקת, והם עשויים להשתלב זה בזה. לדוגמה, נוף אסוציאטיבי של מיתוס יכול להשתלב בנוף אסוציאטיבי דתי.

הממד המוחשיות

הממד זה מאפשר להבחין בין נופים הכוללים מבנים או שרידים מוחשיים לבין נופים הכוללים רק נוף טבעי. הנוף בממד זה משתנה מהממד המוחשי ללא מוחשי. למשל, אתר הסיפור התנ"כי על הקרב בין שאול לפלשתים בהר הגלבוע ייחשב נוף לא מוחשי. במקום אין שרידים אלא רק "תפאורה טבעית", ובכל זאת הוא יוצר הקשרים אסוציאטיביים אצל אלה הבקאים במסורת המתאימה (טריסטראם, 2000). בנופים הבלתי מוחשיים, קיומם של נופים אקזיסטנציאליסטיים קודם תמיד למהותם. להלן תיאור מהותם של נופים אסוציאטיביים הנוצרים בהתאם לערכים הגלומים בכל אחד מהממדים האקזיסטנציאליסטיים שנמנו לעיל.

הממד הסיפורי - שלושה ערכים

1. פולקלור - יוצר נוף אסוציאטיבי המתבסס על סיפורי עמים ומסורות. למשל: מסלול תיירים גרמני ב"ארץ האגדות" בהסתמך על אגדות האחים גרים; עלייה לקברי צדיקים בדת היהודית והפיכתם לאתרי מורשת.
2. מיתוס - יוצר נוף אסוציאטיבי המתבסס על הקשר שבין מיתוס למקום. למשל, מיתוס מצדה. סיפור מצדה ההיסטורי כפי שמופיע בכתביו של יוספוס פלביוס שונה מהסיפור שאימצה הציונות החילונית בתחילת דרכה. הסיפור הציוני הבליט את מיתוס הגבורה, ולאורו חונכו תלמידים, חניכי תנועות הנוער והמשרתים בצבא (בן יהודה, 1995).
3. היסטוריה - יוצרת נוף אסוציאטיבי בזכות הקישור בין האתר לבין מאורע היסטורי שהתחולל בו ושהוא בעל חשיבות למבקר. למשל הפירמידות במצרים (נוף מוחשי), או קרני חיטין. באתר השני אין אמנם שרידים מוחשיים, אך קיימים ערכים לא מוחשיים הקשורים לקרב המפורסם שהתרחש במקום (קדר, 1991).

הממד התרבותי - שלושה ערכים

1. אמנות חזותית - יוצרת נוף אסוציאטיבי המתהווה לאחר מפגש עם אמנות המתארת נוף או מקום. לדוגמה ציורי תל-אביב של נחום גוטמן, "גרניקה" של פיקאסו.

2. שירה - יוצרת נוף אסוציאטיבי המתהווה על ידי שירה המתארת נוף או מקום. דוגמה לכך היא השיר "ההר הירוק תמיד", שכתב ב-1972 יורם טהרלב בן קיבוץ יגור ומתאר את הכרמל. אדם המכיר את השיר ומגיע לסביבת הקיבוץ עשוי לחוות את הנופים והמראות באמצעות מבטו של טהרלב.
3. ספרות - יוצרת נוף אסוציאטיבי בעקבות קריאת ספר שמתואר בו נוף כלשהו. למשל, חוויית הביקור באיים הקריביים בעקבות קריאת הספר **איים בזרם** של ארנסט המינגווי (המינגווי, 1970 [2006]).

הממד המטאפיזי - שלושה ערכים

1. דת - יוצרת נוף אסוציאטיבי המתהווה עם הגעת אדם למקום שהתוודע אליו במסגרת אמונתו הדתית. לדוגמה, הכומר הנרי בייקר טריסטראם, מאמין אדוק בברית החדשה ובסיפורי התנ"ך, אחוז התרגשות מהמפגש עם נופיה ואתריה של ארץ ישראל. וכך תיאר את מפגשו עם ג'אקומו, מורה הדרך של המשלחת:

"למה לכם לבוא למקומות רעים כאלה כמו סילון וביתין?" שאל ג'אקומו, שחילק עמי את השמירה. "אין כאן שום מקומות קדושים, ושום עולי רגל אינם מבקרים כאן לעולם. כבר הייתי מורה דרך לעשרות רוסים וצרפתים, אבל רק אתם האנגלים באים הנה. אולי אתם מעוניינים רק במקומות אשר אין להם קדושים, כי אינכם משתתפים בפולחנם?" לשווא ניסיתי להסביר לו כי אין עוד מקום שנשחקק כל כך לישון בו ולהרגיש בקרבת ההשגחה הפוכת עלינו את עינה, כמו המקום אשר בו ישן יעקב וראה את חלום הסולם שראשו הגיע השמימה. מקום זה אינו קשור בשום קדוש מן הלוח, ולכן לא נודעת לו כל משמעות לפי תפיסת הדת שלו (הוא היה יווני) (טריסטראם, 2000: 125).

- החווייה שחווייה טריסטראם מושפעת פחות מהנוף ויותר מכתבי הקודש שגדל והתחנך עליהם. לפי ההגדרות שהוצגו במאמר זה, טריסטראם הושפע מהמהות האקזיסטנציאלית של הנוף ולא ממראהו.
2. רוחניות - יוצרת נוף אסוציאטיבי המתגבש בעיניו של אדם השרוי במצב רוחני או נפשי מסוים. המשורר אורי צבי גרינברג הוא דוגמה לנוף כזה. אחדים משריו (למשל, "אימה גדולה וירח") נכתבו כדי התבודדות והרהורים בחיק הטבע, או במקומות הטעונים במשמעות לאומית או דתית כגון ירושלים, וכך מנתחת זאת חביבה פדיה:

הנוף הפנימי בשירת אורי צבי גרינברג מעובד פעמים רבות מתוך מצבי התבודדות בתוך הטבע. העולם - מתוך צפייה בנוף החיצוני המוליד הארה נפשית או מתוך הפניית המבט "אל הפנימיות", כלשונו. יש עדויות

¹ <http://deutsche-maerchenstrasse.com/en/castles-and-palaces>
² סילון - תל שילה. ביתין - מזוהה עם בית אל המקראית, שבה חלם יעקב את חלומו המפורסם.

איור 3. לארי אברמסון, מתוך "צובה", 1994-1993. לארי אברמסון, CC-by-sa-3.0

איור 2. יוסף זריצקי, קיבוץ צובה, 1985-1970. באדיבות אתיה אליוב

(שר-שלום ואחרים, 2010). סיפור הקרב של דוד וגוליית, המתקשר למיתוס של דוד הקטן שניצח את גוליית הענק, יהפוך אותו ל**נוף אסוציאטיבי של מיתוס** (שם). הציונות, המדגישה את המיתוס של מדינה קטנה המנצחת אויבים רבים, תראה בו **נוף אסוציאטיבי אידאולוגי-ציוני** (Gertz, 1986). ארגון זוכרות, ששם לו למטרה להעלות לסדר היום את הנושא הפלסטיני, יראה בו סמל לסבלם של הפלסטינים וייתפס על ידו כ**נוף אסוציאטיבי אידאולוגי** בעל נרטיב פוסט ציוני (אע"באריה, 2008).

מסגרת קונספטואלית לזיהוי הנופים האסוציאטיביים

פי שנכתב לעיל, המחקר מלמד שזיהוי של נוף אסוציאטיבי תלוי במידע שיש לפרט על המקום (Sartre, 1948). לאור זאת אפשר לשער שהרקע האישי של הפרט יקבע אילו ממדים של נוף אסוציאטיבי יהיו אצלו דומיננטיים יותר, וכתוצאה מכך - אילו נופים אסוציאטיביים הוא יזהה.

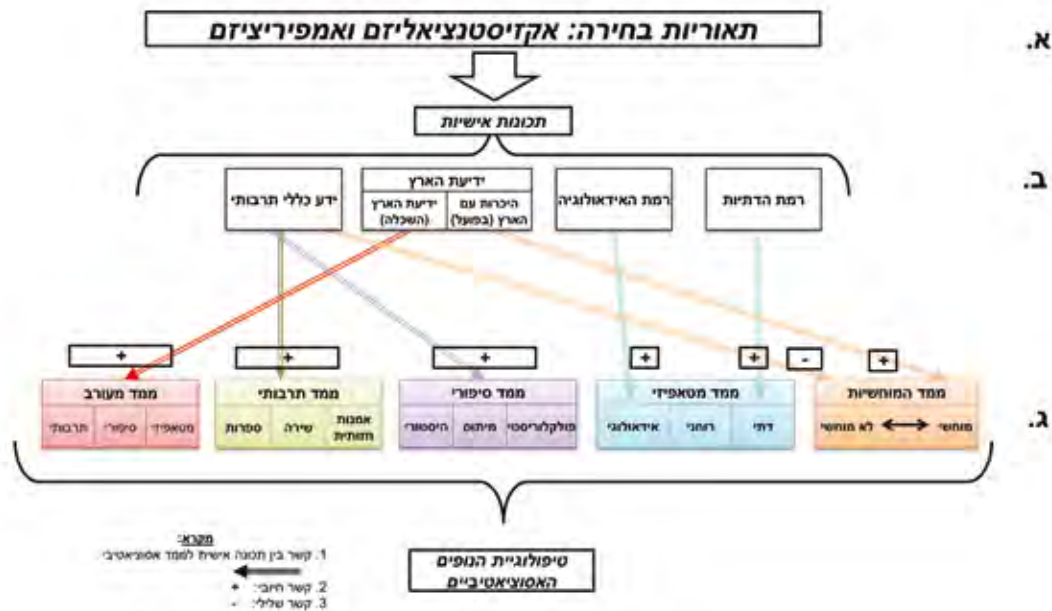
הסבר והמחשה להכרה זו מספק האמן הישראלי לארי אברמסון. אברמסון מספר על קיבוץ צובה בהרי ירושלים, שהוקם על חורבותיו של הכפר פלסטיני סובא, ומציג אותו כדוגמה למקום בעל משמעות כפולה המקבלת ביטוי ביצירות אמנות. אברמסון מספר על הצייר יוסף זריצקי, שבשנות השבעים של המאה הקודמת נהג לנפוש בצובה, והנציח את נופי הטבע סביב הקיבוץ בסדרת ציורים (איור 2). בשנות התשעים הגיע אברמסון עצמו לקיבוץ כדי לצלם ולצייר,

רבות בשיריו לשיבה משך שעות על שעות בירושלים, ליד הכותל, על החומות, או בשעות לילה ובבדידות על הר הזיתים ובנחל קדרון. נראה שבישיבת "התבודדות" כזאת, גם יסוד יצירתו "אימה גדולה וירח", שקינת נחל קדרון של רחובות הנהר מקיימת אתה דיאלוג" (פדיה, 2007: 161).

אורי צבי גרינברג השתייך לזרם האקספרסיוניזם, המעמיד את היוצר וראייתו הפנימית במרכז היצירה. כפי שכותבת פדיה: "אורי צבי גרינברג יוצר לעצמו שפה גאוגרפית קדושה שנובעת מעולמו הפנימי, אותה הוא משליך לשיריו". התבודדות במדבר לצורך העלאת דרגת הרוחניות הייתה נפוצה גם בקרב הנזירים הנוצריים המוקדמים (Goehring, 1993).

3. אידאולוגיה - יוצרת נוף אסוציאטיבי המתהווה אצל מי שמביט בנופים מבעד למשקפיים אידאולוגיים. כזה הוא המבט ה"פוסט-ציוני" על נוף במדינת ישראל, למשל על פארק בריטניה, שהוקם סביב שרידי הכפר הפלסטיני ע'ג'ור (אע"באריה, 2012), או תמונות החלוצים והטבע בנרטיב הציוני (אורן, 2006).

ההסברים והדוגמאות לעיל מובילים למסקנה שנופים אסוציאטיביים קיימים לצד נוף החומרי (Fowler, 2003), וכי עולמות תוכן נפרדים יכולים להתקיים זה לצד זה, במקום אחד, ללא הפרעה ואולי אף ללא ידיעה. כך למשל עמק האלה, השוכן בסמוך לבית שמש, יעוצב כנוף אסוציאטיבי באמצעות ארבעה ערכים: סיפור דוד וגוליית מקשר אותו לממד המטאפיזי של האמונה, שהופך להיות **נוף אסוציאטיבי דתי**

איור 4. המסגרת הקונספטואלית של תפיסת הנפים האסוציאטיביים (שדה ושטרן, 2013)

5. הכרת הארץ (בפועל) - הרמה שבה אדם מכיר את הארץ הלכה למעשה: אדם המכיר את הארץ היטב אינו מכיר בהכרח גם את הרקע וההיסטוריה. ולכן כדי לזהות נוף אסוציאטיבי הוא יהיה חייב להסתמך על שרידים מוחשיים - למשל שלטי מידע;

6. ידע כללי תרבותי - מהווה בסיס להיכרות עם סיפורים, מיתוסים, פולקלור, שירים ואמנות. תכונה זו נבחרה בהנחה שכלל שלאדם יש מידע מקדים על נוף מסוים יש סבירות גבוהה יותר לזהויו נוף אסוציאטיבי.

איור 4 מציג את הקשרים בין התכונות האישיות לבין הערכים וההסיווג הטיפולוגי.

הקשרים שנבדקו בין התכונות האישיות לבין הממדים והערכים האסוציאטיביים מסומנים בחצים ובסימנים המציינים קשר ישר (+) או קשר הפוך (-). יש לציין כי לממדי הטיפולוגיה הוכנס ממד חדש - "הממד המעורב" - המסמל נופים שיש בהם כמה גורמים טיפולוגיים דומיננטיים. כאמור, בבסיס סטטיסטי לבדיקת הקשרים שימש סקר שהשתתפו בו 220 נדגמים. בסקר זוהו 206 נופים. 36% מהם סווגו כנופים אסוציאטיביים מעורבים, 35% זוהו כנופים אסוציאטיביים סיפוריים, 16% כמטאפיזיים, 10% כתורבותיים ו-3% לא זוהו על בסיס הממדים הקונספטואליים. האתרים המוחשיים שעלו בסקר היו כ-65% מסך כל הנופים שזוהו, ומתוכם 52.7% מאופיינים כמשולבי מבנים ונוף טבעי, ו-12.7% בלבד מהווים רק מבנים או שרידים היסטוריים. הנופים הלא מוחשיים מהווים כ-35% מסך כל הנופים. מתוכם - נופים פתוחים וטבעיים מהווים 28.2% מסך הנופים הכללי, ונופים בעלי מרכיבים בולטים מהווים כ-6.4% מסך כל הנופים.

והבחין כי יש שוני גדול בין עבודתו שלו לזו של זריצקי. אברמסון מסביר את השוני בכך שזריצקי חונך מילדות כציוני וגדל בישראל בתקופה שלא הכירו בה את ה"בעיה הפלסטינית"; לכן הוא "לא ראה" את שרידי הבתים הערביים ולא שילבם בציוריו. אברמסון עצמו עלה מדרום אפריקה, וכבר בצעירותו התחבר להוויה ולאידיאולוגיה הציוניות, התאהב בנופי הארץ ובמיוחד באלה של הרי ירושלים, שייחס להם נופך רומנטי-תנ"כי (אברמסון, 2010). מאוחר יותר, והוא כבר אדם בוגר, שינה את דעותיו הפוליטיות ועמן השתנה גם מבטו ונעשה ביקורתי. כשהגיע לצייר בצובה בשנת 1993 כבר הופיעו בציוריו רבים מהבתים הפלסטיניים החרבים (איור 3), אלה שלא הופיעו בציוריו של זריצקי. תיאורו של אברמסון ממחיש כיצד פועלת תורת האקזיסטנציאליזם: אישיותו ואמונותיו של כל אדם משפיעות על אופן התבוננותו בנוף. כך קורה שגם "תכונות אישיות" כמו אידיאולוגיה משפיעות על זיהויו של נוף אסוציאטיבי.

אפשר לשער שלחמש התכונות שלהלן תהיה השפעה על זיהויו נופים אסוציאטיביים כפי שסווגו בטיפולוגיה שהוצגה לעיל (איור 1).

1. רמת הדתיות של הפרט: ההנחה היא שכלל שאדם מאמין יותר כך גדלה ההסתברות שיקשר את הנופים למושא אמונתו;
2. רמת האידיאולוגיה הלאומית: ההנחה היא שכלל שהאידיאולוגיה חזקה יותר, כך גדלה ההסתברות שהפרט יקשור את הנופים לממד המטאפיזי;
3. ידיעת הארץ (השכלה, רמת ההיכרות של הפרט עם הסיפורים וההיסטוריה של הארץ): ההנחה היא שאדם הבקי בידיעת הארץ אינו נזקק למוחשיות בעת זיהויו של נוף אסוציאטיבי;

הקשרים בין תכונות אישיות למחלים ולערכים אסוציאטיביים

השפעת הידע הכללי

לרמת הידע הכללי של הפרט יש קשר ישיר לערכים תרבותיים ולערכים סיפוריים, וקשר הפוך לממד המוחשיות. ככל שלפרט יש יותר ידע, הוא יכול להשלים בעזרת דמיונו את החסר במציאות, ולכן הוא נזקק פחות לבסיס אמפירי מוחשי (Wakefield & McMullan, 2005). ואכן במחקר זה נמצא שככל שרמת הידע הכללי-תרבותי עולה, כך יורדת בהדרגתיות רמת המוחשיות של הנופים: הנדגמים בעלי רמת הידע הגבוהה נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור בנופים שאינם מוחשיים; הנדגמים בעלי רמת הידע הבינונית נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור בנופים בעלי מוחשיות מעורבת, והנדגמים בעלי רמת הידע הנמוכה נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור גם בנופים מוחשיים וגם בכאלה שאינם.

אשר לממדים האחרים, תורת האקזיסטנציאליזם טוענת שהקיום קודם למהות. לפיכך, ככל שרמת הידע הכללי-תרבותי של הפרט גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שיכיר ערכים תרבותיים רבים יותר, ומכאן שיש הסתברות גבוהה שיבחר בנופים אסוציאטיביים המשויכים לממד הסיפורי או התרבותי. בפועל נמצא קשר בין מאפייני הידע הכללי-תרבותי לבין הערכים פולקלור, ליריקה וספרות - כפי שנצפה. לעומת זאת לא נמצאו קשרים אחרים עם ערכי המיתוס וההיסטוריה בממד הסיפורי ועם האמונות החזותיות בממד התרבותי.

הסיבות לדחיית הקשר עם ערכי היסטוריה יכולות להיות רבות. כאשר בודקים את הנופים האסוציאטיביים ההיסטוריים מוצאים שרק בעלי הרמה הגבוהה של ידע כללי-תרבותי נוטים לבחור בהם. מדובר בממצא מעניין, במיוחד כשמרחיבים את זווית הראייה ומבחינים ששום תכונה אישית לא נקשרה אל הערך הטיפולוגי ההיסטורי אף שנופיו דומיננטיים (35%) בממד הסיפורי. בהצלבת הנתונים בין הסיבות האישיות לבחירה בנוף לבין הנופים ההיסטוריים התגלה שרבים מהנדגמים שבחרו בנוף היסטורי עשו זאת "מסיבות רגשניות" המתארות הווה "צברית", ישראלית-נוסטלגית, סיבות שמתלווה להן "נוף רומנטי". מכאן שלא הידע בלבד הוא המוביל לבחירה בנוף מסוים (אם כי הוא משפיע), אלא גם אופי האדם והשקפת עולמו.

השפעת הרמה של הכרת הארץ (בפועל)

לפי טרנר (2007), אדם המכיר את השטח באופן מעשי יסתמך על ניסיונו יותר מאשר על דמיונו כאשר הוא חושב על נוף אסוציאטיבי. כלומר ככל שרמת הכרת הארץ בפועל גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שהפרט יבחר בנוף אסוציאטיבי מוחשי, גם אם יחסר לו ידע היסטורי או תרבותי על המקום. בפועל נמצא שמקרב כלל הנדגמים, לבעלי הרמה הנמוכה והגבוהה של הכרת הארץ בפועל יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים מוחשיים, ואילו לבעלי הרמה הבינונית יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים לא מוחשיים. תוצאה זו מפתיעה, מכיוון שצפוי היה שבעלי הרמה הנמוכה או הגבוהה יהיו השונים, ולא דווקא בעלי הרמה הבינונית. אפשר לנסות ולהסביר את

הממצא באמצעות האפיון הסובייקטיבי של הנדגמים את עצמם - 82% הגדירו את עצמם בשתי הרמות העליונות מתוך ארבע הרמות של הסולם.

השפעת הרמה של ידיעת הארץ (כהשכלה)

ככל שרמת ידיעת הארץ כתוצאה מהשכלה גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שהאדם יבחר בנוף אסוציאטיבי בעל ממד אסוציאטיבי מעורב. זאת משום שככל שיש ידע רב יותר בתחומים שונים כך תבלוט ההכללה, ושום גורם לא יהיה דומיננטי. המבחנים הסטטיסטיים שנערכו איששו השערה זו בחלקה. נמצא שלנדגמים בכל הרמות של ידיעת הארץ כהשכלה יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים מעורבים מהממד המטאפיזי או הסיפורי; לנדגמים מהרמות הבינונית והגבוהה יש הסתברות גבוהה לבחור בנוף אסוציאטיבי מהממד התרבותי. עוד נמצא כי רק לנדגמים מהרמה הנמוכה והבינונית יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים בעלי ממד מעורב, ממצא שאינו תואם את השערת המחקר כיוון שלא נוצר קשר עם הנדגמים בעלי הרמה הגבוהה. במקרה זה אפשר לשער שהממד התרבותי הוא שיצר את אי ההתאמה הסטטיסטית - בגלל הקשר המתקיים בינו לבין התכונה האישית "ידע כללי-תרבותי".

במבחנים הסטטיסטיים התגלו עוד שני קשרים מהותיים שלא נכללו בהשערות המחקר. נמצא שיש הסתברות גבוהה שנדגמים בכל רמות הידע של ידיעת הארץ כהשכלה ייטו לבחור בנופים אסוציאטיביים אמנותיים. ייתכן שקשר זה מוסבר בחפיפה אפשרית בין מאפייני הידע הכללי-תרבותי לבין מאפייני ידיעת הארץ כהשכלה. במילים אחרות, נדגמים רבים שהם בעלי רמת ידע גבוהה בתחום התרבותי הם גם בעלי רמת ידע גבוהה בתחום ידיעת הארץ. הקשר השני הוא בין מאפייני ידיעת הארץ כהשכלה לבין נופים אסוציאטיביים בעלי ממד מיתוסי. במשך שנים התחנכו צעירים רבים בישראל על הקשר שבין אהבת המולדת, ידיעת הארץ, כיבושה ברגליים ומיתוסים ציוניים. אחת הדוגמאות הבולטות היא מצדה, שאלה ערכו תנועות הנוער מסעות רגליים ארוכים, ויחידות צבאיות קיימו בה השבעות דרמטיות (בן יהודה, 1995). לפיכך אין זה מפתיע שיש הסתברות גבוהה לכך שנדגמים הבקאים בידיעת הארץ ייטו לבחור נופים אסוציאטיביים מיתוסיים.

השפעת הדתיות

הקשר בין אמונה, דת ונופים אסוציאטיביים מתואר רבות בספרות. איור 4 מראה שעם עליית רמת הדתיות עולה ההסתברות לבחור נוף אסוציאטיבי דתי. ככל שהפרט מאמין יותר כך הוא יקשר את מושא אמונתו עם הנוף (Sartre, 1948). המחקר אישש השערה זו ומצא שיש הסתברות גבוהה שחילונים ומסורתיים-דתיים יבחרו בנוף אסוציאטיבי דתי. הסתברות זו לא קיימת בקרב אתאיסטים.

השפעת האידאולוגיה הלאומית

נוף אסוציאטיבי אידאולוגי בישראל מוזכר בספרות (אברמסון, 2010; מיטשל, 2009) ומתמקד בדרך כלל בסכסוך הישראלי-פלסטיני או בנופי מלחמת העצמאות. איור 4 הציג קשר ישר וחיוני בין רמת האידאולוגיה הלאומית לבין בחירה של נוף אסוציאטיבי אידאולוגי. במחקר זה

נמצאה הסתברות גבוהה שנדגמים בעלי אידאולוגיה לאומית יבחרו בנוף אסוציאטיבי הקשור בה. בד בבד נמצאה התאמה (של 75%) בין הסיבות לבחירת הנוף האסוציאטיבי שהעלו הנדגמים לבין הנופים האסוציאטיביים האידאולוגיים שסווגו בצורה בלתי אמצעית. ממצא זה מחזק את השערת המחקר ואת הטענה שהציגו חוקרים שונים (אברמסון, 2010; מיטשל, 2009).

סיכום ומסקנות

ד בבית הקשרים שבין התכונות האישיות לבין הערכים המשמשים לסיווג נופים אסוציאטיביים אוששו במחקר האמפירי. נמצא שתכונותיו האישיות של הפרט משפיעות על הערכים שהוא משתמש בהם לזיהוי הנופים האסוציאטיביים; הגישה האקזיסטנציאליסטית משפיעה על התוכן שהפרט יוצק אל הנוף שהוא מזהה, והגישה האמפיריציסטית משפיעה על מוחשיות הנופים שהוא מזהה. התכונות שנמצאו משפיעות על הערכים והזיהוי הן דתיות, אידאולוגיה לאומית, הכרת הארץ בפועל, ידיעת הארץ כהשכלה

* נדב שדה הוא גאוגרף ומתכנן ערים (מ"א) מאוניברסיטת בן-גוריון. נדב הוא הבעלים של משרד "שדות - תכנון. תיירות. סביבה", העוסק בנושאים של תכנון ופיתוח בר-קיימא בהיבטי תיירות וסביבה.

Nadav@sadotproj.co.il

וידע כללי-תרבותי. ברוב המקרים נמצא קשר חיובי בין התכונות האישיות של הנדגמים לבין אופי הנופים האסוציאטיביים. בנוסף נתגלו קשרים חדשים שלא נצפו מראש בין התכונות האישיות של הפרט לבין הערכים האסוציאטיביים של הנוף. עוד נחשף שלמאפיינים האישיים יש השפעה רבה על תפיסת הנוף, ולכן אדם ללא ידע, ניסיון או שניהם לא יוכל לזהות נוף אסוציאטיבי. ההסבר לכך הוא חוסר היכולת להעניק לנוף את המהות שתהפוך אותו לאסוציאטיבי. נסכם ונאמר: פרטים שונים צופים באותו נוף אבל חווים אותו בצורה שונה. מבחינה מעשית, מיפוי נופים אסוציאטיביים יכול להקל את איתורם של נופי תרבות בעלי ערכיות גבוהה שאינם בהכרח מוכרים לכלל הציבור, ובעיקר - למקבלי ההחלטות.

* אליהו שטרן הוא פרופסור לגאוגרפיה ותכנון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא עוסק בעיקר בתכנון ערים ואזורים, בגאוגרפיה יישובית ובנושאי שימור נכסי תרבות וטבע. היה יושב ראש הוועדה הישראלית למורשת עולמית של אונסקו ומכהן כמזכיר הוועדה לגאוגרפיה יישובית של האיגוד הגאוגרפי הבינלאומי. פרופסור שטרן קיבל את אות "יקיר התכנון" של ישראל לשנת 2012, וקיבל פעמיים את פרס השלטון המקומי על "ספר באר שבע" ועל התכנית לפיתוח ולהתחדשות באר שבע.

elistern@bgu.ac.il

אברמסון, לארי (2010). מה רוצה הנוף (ומה חסר לו)? מארב, כתב עת מקוון לאמנות ותרבות. <http://maarav.org.il/archive/?author=206> אורן, רות (2005). פוטו-גאוגרפיה של מרכז ופריפריה: ייצוג יישובי הארץ וחבליה בתצלומים 1945-1963. **אופקים בגאוגרפיה**, 65-66, 407-424.

אע"באריה, עמר (2008). **זוכרות את עג'ור**. ארגון זוכרות.

בן יהודה, נחמן (1995). מצדה - בין מיתוס למציאות. **גלילאו - המגזין הישראלי למדע ואקולוגיה**, 12, 32-38. המינגווי, ארנסט (1970 [2006]). **איים בזרם**. תל-אביב: פן, ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

טריסטראם, הנרי בייקר (2000). **מסע בארץ ישראל, יומן 1863-1864**. ירושלים: מוסד ביאליק.

ליסובסקי, נורית (2006). בעקבות הזמן האבוד בנוף. **אופקים בגאוגרפיה**, 67, 41-63.

מיטשל, ג'יימס (2009). **נוף קדוש**. תל-אביב: רסלינג.

פדיה, חביבה (2007). נחל קדרון: פואטיקה של מקום: "רחובות הנהר" בתוך שבין "אימה גדולה וירח".

לבין "לסעיף סלע עיטם". בתוך אבידב ליפסקר ותמר וולף מונזון (עורכים), **רחובות הנהר לאורי צבי גרינברג: מחקרים ותעודות** (עמ' 159-185), אוניברסיטת בר-אילן.

פדר, יון (ע.). (1989). **האנציקלופדיה הישראלית הכללית: חדשה, מקיפה**. ירושלים: כתר.

קדר, בנימין זאב (1991). קרב קרני חיטין: מבט אחר. **קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 61, 95-112.

שר-שלום, אביעד, עמית, ששון, אבי, ריש, רפי ופלד, יובל (2010). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים: רשות הטבע והגנים.

Fowler, P. (2003). *World heritage cultural landscapes 1992-2002*. Paris: UNESCO World Heritage Centre.

Gertz, N. (1986). Social myths in literary and political texts. *Poetics Today*, 7(4), 621-639.

Goehring, J. (1993). The encroaching desert: Literary production and ascetic space in early Christian Egypt. *Journal of Early Christian Studies*, 1(3), 281-296.

ICOMOS Australia (1979 [1999 revision]). *The Burra charter for the conservation of places of cultural significance*. <http://www.icomos.org/australia/burra>

ICOMOS New Zealand (1992). *Charter for the conservation of places of cultural heritage value*. http://www.icomos.org/docs/nz_92charter.html

Marcucci, D. J. (1999). Landscape history as a planning tool. *Landscape and Urban Planning*, 49, 67-81.

Mitchell, N., & Buggie, S. (2000). Protected landscapes and cultural landscapes: Taking advantage of diverse approaches. *The George Wright Forum*, 17(1), 35-46.

Sartre, J. P. (1948). *Existentialism is humanism*. London: Methuen.

Sauer, C. O. (1925). The morphology of landscape. In *Land and life: A selection from the writings of Carl Otwin Sauer* (pp. 315-350). San Francisco: Berkeley University.

Turner, M. (2007). *Values of heritage in great religious and cultural areas: From Existentialism to historicism: A view of the holy land and the sites of Jesus and the Apostles*. Florence: ICOMOS ICCROM.

Wakefield, S., & McMullan, C. (2005). Healing in places of decline: (Re)imagining everyday landscapes in Hamilton, Ontario. *Health & Place*, 11, 299-312.

World Heritage Papers, 7 (2002). Paris: UNESCO.

* עמוד 23: מצדה, 2014 - דוגמה לנוף אסוציאטיבי של מיתוס. צילום: נדב שדה

השימור וחלקו בעיצוב תפיסת מקום ובקשר אליו

למונח "תפיסת מקום" (מקום שהוא מרחב גאוגרפי מתוחם - בהיבט מוניציפלי, גאוגרפי-פיזי או על פי הגדרה) יש משמעויות שונות. אחת מהן היא **קשר למקום**, שמשמעו הגורמים המשפיעים על יחסה של אוכלוסייה למרחב מתוחם, על גאוותה המקומית, על זהותה ועל הזדהותה עם המקום. גורמים אלה מייחדים את המקום בעיני אותה אוכלוסייה ומבדילים אותו ממקומות אחרים, והם יכולים להיות מוחשיים (עצמים, נופים ונכסים בנויים) אך גם לא מוחשיים - תוצר של הגדרות מוניציפליות או מינהליות, טקסים, אירועים היסטוריים ודמויות הנקשרים בסיפור המקום (Shamai, 1991; Shamsuddin & Ujang, 2008). שימור המורשת התרבותית - המוחשית והלא מוחשית - נקשר בתפיסת מקום ויכול להשפיע על הקשר של האוכלוסייה למקומה ועל רצונה להיות מעורבת בעיצובו, בחיזוק מעמדו ובכיתוחו. בתהליכים אלה פעולות השימור ונשאי השימור (הפריטים ששומרו) משנים את מעמדם והופכים לגורמים מובילים בעיצוב המקום - חזותו, מעמדו הכלכלי, החברתי והתרבותי.

שימור או הימור?

סיפורו של רחוב רוטשילד במזכרת בתיה

מאיר דהן

מאיר דהן¹, ראש המועצה המקומית מזכרת בתיה, כותב מנקודת מבט אישית ומתאר את השינוי שחל במושבה ובהתייחסותה לשימור בשנים 1989-2015. בשנים אלה, המקבילות לפעילותו הציבורית של דהן, המושבה שנוסדה בשנת 1883 משנה את יחסה לשימור ומחליטה למנף באמצעותו את היחס למקום ואת הקשר למקום - הן של תושביו הן של המתעניינים בנכסי המושבה לצורכי השקעה או מבקרים בה ונהנים ממראה נכסיה ההיסטוריים. בשנים אלה שוקמו במושבה מבנים רבים, ורחובה הראשי, רוטשילד, שוחזר. השחזור חזק את גאוותם המקומית של תושבי המושבה, וגם הפך גורם משיכה לתושבים חדשים. ההשלכות של השימור הורגשו בכל תחומי היישוב: ערכי הנדל"ן עלו, החינוך, תרבות הפנאי, התחבורה והתעסוקה - כולם הושפעו משימור הגרעין ההיסטורי ומשחזור רוח המקום - האווירה שאפיינה את המושבה בשנותיה הראשונות.

הצעה לשימור רחוב רוטשילד, 2004. אדריכל גבריאל קרטס, אדריכל שמואל גרואג

משהו עמוק בהרבה, משהו שחיפשתי הרבה שנים וסוף סוף מצאתי. אלול רצה להספיק הרבה ודיבר מהר וללא הפסקה, אבל אני זוכר בעיקר את המראות שנשקפו לנגד עיניי. את בתי המגורים בעלי הגגות האדומים והחצרות הגדולות, את הקזרמות, את הפעמון, את עצי התות, הברושים והאקליפטוסים, את בתי הכורכר הפזורים, את מגדלי המים, הבאר האנטלית, את פסלי הברזל בנפחיית אשבל, את בית משק הברון ובית הפקידות, את פינות החמד ועוד ועוד. היה ריח פריחה באוויר. הייתי בעננים. עברתי מאתר לאתר. בין לבין פגשתי תושבים ולא הפסקתי לרגע להתפעל. כשהגענו לבית הכנסת, שנמצא בקצה הרחוב, כבר גמלה בלבי ההחלטה: אני רוצה להיות חלק מהסיפור הזה, אני רוצה שהילדים שלי יגדלו כאן. התאהבתי. לאחר שנתיים, ב-1991, סיימתי לבנות את ביתי בצמוד לפרדס

היום הזה שינה את חיי

זה היה בסוף הקיץ של שנת 1989. הייתי אז עיתונאי בתחילת הדרך ורפי אלול, ראש המועצה הצעיר של מזכרת בתיה, הזמין אותי לביקור במושבה. קבענו להיפגש בכניסה לרחוב הראשי, רחוב רוטשילד. הייתה זו הפעם הראשונה שהגעתי למקום הזה, ואני זוכר בבהירות כל רגע. אלול חיכה לי בפינת הרחובות רוטשילד ונתיב השיירות. החניתי את החיפושית החבוטה והאהובה שלי בפינת הרחוב, יצאתי מהמכונית ואז זה קרה - נכבשתי באחת.

אלול הציע שניסע לבניין המועצה, אבל אני ביקשתי שנלך ברגל. ההליכה לאורך הרחוב הקסום הזה שינתה את מהלך חיי. פעם קראתי לזה "אהבה ממבט ראשון", אבל בהמשך הבנתי שזה

¹ מאיר דהן מכהן כראש המועצה המקומית של מזכרת בתיה מאז שנת 2003.

עבודות השימור ברחוב רוטשילד. ארכיון מועצה מקומית מזכרת בתיה

בחודש יוני 2007 עלה הטרקטור הראשון על רחוב רוטשילד. שלב א' בתכנית, שהכין אדריכל השימור גבריאל קרטס, יצא לדרך. אדריכל קרטס התבקש להחזיר לרחוב הראשי את האופי הכפרי, להפוך אותו לידידותי ושקט, לאפשר להולכי הרגל לשוטט בנחת וליהנות מהמבנים ההיסטוריים שלאורכו, ולהחזיר את המראה והצביון ההיסטוריים ברוח החלוצים המפעמת במקום.

שיתפתי בתהליך הזה את התושבים, ויחד קיימנו שיחות ארוכות עם האדריכל קרטס. ביקשתי שיעצים וישחזרו את החוויה שהייתה לי בביקורי הראשון. רציתי שהמבקרים ברחוב רוטשילד ישתכרו מניחוח ההיסטוריה המחבק בלי לסכן את חייהם בחציית כביש סואן, שאינו קשור לאופי המקום. בעיני רוחי ראיתי מתחם תיירות ייחודי, מטופח, מוקפד, בטיחותי ומזמין; משמר את ההיסטוריה והמורשת ומהווה מקור לתחושת גאווה של מושבת ברון ותיקה שהוקמה בשנת 1883. במילים אחרות - רציתי להפוך את רחוב רוטשילד לרחוב שההליכה בו תהיה חוויה, שהוא יהיה הפנים של מזכרת בתיה; שהמושבה לא רק תתגאה בו ותתרפק על הזיכרונות שהוא מעורר אלא גם תפיק ממנו תועלת. מצד אחד יישמר הצביון הייחודי הקסום שלו, ומצד שני - התפתחותו תצעיד את המושבה קדימה.

למעשה, תליתי את עתידה של המושבה בקסם עברה, ובחוויה של המבקר ברחוב רוטשילד ובאתריו. רציתי להעביר למבקר את החוויה האישית שלי, ובכך להפוך את המרחב הציבורי הייחודי של מזכרת בתיה לאבן שואבת. חשבתי שהעצמת הייחוד הנופי תתרום רבות להתפתחותה של המושבה, תעשיר את חיי התושבים ותחזק את השותפות, האחריות וההדדיות בינם לבין נוף המושבה. רציתי שרחוב רוטשילד יהפוך לתבנית נוף המולדת של המתגוררים ביישוב.

נטוש ברחוב רודבסקי, ובשנת 1992 החל בני הבכור צח את לימודיו בכיתה א' בבית הספר ע"ש הרצוג, השוכן ב... רחוב רוטשילד. בכל פינה בבית הספר אפשר היה לחוש באווירה המיוחדת: כיתות וחצרות שבהן התחנכו גם בניהם של המייסדים, מגדל מים, רפת היסטורית, אקליפטוסים עתיקים ופינות נסתרות. הרגשתי שהגעתי בדיוק למקום שחיפשתי עבורו.

מזכרת בתיה של תחילת שנות התשעים מנתה כ-4,000 תושבים, שחיו בהרמוניה נפלאה. חקלאים בני מייסדים לצד עולים מצפון אפריקה, משכילים לצד פועלים קשי יום, דתיים לצד חילונים. לרשות כולם עמדו בית ספר יסודי אחד, שני מרכזים מסחריים קטנים, ברכת שחייה קטנה ובצמוד אליה מגרש כדורגל, אולם תרבות, סניף בנק, דואר וארבעה בתי כנסת. זו הייתה קהילה מעורבת ופלורליסטית.

בשנת 1994 החל השינוי. שערי ברית המועצות כבר נפתחו, וגל הבנייה ששטף את הארץ לא פסח על מזכרת בתיה. שכונה גדולה החלה להיבנות על הפרדסים במזרח המושבה, ותכניות התרחבות נוספות החלו לקרום עור וגידים.

זה היה הרקע להחלטתי להתמודד על ראשות המועצה בבחירות של שנת 1998. היו לי הרבה חלומות; בעיקר רציתי להגן על הדברים שהתאהבתי בהם באותו קיץ של שנת 1989. חשבתי אז, ואני חושב כיום, שהיסטוריה היא נכס. היא שנותנת לנו ידיעה מי אנחנו, מאיפה באנו ולאן אנחנו הולכים; היא שמחברת בין דורות של אבות לדורות של בנים; היא האדמה שעליה אנו צומחים. את כל אלה אנחנו מנכסים לעצמנו כשאנו מקפידים לשמור על הנכסים והמורשת ההיסטוריים שלנו. זה מה שהניע אותי.

בשנת 2003 נבחרתי לראשות המועצה, והתחלתי לפעול בנושא שהתבקשתי להתייחס אליו במאמר זה - השימור והערך הציבורי. באותן שנים פרץ המשבר הכספי הגדול ברשויות המקומיות, והוא לא פסח על מזכרת בתיה. קופת המועצה הייתה ריקה לחלוטין, לא היה כסף אפילו למשכורות לעובדים. נאלצתי להכין תכנית הבראה כואבת שכללה פיטורי עובדים, קיצוצים, והתמודדות עם אין-סוף מאבקים בתנאים של הישרדות.

אבל לא זה הסיפור...

אם הימים הטרופים שליוו את השנים הראשונות של כהונתי לא הצליחו לעמעם את עוצמת החוויה הראשונה שנחרטה בי ולא עזבה אותי לרגע. למרות הקשיים הגדולים עשיתי מעשה שרבים הגדירו באותם ימים כ"הזוי": הצבתי שלט ענק בכניסה לרחובה ההיסטורי של המושבה, רחוב רוטשילד. על השלט הודפסה תמונת הדמיה של הרחוב "החדש", ומעליה החזון: "משמרים את העבר, בונים את העתיד". הדבר ה"הזוי" ביותר שהיה כתוב שם היה: "תחילת העבודה במהלך שנת 2007"; במילים אחרות - התחייבתי כי בשנת 2007 אהפוך את החזון הזה למציאות. חטפתי קיתונות של ביקורת. לעגו לי, ידרו עלי, ובעיקר לא הבינו מאין אשיג את המימון לפרויקט גדול כל כך.

חצר בית משק הברון

רחוב רוטשילד

רחוב המייסדים

בית יד לבנים

ראש המועצה המקומית מזכרת בתיה מאיר דהן על רקע באר האנטיליה

גן שבעת המינים

קזרמט לירן

ההיסטורי ששימש את חקלאי היישוב, להקים את מוזיאון הרב מוהליבר ועוד.

אחרי שזכיתי לקריאות התפעלות רמות מכל אורח שנכנס למושב הרגשתי שהצלחתי לשחזר את החוויה שלי משנת 1989 ולהעביר אותה לאחרים. רחוב רוטשילד נעשה גורם המשיכה מספר אחת למושב. המרחב הידידותי שבנינו בעמל רב ובהשקעה עצומה הפך למתחם חינוכי, ומהווה חלק בלתי נפרד ממנו. המרחב הזה הוא "שמורת טבע" המשרתת בני נוער מרחבי הארץ ללימוד על ראשית ההתיישבות. מזכרת בתיה הפכה למושב שהיא מוזיאון. עשרות תכניות חינוך פועלות בה; חיילים פוסעים בשביליה ושומעים על תולדות ההתיישבות, צלמים וציירים מגיעים מכל עבר, חתנים וכלות מתעדים את יום שמחתם בצילומים מרהיבים במושב ומציפים אותה. תלמידים מתרוצצים מאתר לאתר על פי כתבי חידה, חברות מסחריות מקיימות בה ימי עיון, במאי סרטים בוחרים בה לתפאורה ומפיקי אופנה מצלמים דוגמניות על רקע המראות ההיסטוריים והאותנטיים. ביום העצמאות הופך הרחוב לכל אורכו למתחם חגיגי, למסיבת רחוב גדולה ודינמית, ולאורכו ניצבים אמני רחוב, במות ודוכנים.

למעשה, משנת 2003 עד שנת 2013 השקיעה המועצה, עם המועצה לשימור אתרים, עשרות מיליוני שקלים בשימור רחוב רוטשילד, באתרי

אדריכל קרטס עשה עבודתו נאמנה. אבני הריצוף שנבחרו היו אבנים טבעיות שעיתרו את הרחובות בשנותיה הראשונות של המושבה. עוד שולבו מרצפות בגוון חום-אדמדם שקיימות בסמטאות המושבה. בעזרת תצלומים מהעבר שוחזרה הצמחייה המקורית - הן מבחינת סוגי העצים (עצי תות, הדורים וברושים) הן מבחינת מיקומם. גדרות הבתים שומרו בהתאם לדגם ההיסטורי ופנסי הרחוב שנבחרו היו בעלי צביון ומראה ישנים, אך בטכנולוגיה ובעוצמת תאורה של ימינו. התוצאה הייתה מרהיבה. עכשיו יכלו כל הצועדים ברחוב הראשי ליהנות ולהשתכר מניחוח ההיסטוריה המחבק שעלה ממנו ומהמבנים לאורכו. ראיתי בכך נתיב ברור מעבר מפואר אל עתיד איכותי.

בשנת 2008 הסתיים שלב א' של שימור הרחוב, מצומת רחוב ההדרים ועד רחוב המייסדים, ובשנת 2011 הסתיים שלב ב' - מרחוב המייסדים ועד לרחוב חיים לוי. כך הושלמו 80% מעבודות שחזור הרחוב.

בד בבד עם ביצוע העבודות, ועל אף מצבה הקשה של הרשות, המשכנו בהליך גיוס כספים במטרה לשחזר ברחוב את הנפחיה ההיסטורית שפעלה במושב - נפחית אשבל - להקים את המוזיאון לכלים חקלאיים, לשמר את הקזרמה היחידה בבעלות המועצה, להפוך רפתות ישנות לשכיות חמדה שוקקות חיים, לשחזר את הפעמון

השימור שבו וברחובות הסמוכים לו. באפריל 2011 בחר מגזין חג של עיתון **מעריב** ברחוב כאחד מעשרת הרחובות היפים ביותר בארץ. בנימוק לבחירה נכתב, בין היתר:

מי שיזדמן לרחוב המרכזי של מושבת הברון הראשונה יוכל לדמיין ללא מאמץ רב שהוא נמצא בכפר צרפתי [...] מתיחת הפנים שעבר הרחוב בוצעה בקפדנות, מאבני הריצוף שעל המדרכות, דרך הספסלים, עמודי התאורה וגדרות המבנים ועד לקזרמות [...] בניגוד לרחובות אחרים במדינת ישראל, שסיפורם ההיסטורי גזר עליהם לעטות חגיגות מלאכותיות של אתרי תיירות ובכך בודד אותם מההווה המקומית העכשווית, נדמה שחלק מקסמה של מזכרת בתיה הוותיקה טמון דווקא באיזון העדין שבין היום-יומי וההיסטורי ובהצלחה לשמר אותנטיות.

סיכום

התמזל מזלה של מזכרת בתיה להיכלל בקבוצה הקטנה של מושבות שעד לשנים האחרונות הזמן כמעט עמד בהן מלכת. גם כשהשעון החל לשוב לתקתק בצורת תכניות בנייה נרחבות וגידול דרמטי במספר התושבים, הבינו קברניטיה בעבר את חשיבות סיפורה כחלק מתולדות ההתיישבות והקפידו לשמרו.

אני לא המצאתי את הגלגל. קודמיי בתפקיד, רפאל סויסה ורפי אלול, השקיעו בהתאם למשאבים שהיו להם אז בשימור מבנים ואתרים במושבה. לי הייתה הזכות להמשיך את דרכם ולהעצים אותה, תוך הפעלת מאמץ תכנוני מוקפד, שיתוף פעולה מלא עם מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ויצירת מודעות ומעורבות בקרב תושבי המקום. הדבר הביא ליצירת יישוב המשמר את דמותם של המייסדים, ושומר על הגרעין ההיסטורי באמצעות מבני הציבור ובאמצעות תכניות חינוכיות ופעילות תרבותית הנשענת על העבר, מבינה את חשיבותו ולא מוותרת עליו.

נוסף לערך החינוכי, התרבותי וההיסטורי נעשה נושא השימור לגורם שמניף את המושבה והפך אותה למקום שאנשים רוצים להזדהות אתו, להשתייך אליו, לגור בו ולחנך בו את ילדיהם. בדיוק כפי שהרגשתי אני בפעם הראשונה שכך רגלי דרכה ברחוב רוטשילד.

החזרתי לציבור את שלו - את המרחב הציבורי השייך לו - והפכתי את הרחוב למשווק הטוב ביותר של המושבה. הרחוב משמש חלון ראווה של היישוב ומעורר השראה. פינות חמד רבות עוצבו בהשפעתו. בסמוך לאגף החינוך ברחוב נבנתה ספריית רחוב.

שיקום הרחוב המרכזי השליך גם על התפתחותן של המושבה ושל השכונות הוותיקות, על יחס התושבים ליישוב שלהם ועל השמירה על המרחב הציבורי. כתוצאה מכך האמירו מחירי הנדל"ן במזכרת בתיה, ואוכלוסייה חזקה נוהרת אליה. הדירוג הסוציאקונומי שלנו עולה ועולה.

בד בבד ובתהליך טבעי ומשלים התחברה מערכת החינוך המקומית למעשה השימור, רתמה אותו לצרכיה ופיתחה תכניות לימודים הקשורות להיסטוריה של המושבה. למעשה לאורך כל שנות התכנון של ילד הגדל במושבה הופך השימור לחלק בלתי נפרד מחייו, והמרחב הציבורי משמש מוזיאון חווייתי פעיל המאפשר למידה משמעותית. בעיניי, אחד התנאים העיקריים להצלחתו של מקום הוא יצירת מרחב שהציבור מזדהה אתו, רוצה לשמור עליו, גאה בו ומחנך את ילדיו לפי ערכיו. זהו, לטעמי, הערך הציבורי הגדול שבמעשה השימור. ברור שנדרשות פעילויות תומכות למעשה השימור, ואין בשימור לבדו להביא להצלחתו של יישוב. נדרשות פעולות בתחומי החינוך, איכות הסביבה והתרבות. שימור מחנך את הציבור לשמור עליו. כשעוסקים בשימור משמרים גם את החברה, את האוכלוסייה, את ערכיה ואת ההיסטוריה שלה, ואף משביחים את החיים בה.

נכון להיום, אחת הבעיות של מזכרת בתיה היא מקורות הכנסה ממסחר ומתעשייה. לו היו מצויים בפניי לפני עשר שנים את הבחירה להשקיע מיליוני שקלים במערך השימור או בהקמת אזור תעשייה עתיר הכנסות, הייתי בוחר, ללא ספק, באפשרות הראשונה. בדיוק כמאמר החזון שלנו: "משמרים את העבר, בונים את העתיד". עתיד של חברה ערכית, מעורבת, ישראלית וציונית, יוזמת ודבקה במטרות שהיא מציבה לעצמה! אני סבור שאם קיים מודל כלשהו לחלום הישראלי, מזכרת בתיה היא הדבר הכי קרוב אליו.

* מאיר דהן, בן 53, נשוי ואב לשלושה, גר במזכרת בתיה מאז 1991; בוגר תואר ראשון בהיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, ותואר שני במינהל ומדיניות ציבורית באוניברסיטת בן-גוריון. בצבא שירת כלוחם בצנחנים. משך שנים ארוכות היה עיתונאי ועורך במקומו "ערים" של רשת שוקן. בשנת 1998 נבחר לחבר במועצת מזכרת בתיה, והחל משנת 2003 מכהן כראש המועצה. במשך כשנתיים שימש כיו"ר קרן "שלם" של הרשויות המקומיות, המסייעת לאנשים בעלי מוגבלות שכלית והתפתחותית.

lishka@mazkeret-batya.muni.il

Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22(3), 374-358.

Shamsuddin, S., & Ujang, N. (2008). Making places: The role of attachment in creating the sense of place for traditional streets in Malaysia. *Habitat International*, 32, 399-409.

* עמוד 31: רחוב רוטשילד. צילום: טל בן גלז

ציבוריות השימור ושיתוף הציבור

שיתוף הציבור בתהליך קבלת החלטות מתבסס על התפיסה שזהו ערך דמוקרטי העומד בפני עצמו, ומטרתו לקדם מעורבות של פרט וקהילה בנושאים הקשורים בהם ובסביבתם. במקרים שמדובר ב"סוכני זיכרון", בנכסי מורשת שנבחרו בגלל תפקידם הייצוגי לבטא ערכים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים של הקהילה, יש לשיתוף הציבור חשיבות מרובה. חשיבות זו מתבססת על הידיעה ששימור במהותו הוא תומעה ציבורית - הסביבה או הנכס המוכרזים לשימור נועדו לציבור. לידיעה זו מצטרפת ההכרה בתפקידם של "הסוכנים" לייחד מקום ועל ידי כך לחזק את תחושת השייכות למקום.

אלא שה"ציבור" אינו אחיד, וברבים מהמקרים הוא מורכב מקבוצות אוכלוסייה בעלות רצונות, יכולות, תכונות וצרכים מגוונים, ולכל אחת מהן יש פרשנות משלה למורשתה, לדרך שבה ייבחרו הנכסים ולאופן שבו ישומרו. מורכבות זו מובילה לבחינה ולחיפוש אחר דרכים לניהול הליך של שיתוף ציבור שיתאפיין ביעילותו, אך בעיקר יצדיק את ערכיו הדמוקרטיים. בערכים אלה בולטות הקריאה לצדק רב-דורי וההדגשה על חובתו של הציבור לשמור על נכסי מורשתו גם עבור הדורות הבאים; זכותן של כל קבוצות האוכלוסייה לשוויון זכויות ותפקידם של הנוף והנכסים לבטא זאת; וההכרה בזכות הציבור ליהנות מסביבה ומנכס שהוכרזו לשימור.

ערכי השימור והשיתוף ומה שביניהם

ארזה צ'רצ'מן

מטרת מאמר זה היא להציג את תרומתו של הידע המקומי לתהליך קבלת החלטות באשר למה לשמר ובאיזה אופן. לשם כך אפתח בהצגה של המושגים שבכותרת מאמר זה ושל הגדרותיהם, לאחר מכן אתייחס לדומה ולשונה ביניהם, לקשרים ביניהם ולערכים נוספים הקשורים בהם.

בין המושגים שימור ושיתוף יש כמה קווי דמיון: (א) שניהם מושגים מורכבים שהיחס אליהם הוא סובייקטיבי; (ב) אין בהכרח הסכמה על מטרותיהם ועל הזמן והאופן שבו יש ליישם אותם; (ג) אין בהכרח קריטריונים מוסכמים לגבי שניהם; (ד) להפעלת שניהם נדרש כסף, ההפעלה יכולה להתארך, ויקרה לא פעם שיתקיים ויכוח הן באשר להצדקה להוצאת הכסף (מי צריך לשלם את המחיר - הרשויות, היזמים, ו/או הציבור) הן באשר להקדשת הזמן; (ה) סביר להניח שההחלטות המתקבלות באשר לשני המושגים הן תלויות תרבות, מקצוע, עמדה פוליטית, דת ועוד.

השימור והשיתוף - המושגים וההגדרות

אין צורך להגדיר את המושג שימור נכס מוחשי (פיזי), אבל חשוב להצהיר כבר בהתחלה שההחלטה לשמר פריט מוחשי (בניין, קבוצת מבנים, רחוב, שטח פתוח) קשורה במגוון גורמים וערכים. את ההחלטה מקבלים בדרך כלל גופים שלטוניים או גוף אזרחי הרואים את עצמם כמי שפועלים על בסיס ידע מקצועי. כאשר מדובר בהחלטות על שימור מצטרפים להחלטה ערכים נוספים - אסתטיים, תרבותיים, חברתיים, היסטוריים, ארכיאולוגיים, פוליטיים, אקולוגיים-סביבתיים וכלכליים. כל הערכים האלה יכולים להתבסס על ידע מקצועי, וזה בדרך כלל הטיעון של מקבלי ההחלטות. אבל הטענה שלי, שהיא גם הבסיס למאמר זה, היא שההחלטה מה לשמר ואיך לשמר צריכה להתבסס לא רק על ידע מקצועי אלא גם על ידע מקומי, ובמילים אחרות - על שיתוף הציבור.

ידע מקומי הוא הידע של כל אדם על החיים שלו/שלה, על מקום מגוריו, על משפחתו וחבריו, על עבודתו ועל כל מקום ודבר אחרים. חשיבות הידע המקומי נובעת מהעובדה שההתייחסות של בני אדם לסביבה שלהם היא סובייקטיבית, וזאת משום שכל הידע שאדם סופג עובר דרך המוח ומעובד, וכל אחד מעבדו באופן שונה.

פעולה שימור קשורה לתרבות, ומכאן גם צומח המושג "שימור המורשת התרבותית". בעניין זה אין ויכוח, אבל ויכוח יכול להתקיים על ההחלטה איזו מורשת לשמר ובאיזה אופן. הוויכוח מתקיים לאור ההכרה שלא כל הקריטריונים בנושאים אלה (מה לשמר ואיך) הם אובייקטיביים, ויש שהם מייצגים מגמות חינוך חינוכיות או פוליטיות; רצון לחזק מודעות; מאבק שמטרתו למנוע הרס ועוד (Healey, 1997). על כן, אם רוצים לזכות בתמיכתו של הציבור בשמירה, בטיפוח ובפיתוח ראויים של מקומות שאנחנו רוצים לשמר, יש להבין מה המשמעות שלהם עבור הציבור, איך הוא מתייחס אליהם, מה חשוב לו ומה לא. אחת הדרכים לחשוף את הידע המקומי ולערב אותו בתהליך השימור הוא שיתוף הציבור, ועל כן **שיתוף הציבור** הוא חיוני כדי

לאפשר למרב האנשים לומר מה הם חושבים ולהציג את רצונם. ההגדרה "שיתוף/השתתפות הציבור בתהליכי קבלת החלטות תכנוניות" מכוונת לתהליך שבו אנשים שאינם נבחרים או ממונים למשרות שלטוניות, ואינם אנשי מקצוע שעובדים עבור הרשויות, לוקחים חלק בתהליכי קבלת ההחלטות במוסדות ו/או בסביבות הנוגעים להם. לשיתוף הציבור יש מטרות רבות, ובהן חינוך, יישום של דמוקרטיה, וגם השגת תכנון המותאם לצרכים ולרצונות של האנשים (צ'רצ'מן וסדן, 2003). שיתוף הציבור הוא ערך ועיקרון בסיסי במשטר דמוקרטי, ומקובל גם כחלק מהותי בפיתוח בר-קיימא. ארגונים בין-לאומיים מחייבים את יישומם בפרויקטים הסביבתיים והחברתיים שלהם.¹ משרד הפנים מחייב בשנים באחרונות תהליכים של שיתוף הציבור בכל מכריז התכנון שהוא מוציא, וצוותי תכנון מקיימים תהליכים כאלה גם כאשר אין לכך דרישה פורמלית. בשנים האחרונות אנחנו עדים לכך שהרבה תכניות מתאר ארציות מתגבשות לאחר מפגש אחד לפחות עם ציבור רחב.

שינוי זה שחל בעשורים האחרונים נובע מההתפקחות באשר להכרח לגייס תמיכה של הציבור הרחב כדי לנסות להבטיח את יכולת המימוש של התכנית. השתתפות רצינית של אנשים מתוך הציבור יכולה לקדם תמיכה זו, או לפחות לצמצם את ההתנגדות לתכנית. השגת מטרה זו תלויה באופן שבו מתבצע השיתוף, במידה שבה מעבירים מידע וידע לציבור כדי שיהיה במה מדובר, ובמתן אפשרות אמיתית לציבור להביע את דעותיו ולהשפיע על ההחלטות המתקבלות. אם הציבור ירגיש שלא מתייחסים אליו ברצינות, שמנסים לתמרן אותו או שפונים אליו רק כדי לצאת ידי חובה, הוא יגיב בצנינות ובחוסר האמון המאפיינים כיום הרבה תהליכים המתקיימים בעת מגע בין רשויות המדינה השונות לבין התושבים.

"שיתוף" הוא פעולה שמישהו עושה למישהו אחר. אני משתפת אותך; כלומר אני מחליטה על פעולת השיתוף ומיישמת אותה. אפשר וצריך לדבר גם על "השתתפות" - הפעולה שאת/ה עושה כאשר את/ה לוקח/ת חלק בפעילות משותפת עם אחרים. נגזרת נוספת של המילה היא "שותפות", המבטאת יחס שוויוני בין הצדדים השונים.² "הציבור" הוא מושג טעון. כאשר נאמרת המילה המכלילה "ציבור"

¹ ראו, למשל, בין האמנות האחרונות שנחתמו, את אמנת ארה"ס, שנחתמה בין מדינות אירופה בשנת 1998.

Aarhus: Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters.
www.unece.org/env/pp/treatytext.html

² באנגלית משתמשים במילים כמו participation, involvement, collaboration, partnership.

Human personal meeting. all free download

שימור ושיתוף ויחסם לערכים של צדק חברתי וצדק סביבתי

שני הערכים - שימור ושיתוף - קשורים גם לערכים של צדק חברתי וצדק סביבתי, אך באופן מורכב. מקובל להבחין בין **צדק חלוקתי**, כלומר חלוקה הוגנת של עלויות ושל תועלות חברתיות וסביבתיות, לבין **צדק הליכי**, המתייחס למידת ההוגנות של תהליך קבלת ההחלטות. תהליך כזה יכול להתבסס על שיתוף הציבור בקבלת ההחלטות, ו/או על עמדה ניטראלית של הרשויות, או כאשר הרשויות נתפסות כראויות לאמון התושבים מפני שהן מספקות הסבר והצדקות להחלטות שלהן (כלומר מתקיים תהליך שקוף), נותנות דין וחשבון על מעשיהן (accountability) ומעניקות יחס של כבוד לתושבים (Tyler, 2000). הקשר בין צדק סביבתי וחברתי לבין שיתוף ציבור מעורר דילמות אחדות: (1) אם אנחנו טוענים שיש צורך וחובה לשתף את הציבור, האם אנחנו מוכנים לקבל את דעתו של הציבור גם אם היא נוגדת את העמדות המקצועיות-לכאורה שלנו? הדבר רגיש מאוד בהקשר של נושאים מוחשיים, שבהם יש לעתים תחושה שמדובר בנושאים אובייקטיביים ושיש רק דרך אחת לטפל בהם. כלומר יש כאן שני עקרונות ערכיים וחשובים שעשויים להתנגש: הערך של שיתוף הציבור וקבלת דעתו,

שואלים מיד במי מדובר, מי מדבר, האם מדברים על כו-לם, ועל מי לא מדברים, ומי יכול להיות דובר/ת הציבור. מעבר לשאלות הללו, השימוש במילה "ציבור" יוצר את הרושם כי הכוונה היא לשתף את כולם, דבר שהוא למעשה בלתי אפשרי, שהרי ברוב המקרים אי אפשר לשתף את כולם. כן מועלים טיעונים קשים נגד היכולת של אנשים ספורים לייצג את כולם. כיוון שכך, המסקנה שעלולים להגיע אליה היא שאי אפשר לשתף את "הציבור" (צ'רצ'מן, 2001).

במילה "ציבור" יש גם מידה מסוימת של התייחסות מרוחקת אל ציבור אנונימי, ונוצר רושם כאילו מדובר בציבור אחד, מונוליתי והומוגני. כמובן, אין הדבר כך. בכל מקום ובכל מצב, יהיה גודלו והיקפו של הציבור אשר יהיה, יש קבוצות שונות ואינטרסים שונים. אם כך, מה אפשר להציע במקום "ציבור"? שיתוף תושבים ושיתוף אזרחים, שני הצירופים קיימים גם הם בלקסיקון המשמש אותנו. אבל מתברר שגם אלה אינם מושלמים: המילה "תושבים" מכוונת לאנשים המתגוררים באזור מסוים, ולא תמיד מתכוונת לשיתוף האנשים שזה המכנה המשותף שלהם. המילה "אזרחים" מכוונת, בעברית בעיקר, למעמד פורמלי מסוים, ומוציאה מן הכלל את אלה שאינם במעמד כזה. אין בררה אפוא אלא להשלים עם המצב ששיתוף הציבור הוא המונח השגור בדיון, ולהתמודד בעת הצורך עם הסוגיות שהוא מעורר.

והערך של שימור ממצאים היסטוריים ושיפור איכות הסביבה; (2) האם שיתוף הציבור (כלומר צדק הליכי) אכן יביא לצדק חלוקתי, או עלול לפגוע בו? לדוגמה, כשציבור חזק מצליח למנוע פגיעה בסביבה שלו ייתכן שיווצר מצב שהפגיעה תהיה בסביבתו של ציבור מוחלש יותר, ואם כך - איפה הצדק? האם התייחסות להגדרות הסובייקטיביות עלולה להנציח או לחזק אי-צדק חלוקתי, משום שאנשים בעלי השכלה ומודעות עשויים להיות רגישים יותר לנושאי שימור ומוכנים לשלם את ה"מחיר"?

בעשורים האחרונים אפשר לזהות מהפך שחל בישראל.³ המהפך הוא בהכרה הגוברת בזכות, בחובה וביכולת שלנו לפעול בעצמנו; לא לחכות לרשויות ולא לקבל את מה שהן רוצות להכתיב לנו; אנחנו כבר לא מוכנים להפקיד את כל ההחלטות בידי "מומחים", ולקבל את טענתם שהם יודעים מה טוב בשבילנו. מהפך זה הביא להכרה בתקינות הפוליטית של המושג שיתוף הציבור. הרשויות מתחילות להבין שאי אפשר להתעלם מדרישת הציבור להשתתפות. בקרב מקבלי ההחלטות יש מי שהשכילו להבין כי יש בכך היגיון וברכה. אחרים עדיין מתנגדים למצב החדש, ובמקרה הטוב מדברים בעד שיתוף ברמה ההצהרתית, ואינם נותנים לו ביטוי ממשי בפעולות שלהם. אבל המצב כיום הוא שאנשים בעמדות כוח מרגישים צורך לומר: "אני בעד שיתוף הציבור", אף אם בהמשך הם אומרים - "אבל... זה קשה, זה לוקח יותר מדי זמן, מיהו הציבור, מה הם מבינים בנושאים מקצועיים" וכן הלאה.

כיום תהליך התכנון הפורמלי נותן לציבור אפשרות אחת להשתתף - להגיב לתכנית מוכנה שעבדו עליה שנים, ובתוך שישים יום להגיש התנגדות לה, אם רצונו בכך. כלומר, התהליך אינו נותן לנו אפשרות לתמוך בתכנית, אלא רק להתנגד לה.

מצד אחד יש ניצנים של שינוי - פתיחת חלק מהוועדות לציבור ונכונות שלהן לשמוע התנגדויות; מכרזים של משרד הפנים הדורשים שיתוף; דרישות של הציבור להשתתפות רצינית יותר ומסוג אחר, כמו התכנית החלופית שהכינו תושבי עין כרם, וכמו מסמך מדיניות עבור פיתוח מרכז הכרמל וציר הרכס שהכינו ארגוני תושבים. אבל העיקרון והזכות לשיתוף הציבור עדיין לא הופנמו. הם לא נעשו חלק מהותי ומוכן מאליו, וההתייחסות אליהם משתנה ממקום למקום. מצד שני יש ניסיון בוטה של הממשלה להצר את צעדי הציבור ואת יכולתו להשפיע. להצרה זו יש ביטוי בימים אלה, עם הקמתן של ועדות תכנון חדשות הפועלות בדגש על יעילות (כלומר מהירות).

אסכם, כל המושגים וההגדרות שצוינו לעיל הם במהותם סובייקטיביים; הם תלויי תרבות וקשורים לידע המקומי, לערכים ולהיסטוריה של האנשים, למשפחותיהם ולקבוצות הייחוס שלהם. ישראל מאופיינת בריבוי תרבויות ודתות - ריבוי קבוצות אוכלוסייה הנבדלות זו מזו בהיסטוריה שלהן, במעמד שלהן, בהרכב שלהן

ועוד. מכיוון שכך ראוי וכדאי לנו לשתף אותן בתהליך קבלת ההחלטות באשר לנושאים כמו האם, איך, מתי ומה לשמר, וכמה להשקיע בשימור. הוויכוחים והמחלוקות המתעוררים סביב נושאי השימור הם עדות לכך שאין מדובר בנושאים מקצועיים פשוטים, אלא בנושאים רוויי רגשות ומעוררי מחלוקת.

מהם התנאים הבסיסיים הנדרשים כדי להגיע לצדק חברתי וסביבתי?

- הכרה בשונות שבין בני אדם ובין קבוצות: אסור לדבר על כולם - לכולם יש מכונות, לכולם יש מחשב, לכולם יש אינטרנט וכו'.
- כיוון שמה שקיים אצל קבוצה אחת, או טוב לקבוצה אחת, או חשוב לקבוצה אחת, איננו בהכרח טוב או חשוב לקבוצה אחרת; ידע באשר למאפייני השונות;
- התייחסות לשונות בתכנון;
- הכרה בקשר ההדדי המתקיים בין הפיזי/סביבתי לבין החברתי/אישי.

לאחר מכן צריך להכיר בזכות לנגישות למידע, וליישם זכות זו. הזכות לנגישות למידע היא הכרה בזכות של הציבור לדעת מה קורה, בחובה ובאחריות שלנו, הציבור, לדרוש את המידע, ובחובה של הרשויות לספק לנו את המידע. אמנם קיים כיום "חוק חופש המידע", אבל כמה מאתנו כבר ניסו לקבל מידע מהרשויות ונתקלו בסירוב או בתירוצים וכד'? ברוב המקרים אנחנו לא יודעים מה הרשויות מתכוונות לאשר או לעשות עד לשלב מאוחר מאוד - כבר מתחילים לחפור, כורתים את העצים, הורסים נכס מורשת וכו'. וגם כשמיידיעים אותנו על פי החוק, קשה מאוד למצוא את המודעה בעיתון, קשה עוד יותר לקרוא אותה, וקשה אפילו עוד יותר להבין אותה.

קושי נוסף הוא האופן שבו מוסרים לנו את המידע: בשפה של בני אדם, או בשפה האמורה לתת לנו תחושה שאנחנו לא מבינים שום דבר, ולכן איננו יכולים לצפות לכך שיקשיבו לדעות שלנו. הטיעון שאין באפשרותנו להבין הוא מופרך, משתי סיבות: (א) אפשר להסביר כל דבר באופן שאנשים יוכלו להבין את עיקרי; (ב) אי-הסכמות מתגלעות גם בקרב אנשי מקצוע, ומכאן שהדברים אינם חד-משמעיים כפי שמנסים להציג אותם בפנינו. ההחלטה בסופו של דבר היא החלטה ערכית, אידאולוגית, פוליטית, ולא רק מקצועית. ועל כן אנחנו צריכים לקבל מידע אמין ולהיות חלק מתהליך קבלתה.

צדק והוגנות בתהליך קבלת החלטות פירושו לאפשר לכל אחד ואחת לקחת חלק בתהליך. דרך זו מפחיתה את תחושת חוסר הישע של הציבור, רגישה לצרכים ולהעדפות של כל מי

³ השימוש במונח "מהפך" נובע מהתחושה כי מדובר בשינויים המתרחשים ברבדים שונים של החברה הישראלית, ואינם נחלתן של אליטות או של קבוצות אינטרס בלבד.

Nanjing people. all free download

או פתרונות שיתקבלו על דעת הרוב. חשוב להכיר בכך שגם נושאים מקצועיים מחייבים בסופו של דבר החלטות ערכיות, והחלטות כאלה לא יכולות להישאר רק בידי אנשי המקצוע ו/או מקבלי ההחלטות. הן צריכות לשקף גם את דעות הציבור, משום שלהחלטות שיתקבלו יהיו השלכות על חייו או על סביבתו.

הצעה לשיתוף ציבור בתהליך קבלת החלטות בשימור מורשת תרבותית

אני מציעה לאמץ רעיון לתהליך שהתנהל לפני שנים בעיר ברקלי, קליפורניה. בכל פעם שעלתה הצעה להרוס בניין כדי לבנות במקומו מבנה חדש התקיים מעין שימוע ציבורי שבו אנשים הציגו את ההיסטוריה של המקום - מבחינה פיזית, חברתית, תרבותית ופוליטית. ההצגה כללה נושאים שונים: מתי נבנה? מי בנה אותו? מי התגורר או

שמשיית לציבור זה ובכוחה לשכנע את הציבור לקבל אחריות.⁴ האתגר שלנו הוא למצוא דרך להכיר בתרבויות השונות הקיימות במדינה וללמוד לכבד את הערכים של הקבוצות השונות. קבוצות אלה יכולות להיות מובחנות על פי גיל, מגדר, דת, מעמד כלכלי, רקע לאומי ותרבותי, רמת השכלה, מצב בריאות וכל משתנה אחר הרלוונטי למרחב מסוים (צ'רצ'מן וסילברמן, 2012). בשנת 2013 פרסם המשרד להגנת הסביבה שישה קריטריונים שעמידה באחד מהם לפחות מהווה תנאי סף להכרזה על אתר לאומי (המשרד להגנת הסביבה, 2013). ההסבר לקריטריונים אלה מבהיר בצורה ברורה עד כמה קריטריונים אלה הם סובייקטיביים ותלויי תרבות, היסטוריה ואידאולוגיה.

בתכניות שימור של מורשת תרבותית או של נוף טבע הנושא הבסיסי הוא אמנם מקצועי, אך בד בבד קיימות קבוצות שונות אשר רוצות להביע את דעתן - מרשויות שונות וארגונים אזרחיים ועד לציבור הרחב. חשוב לברר את הדעות השונות ולנסות להציע פשרות

⁴ לדיון מעניין במושגים אלה ראו Houghton, 1999; Taylor, 2000.

עבד בו? אילו אירועים מיוחדים קרו בו? למה הוא שימש בעבר ולמה הוא משמש כיום? האם הוא מסמל אישיות מסוימת, אירוע מסוים, הישג מסוים, מאבק מסוים וכד'? האם מדובר בזיכרון קולקטיבי, קבוצתי או אישי? לאחר מכן הצביעו אם ראוי או לא ראוי להרוס את הקיים.

הרעיון מצא חן בעיניי וחשבתי שכפי שחבל שאנחנו לומדים על העשייה וההיסטוריה של בני אדם רק בזמן ההלוויה וההספדים, ולא לפני כן, כך גם באשר לבניינים ולשטחים פתוחים. אנחנו לומדים על ההיסטוריה שלהם כאשר מתעורר ויכוח בעקבות תכנית שמציעה להרוס אותם, אם בגלל מצבם הפיזי המידרדר ואם בגלל לחצי פיתוח. אני מציעה את הרעיון כחלק מתהליך שיתוף הציבור, ולא כתחליף לו. ייתכן מאוד שיהיה צורך לעשות יותר משימוע אחד כזה כדי להגיע לקבוצות רלוונטיות שונות באוכלוסייה.

בסופו של דבר חשוב להבין שאי אפשר לקבוע מודל אחד של שיתוף הציבור, אפילו לא בהקשר הספציפי יחסית של החלטה על מקומות לשימור. צריך לבנות מתווה לכל מקרה ומקרה. עם זאת לכל תהליך קבלת החלטות בנושאי שימור יש כמה קווים מנחים: תיעוד

הנכס והצגת הערכים שבזכותם נבדקת האפשרות לשמרו; אופי ונושא התכנון; יחסם של המשתתפים השונים לנכס ולערכיו; המשאבים הדרושים; מאפייני המשתתפים; יחסי הכוחות בין המשתתפים (אלתרמן, לו-יון וצ'רצ'מן, 1981). לאסטרטגיה כזאת יש סיכוי ליצור מצב שבו ההחלטות המתקבלות משקפות את השילוב בין הרצונות של האנשים לבין הדרישות של מקצוע השימור.

* ארזה צ'רצ'מן היא פרופסור אמריטה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון. הביאה לארץ את תחום יחסי האדם והסביבה, העוסק בקשר ההדדי בין ההתנהגות והעמדות של אנשים לבין סביבתם הפיזית-חברתית. קיבלה את אות יקיר התכנון מאיגוד המתכננים בישראל. מהסובילים בארץ ביישום, במחקר ובהוראה בשיתוף הציבור בתהליכי קבלת החלטות בתכנון. חברה במועצה הארצית לתכנון ולבנייה ובהנהלה של רשות נחל הקישון.

arzac@technion.ac.il

אלתרמן, ר', לו-יון, י' וצ'רצ'מן, א' (1981). המדריך לשיתוף הציבור בתכנון. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
המשרד להגנת הסביבה (2013). אתרים לאומיים בישראל: תנאי סף וקריטריונים להכרזה. ירושלים: המשרד להגנת הסביבה.
צ'רצ'מן, א' (2001). צדק סביבתי בישראל. הרצאה שניתנה ביום עיון על דתות, אתיקה וצדק סביבתי במכון ירושלים לחקר ישראל, 30 באוקטובר 2001.
צ'רצ'מן, א' וסדן, א' (2003). השתתפות: הדרך שלך להשפיע? תל-אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
צ'רצ'מן, א' וסילברמן, א' (2012). שיקולים חברתיים בתכנון מרחבי. חיפה: הטכניון.

Haughton, G. (1999). Environmental justice and the sustainable city. *Journal of Planning Education and Research*, 18, 233-243.
Healey, P. (1997). *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
Taylor, D. (2000). The rise of the environmental justice paradigm. *American Behavioral Scientist*, 43(4), 508-580.
Tyler, T. (2000). Social justice: Outcome and procedure. *International Journal of Psychology*, 35(2), 117-125.

קהילה משמרת: רצון, מעורבות והתמורה החברתית לפרויקט שימור בקהילה את רוח המקום יוצרים נשאי תרבות (attributes), מוחשית ולא מוחשית, ולאלה יש תרומה ליצירת גאווה מקומית, להזדהות של קהילה עם המקום ולחיזוק הקשר למקום. אלא שהיחס והקשר למקום נדרשים גם לעשייה הפרקטית ולהכרה ביכולתה לקדם שביעות רצון מהמקום (Oktay, 2012). לעשייה השימורית יש ביטויים שונים: שיתוף ציבור בתהליך קבלת החלטות באשר למה לשמר ואיך לשמר; פרויקטים שימוריים מעשיים כמו "אמץ אתר" - שבו הקהילה לא רק חוקרת את האתר אלא שותפה בתחזוקתו; הדרכות ומעילות תיירותיות של הקהילה באתריה; מעורבות ביציקת תפקוד ותוכן לאתר מוכרז לשימור ועוד. העשייה השימורית והמודעות לערכה - הכלכלי, החברתי והפוליטי - שתי אלה יחד מקדמות את חוסנה של קהילה.

הארכיאולוגיה הקהילתית כנדבך מרכזי במעשה השימור: פרויקט לוד העתיקה כמקרה מבחן

אלון שביט

יישובה של לוד העתיקה החל בתקופה הניאוליתית. ממצאי החפירות הארכיאולוגיות שבוצעו בעיר מעידים כי במקום התקיים יישוב במהלך כל התקופות הארכיאולוגיות וההיסטוריות בתולדות ארץ ישראל. מדובר בתופעה ייחודית במזרח הקדום. בלבה של העיר העתיקה נמצאים מוקדי עניין רבים: רצפת הפסיפס המפוארת שחשפה רשות העתיקות היא מהמרשימות בעולם. סביבה אותרו בעבר עוד פסיפסים, חלקם מרשימים לא פחות; כנסיית סנט ג'ורג' - מאתרי הנצרות החשובים בארץ. הכנסייה שוקמה בשלהי המאה ה-19 על שרידי בסיליקה צלבנית; מסגד אל-עומרי, שנבנה במאה ה-13 בימי השליט הממלוכי בייברס. בייברס ציווה להקים גם את גשר ג'נדאס, המשמש לתנועה עד ימינו; חאן אל-חילו, שהיה שוק עירוני ותפקד כמרכז המסחרי של העיר; בלוד שרדו גם מבני אבן אשר שימשו לתעשיית שמן הזית המסורתית - לתשומת לב מיוחדת ראוי בית הבד של חסונה, בהיותו אחד המפעלים הקדם-מודרניים המורכבים והשמורים ביותר ששרדו בארץ.

לאחר שנים של הזנחה, שבהן האתרים לא פותחו והתושבים הפנו להם עורף ולא היו מודעים לחשיבותם, הכין מכון 'ישראלי לארכיאולוגיה (מ"ל) תכנית רעיונית המשלבת את כל המוקדים הללו לפארק עירוני ארכיאולוגי. הפארק אמור להוות מוקד משיכה לתושבי העיר ולתיירים, ולשמש כמחולל שינוי דרמטי בעתידה של העיר לוד. לשם כך יזם מ"ל פרויקט קהילתי לשיקום העיר העתיקה של לוד.

הארכיאולוגיה הקהילתית היא תחום חדשני ברחבי העולם. יש גישות שונות ליישומה, אך כולן מתאפיינות בהתמקדות בקהילה כגורם המרכזי בתהליך. הקהילה מפרה את החוקרים בשאלות מחקר ובתהליכי מחקר שאינם על סדר יומם; נציגי הקהילה שותפים בביצוע החפירה הארכיאולוגית, במחקר ההיסטורי, בשימור ובשחזור המונומנטים, בטיפוח האתרים ובהכשרתם לתיירות, בפרסום הפרויקט ובהנגשתו לציבור הרחב.

שילוב הקהילה בפרויקט תורם לחיזוק הגאווה המקומית של התושבים ולנכונות שלהם לקחת אחריות לסביבת המגורים שלהם. בחברות שיש בהן ניכור כלפי הממסד וקוטביות בין קהילות שונות מסייעת הארכיאולוגיה הקהילתית למתן אותם ולקרב בין קבוצות באוכלוסייה. בשנים שבהן אנו מפעילים את הפרויקט נוכחנו שגישה זו מוכיחה את עצמה בטיפוח דו-קיום של יהודים וערבים. שתי הקהילות מזדהות עם עברה של העיר, כל אחת מנקודת מבטה, אך משתפות פעולה לשיקום העיר העתיקה ולפיתוחה.

על הארכיאולוגיה הקהילתית

מו בתחומי דעת רבים שהתפתחו בהם גישות קהילתיות, גם המחקר הארכיאולוגי עובר שינויים. בעשרות השנים האחרונות החל להתפתח בו זרם חדש - ארכיאולוגיה קהילתית. טריגר קובע שארכיאולוגיה קהילתית מערבת קהילות בתכנון ובביצוע פרויקטים של מחקר שהם עניינה של הקהילה (Trigger, 2007: 260). על פי מרשל, הארכיאולוגיה הקהילתית מתאפיינת בפרויקטים שבהם הקהילה זוכה לתפקיד מרכזי בפרשנות הממצא ובפרסום (Marshall, 2002).

נראה ששורשיה של הארכיאולוגיה הקהילתית בתובנה של החוקרים, שנמנו כמעט ללא יוצא מן הכלל עם התרבות האירופית הנוצרית-יהודית, שיש לשמוע את קולם של צאצאי התרבות הנחקרת - יהיו אלה שבטי אינדיאנים בצפון אמריקה או אבוריג'ינים באוסטרליה. פתיחות החוקרים לעולמות תרבות אחרים ומגוונים אפשרה להם להיחשף לשאלות מחקר שלא חשבו עליהן, ולעתים אף לשיטות מחקר לא מקובלות. שילוב הקהילה במחקר, בין שנציגיה היו יורשי התרבות הנחקרת ובין שמתיישבים שבאו לאחר מכן, מסייע לחוקרים בגיוס משאבים והון אנושי למחקר על כל שלביו. בד בבד הקהילה זוכה לביטוי בעיצוב המורשת שלה, ובכך נוצרים כלים להעצמה ערכית של אנשיה. לכך יש תוצאות רבות, ובהן טיפוח הגאווה המקומית מתוך מודעות למורשת ההיסטורית-תרבותית, ולקיחת אחריות לשימור המורשת ולהפצתה ברבים.

טולי (Tully, 2007) התבסס במאמרו על עבודתם של מוסר ואחרים (Moser et al., 2002), אשר הגדירו קריטריונים להתנהלות הארכיאולוגיה הקהילתית, ובהם: קשר ושיתוף פעולה, תעסוקה והכשרה, חשיפה ציבורית, ראינות ואיסוף היסטוריה בעל-פה, משאבים חינוכיים, ארכיון צילום וידאו ויזמות מבוססת קהילה. בקרב החוקרים יש נטייה לסווג את הארכיאולוגיה הקהילתית לשתי קטגוריות, שהן שונות זו מזו בתכלית: (א) נדבך בניהול משאבי תרבות (CRM - Cultural Resource Management); (ב) תחום אקדמי לכל דבר ועניין. חוקרים אחדים מעידים כי הארכיאולוגיה הקהילתית מפשרת ומקטינה קיטוב ועוינות חברתית (Moss & Wasson, 1998: 317-319). חוקרים רבים (Marshall, 2002: 218; Merriman, 2004: 15) רואים בארכיאולוגיה הקהילתית נדבך מרכזי בעתיד הארכיאולוגיה בכלל. צוות מכון 'ישראלי לארכיאולוגיה שותף לעמדה זו, ולכן הקים מחלקה ייעודית ושמה "בראשית", אשר מתמחה בייזום ובניהול פרויקטים קהילתיים. הפרויקט בלוד העתיקה הוא פרויקט הדגל של "בראשית".

העיר לוד: היסטוריה וארכיאולוגיה

לוד נוסדה לפני כ-8,000 שנה (בתקופה הניאוליתית), סמוך לאפיק נחל איילון. בחפירות הארכיאולוגיות נחשפו בתי חומר ואף קברים שהוטמנו בהם תושבי האתר (Blockman & Gopher, 1998: 493).

איור 1: רצפת הפסיפס בלוד. צילום: ניקי דוידוב, באדיבות רשות העתיקות

מאז שנוסדה הייתה לוד מיושבת בכל התקופות הארכיאולוגיות וההיסטוריות של ארץ ישראל, וככל הידוע זו העיר היחידה בארץ ישראל ואף במזרח הקדום ששמרה על יציבות יישובית כה מרשימה.

לוד נכנסה לדפי ההיסטוריה כבר בימי הפרעה המצרי תחותמס ה-3, אשר עבר בה בדרכו להכניע ברית של ערי כנען וסוריה סמוך לעיר מגידו. התעודות המצריות מלמדות שלוד הייתה נקודה חשובה על אם "דרך הים", היא ה"אוטוסטרדה" הקדומה החשובה ביותר במזרח הקדום. החל בתקופה הפרסית הפכה לוד למרכז חשוב לקהילה היהודית (שוורץ, תשמ"ט; Schwartz, 1991). היא נזכרת ברשימת שבי ציון (עזרא ב, 33; נחמיה ז, 37). לימים, בתקופת המשנה והתלמוד, היה בלוד מרכז ראשון בחשיבותו של יצירה רוחנית וספרותית, ורבים מגדולי הרבנים חיו בעיר ויצרו בה (רוזנפלד, 1997).

בתקופה הרומית זיהו השליטים את לוד כצומת דרכים מרכזי בארץ ישראל. שבע דרכים אימפריאליות חיברו את לוד עם כל המרכזים החשובים של הארץ, ובכך הרומים הפכו את העיר **ללבה הפועם של ארץ ישראל** (רול, תשל"ו: 39). לוד נקראה באותם ימים Diospolis - "עיר האלוהים" - וכיאה לעיר שזה שמה נבנו בה מקדשים מפוארים והיא לא נפלה בפארה מקיסריה, מבית שאן ומערים רומיות אחרות. בחפירות בעיר נחשפו וילות רומיות מפוארות ובהן רצפות פסיפס, רהיטי שיש (רוזנברג ושביט, 1993: 47-48), מטבעות זהב ותכשיטים. גולת הכותרת של הממצאים בני התקופה היא רצפת הפסיפס שנחשפה בוילה רומית מן המאה ה-3 לספירה (אבישר 1999: 41; Avisar, 1998; Ovadia & Mucznik, 1998). הפסיפס המפואר, שנחשף בשנת 1996, הוא ללא ספק המרשים ביותר ברצפות הפסיפס בארץ ישראל, ומהמרשימים בעולם העתיק כולו.

בלוד נולד וחי ג'ורג', אשר היה לימים קצין בחיל המשמר של הקיסר הרומי דיוקלטיאנוס. ג'ורג' בחר להפיץ את הנצרות ברחבי העולם בימים שבהם הפצת הנצרות נתפסה כעברה, ונאסרה בעיקר על חיילי הצבא. האגדות מספרות כי באחד ממסעותיו נתקל ג'ורג' בדקדון מאיים, נלחם בו וגבר עליו. סצנת המאבק בין ג'ורג' הקדוש לבין הדקדון הפכה לאחת מהחשובות באמנות הנוצרית בעולם כולו (Riches, 2000). בשל פעילותו המיסיונרית הוציאו אותו שלטונות הצבא הרומי להורג, והוא הפך למרטיר. לאחר שהנצרות הפכה לדת מוכרת באימפריה הובאו עצמותיו לקבורה בלוד. מצבת הקבר נמצאת בקריפטה התת-קרקעית

איור 2: תכנית רעיונית לפיתוח לוד העתיקה. מכון ישראלי לארכיאולוגיה

בתקופה העות'מאנית הפכה לוד לעיירה מרכזית באגן נחל איילון ולמרכז חשוב לתעשיית שמן הזיתים ומוצריה. בפארק השלום בעיר נותרו חאן אל-חילו, אשר שימש כשוק עירוני, וכמה מבני אבן אשר שימשו עד קום המדינה לייצור שמן ומוצריה.

כשהבריטים כבשו את הארץ הם השכילו להבין, כקודמיהם, שלוד היא הצומת המרכזי והטבעי של ארץ ישראל. לפיכך החליטו להקים בעיר את תחנת הרכבת המרכזית, בין קהיר בדרום לדמשק בצפון. מצפון לעיר הקימו הבריטים את שדה התעופה הבין-לאומי של הארץ, והוא נקרא שדה לוד עד למותו של ראש ממשלת ישראל, דוד בן-גוריון. אז הוחלף השם לנמל תעופה בן-גוריון.

התכנית לפיתוח העיר העתיקה בלוד

בשנת 2005 יזמה "בראשית" תכנית לפיתוח לוד העתיקה. גיבוש התכנית נעשה בסיוע משרד התיירות, החברה הממשלתית לתיירות, עיריית לוד, אדריכל סעדיה מנדל וצוותו, אדריכל גיורא סולר ואחרים.

של הכנסייה היוונית-אורתודוקסית בעיר. בתקופה הביזנטית הוחלט לשנות את שמה של העיר לוד לגאורגיופוליס - עירו של ג'ורג'. אז הוקמו בעיר כנסיות גדולות ומפוארות.

במאה ה-7 כבשו המוסלמים את הארץ. השליטים המוסלמים הכירו במרכזיותה של לוד וקבעו את העיר לבירה אזרחית של ג'ונד פלסטין (מחוז פלסטין). רק לאחר כשמונים שנה ייסדו המוסלמים את רמלה השכנה, במיוחד כדי לשמש כעיר בירה במקום לוד, אשר הייתה לטעמם מזוהה מדי עם התרבות הרומית-ביזנטית.

כשהצלבנים כבשו את ארץ ישראל הם ידעו היטב על עירו של ג'ורג', ולכן הקימו בלוד קתדרלה מפוארת שנשאה את שמו. כל שנותר ממנה הוא האפסיס (גומחת התפילה) ואומנות אחדות, ששולבו לימים בכנסייה היוונית-אורתודוקסית.

הממלכים דחקו את הצלבנים מארץ ישראל במאה ה-13 והשתלטו על לוד. הם הקימו בעיר את מסגד אל-עומרי, ובנו את גשר ג'נדאס מעל נחל איילון, מצפון לעיר. גשר ג'נדאס, העומד על כנו עד היום, הוא מהגשרים העתיקים המרשימים בארץ ישראל.

איור 3: כנסיית סנט ג'ורג'. צילום: אלון שביט

חזון התכנית

- הפיכת לוד למוקד תיירות ארצי;
- שימוש בתיירות להעלאת קרנה של לוד כעיר בעלת מוקדי משיכה ברמה בין-לאומית - אוצרות ארכיאולוגיים ועיר של שלוש הדתות;
- דגש על שיתוף התושבים בתהליך במסגרת פרויקט קהילתי וטיפוח הגאווה המקומית.

העוגנים המרכזיים

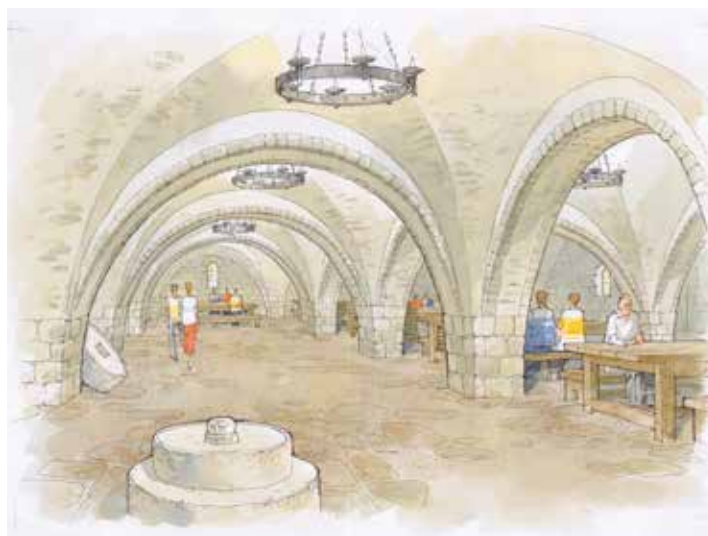
- ל מרות היעדר מוחלט של תשתית תיירותית בעיר לוד, נוכל למצוא בה, במרחק הליכה קצר, שורה של עוגנים תיירותיים - חלקם ברמה בין-לאומית ואחרים ברמה מקומית. להלן יתוארו מרבית העוגנים:
- **כנסיית סנט ג'ורג'** - כנסייה יוונית-אורתודוקסית אשר הוקמה על שרידי בסיליקה פראנקית מן המאה ה-13. בקריפטה של הכנסייה יש ציון לקברו של ג'ורג' הקדוש, מהדמויות החשובות ביותר בעולם הנוצרי. הכנסייה תשווק כאתר מרכזי במפת הצליינות הנוצרית.
- **הפסיפס** - באתר הפסיפס ייבנה מוזיאון ביוזמת רשות העתיקות ובתרומתם של שלבי וויט וליאון לוי. בסמוך לפסיפס יש פסיפסים איכותיים נוספים, ולכן אפשר לפתח את המרחב כולו למוזיאון הפסיפסים הלאומי.
- **מסגד אל-עומרי** - מסגד מהתקופה הממלוכית ובו שרידים קדומים של הבסיליקה הצלבנית. במסגד הוצבו עמודי גרניט ושיש, ועל אחד מהם כתובת ביוונית: "הכהנים יראי השמים היושבים בראש העיר, ואשר עליהם נוהג אורו של ישו, מקדמא דנא, הם מקשטים מקדש מהולל זה". הכתובת מרמזת שהעמודים שימשו כנסייה ביזנטית שהייתה ככל הנראה במקום.
- **חאן אל-חילו** - חאן עירוני ששימש מרכז מסחרי של העיר בתקופה העות'מאנית. לאחר שיבוצו בו עבודות שימור ושחזור יוכלו להיות בו מסעדה, מרכז תרבות, חנויות תיירותיות וסדנאות. החאן ינוהל

על ידי יזמים פרטיים, בכפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו את שימורו ואת השימושים הראויים לו כמבנה עתיק.

- **בית הבד של חסונה** - מפעל מסורתי אשר מרבית מתקני הייצור שלו נותרו על כנם (איילון, תש"ן). המבנה ישוקם וישוחזר כאתר יחיד במינו בארץ. המבקרים במקום יוכלו לצפות בהכנת שמן הזית, בטחינת הסומסום וביצירת הסבון המסורתי. המבנה יציג את מורשת משפחת חסונה, מהמשפחות הוותיקות בעיר, אשר הייתה סמל לדו-קיום בין ערבים ליהודים בלוד במהלך הדורות (גיסין, 2010: 40-42).
- **בית הקשתות** - בית בד מרשים המושתת על אומנות וקמרונות צולבים. לאחר שימור ושחזור המבנה הוא יימסר לניהול בידי זכין כמסעדה או כמרכז לאירועי תרבות.
- **מסבנת אל-פאר** - מבנה דו-קומתי ובו גם מרתפים. למבנה היו כמה שימושים: בית בד, מסבנה להכנת סבון משמן זית, טאבון לאפייה ובית מגורים של משפחת אל-פאר. לאחר שימורו ושחזורו יוצגו בקומתו התחתונה מלאכת ייצור הסבון, בית הבד והטאבון. יתר חללי המבנה יועברו ליזמים פרטיים, בכפוף להגבלות חוזיות שיבטיחו שמירה על המבנה ושימושים נאותים בחלליו. ניתן יהיה להפעיל במקום בית קפה וחנויות שישדרו את באי האתר ואת באי השוק הסמוך.
- **השוק** - מבנה מקורה בעל מראה אדריכלי מרשים יאכלס את השוק. אנו ממליצים שהחלל המרכזי של המבנה יוכל לשמש לצורכי שוק "רמלה-לוד" על פי הצורך, ובימים אחרים או בשעות הערב ניתן יהיה לקיים אירועים ציבוריים במקום. בשל מורשתה המפוארת של לוד בתקופה הרומית אנו מציעים לתכנן את השוק במתאר של פורום רומי.
- **רחוב מסעדות** - רחוב הרצוג ישוקם בסגנון אותנטי ככל האפשר ויהפוך למוקד בילוי ואוכל למבקרים מכל רחבי הארץ.
- **בתי הכנסת** - במרחק של עשרות מטרים מכנסיית סנט ג'ורג' וממסגד אל-עומרי ניצבים שני בתי כנסת. הם ישוקמו וישולבו במרקם הפארק.
- **תאטרון פתוח** - נועד למשוך למתחם קהל רב, בעיקר מקרב תושבי העיר אך גם מחוצה לה.
- **מתנ"ס שיקו** - המתנ"ס ישוקם וישולב אדריכלית במרקם העיר העתיקה. במתנ"ס יהיה מרכז מבקרים שיכלול תצוגה מוזיאונית של ממצאים מעתיקות לוד. האודיטוריום ישמש להקרנת מיצגים על לוד בעבר ובהווה. מרבית אגפי המתנ"ס ימשיכו לשמש את הקהילה.
- **השטח הפתוח** - במרחב הפתוח יהיו שטחי חפירה ארכיאולוגית אשר יהיו פעילים במשך חודשים רבים במהלך השנה. החפירות תבוצענה על ידי תלמידי מערכת החינוך העירונית בלוד ותלמידי היישובים הסמוכים לעיר. מקומות שיימצאו בהם מנומנטים מרשימים ישולבו בתכנית הפארק. שטחים אחרים יכוסו לאחר שהחפירה בהם תמוצה, ובמקומם ייפתחו שטחים חדשים.

איור 4: חאן אל-חילו - המחשה לאחר שחזור והפעלה. איורים: גרגורי כץ ומכון ישראלי לארכיאולוגיה

איור 6: בית הקשתות - המחשה לאחר שחזור והפעלה

איור 5: בית הבד של חסונה - שחזור מכלול המסבנה

עקרונות ועיקרי התכנית הרעיונית לפיתוח לוד העתיקה

- שילוב הקהילה בכל רמות העשייה, החל בתכנון ועד לביצוע ולניהול;
- שימור חברתי ותמיכה בקהילות הסמוכות לעיר העתיקה, לצד שימור פיזי ופיתוח;
- הקמת חברה לפיתוח לוד העתיקה לצורך הפיתוח והניהול השוטף;
- החברה תקבל לידיה נכסים לצורך השבחתם כנכסים מניבים שיממנו את פעולתה;
- מטרת התכנית לשמש כמחולל מפנה תדמיתי, כלכלי, תעסוקתי וחברתי בעיר לוד;
- הפארק התיירותי יוקם בסטנדרטים בין-לאומיים;
- הפארק ישתלב ברקמה העירונית וישרת בראש ובראשונה את תושבי לוד;
- המרחב התיירותי יהיה ארכיאולוגי דינמי, ותבוצענה בו חפירות במשך חודשים רבים בשנה.

הפרויקט הארכיאולוגי הקהילתי בלוד "מורשת מכוונת עיר"

המיוזם הארכיאולוגי-קהילתי של מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר) בלוד מהווה תשתית חברתית וערכית לפיתוח לוד העתיקה. להלן יוצגו מרכיבי הפעילות הקהילתית. יודגש שבשל מגבלות תקציביות אין באפשרותנו לממש את כל הפעילויות המתוכננות, אך את מרביתן ביצענו, לפחות באופן חלקי.

א. הקשר עם הקהילה

מתחילתו של הפרויקט הקפדנו לנהל אותו ברגישות הנדרשת לעיר לוד, בהיותה עיר רב-תרבותית שעם אוכלוסייתה נמנים יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, ותיקים ומהגרים מכשבעים מדינות. את הפרסומים שלנו ואת שלטי החוצות אנו מקפידים להפיק בעברית, בערבית ובאנגלית. דגש מיוחד ניתן ליצירת קשר עמוק ומהותי עם נציגים רבים מקרב ערביי לוד.

האוכלוסייה הערבית בלוד חשה במשך השנים שהנהגת העיר והנציגים הממלכתיים אינם מתייחסים אליה. אנו מאמינים שצריך לשמר דיאלוג עם נציגות של ערביי לוד בשל היותם חלק מהמרקם החברתי של העיר ובגלל רצונם להיות מעורבים בעיצוב ייחודה של העיר. מרבית התושבים החיים סביב העיר העתיקה הם ערבים קשי יום; אם נשכיל לקרב אותם הם עשויים לסייע לפרויקט ולתמוך בו. אם נדחה אותם הם צפויים להתנכל לפרויקט ולמנוע את התפתחותו. יתרה מכך, האוכלוסייה הערבית המבוגרת של לוד משמשת עבורנו מקור עדות הולך ונעלם לתיעוד מראה העיר ובתיה החשובים במחצית הראשונה של המאה ה-20.

במשך תקופה ממושכת פעל בעיר פורום היגוי אשר חבריו היו נציגי השכונות השונות והקהילות השונות בעיר. במסגרת הפורום

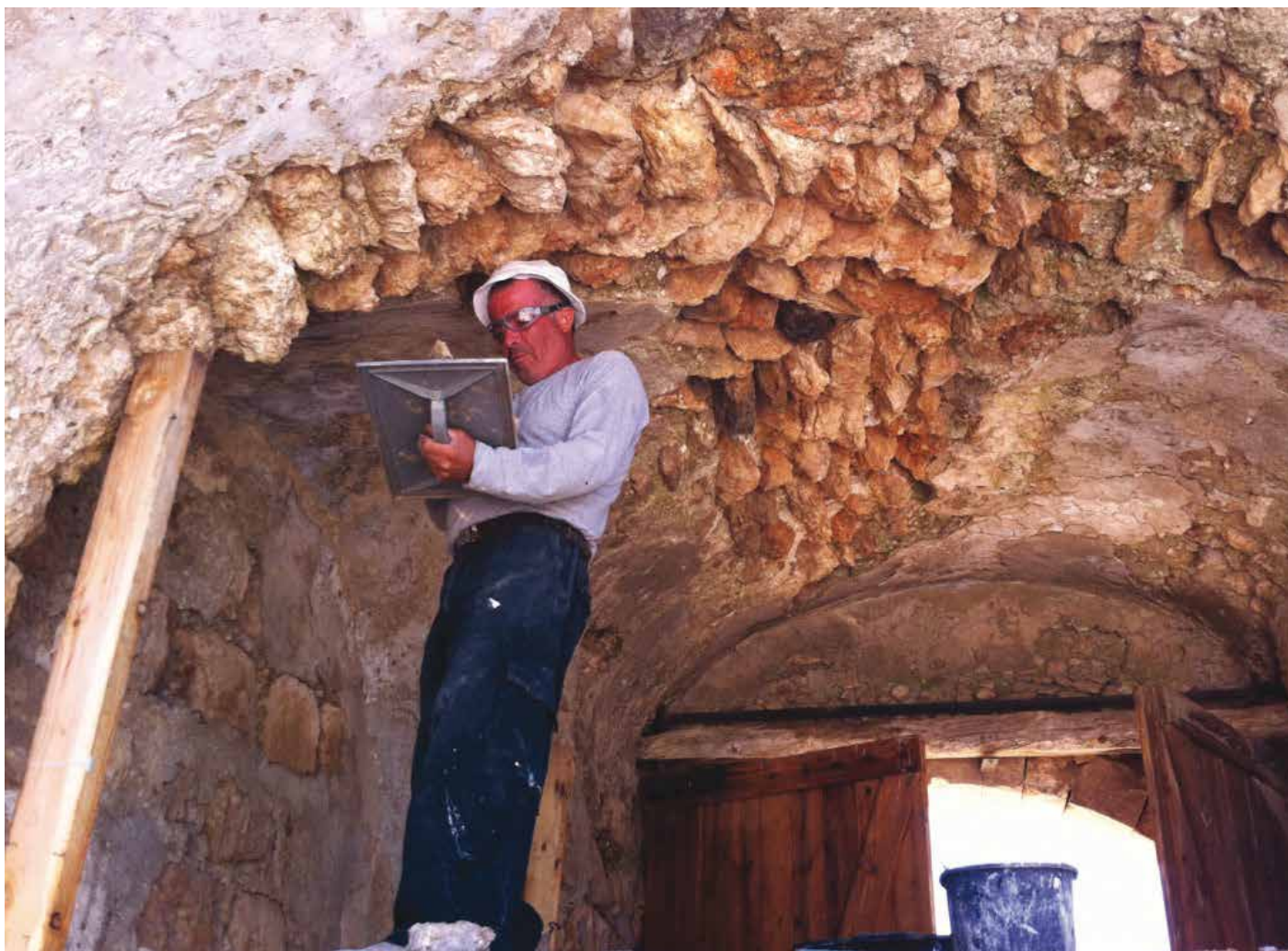
איור 7: תלמידים יהודים וערבים בחפירה קהילתית בלוד העתיקה.
צילום: אלון שביט

הזה הוצגו יעדי הפרויקט, נדונו התכניות לביצוע, הוגדר החזון ונבחנו אפשרויות מגוונות לשיתוף הקהילה.

ביעדים נכללה קריאה לערוך מדי שנה כנס רב-תחומי שיעסוק בארכיאולוגיה, בהיסטוריה ובתיירות בעיר לוד. לכנס הייסוד אשר התקיים ב-30 ביוני 2015 הוזמנו בראש ובראשונה תושבי העיר. דברי הכנס פורסמו ברבים בשנתון שכותרתו "לוד-דיוספוליס, עיר האלוהים". מליאת הכנס שימשה כאספה לא פורמלית של תושבי העיר ושל מתעניינים אחרים המוכנים לתרום למיזם. בתום הכנס נקראו המוזמנים להשתתף בוועדות מקצועיות שיופעלו במהלך השנה, במגמה לתמוך בפרויקט. הוועדות תעסוקנה בקשר עם הקהילה, בחינוך, בתיירות, בתכנון ובאדריכלות, בגיוס משאבים, בשיווק ובתדמית ועוד.

ב. חינוך

החל בשנת 2007 פועלת בבתי ספר יסודיים רבים בעיר לוד תכנית חינוכית שנתית שבה לומדים התלמידים על הארכיאולוגיה, על שיטות המחקר הארכיאולוגיות, על ההיסטוריה של העיר לוד, על הקשר והזיקה בין התרבות החומרית לבין עונות השנה והחגים המסורתיים ועוד. בשנים האחרונות נוספה לתכנית זו תכנית שיעדה להפגיש בין ילדים ונוער יהודים וערבים, בני העיר, ולהסיר את המחיצות ביניהם. המפגשים כוללים אינטראקציה בין-אישית בהנחיית אנשי תאטרון, תוך הימנעות מעיסוק בנרטיבים לאומיים או בנושאים פוליטיים. שיאן של שתי התכניות הללו הוא במפגש של התלמידים בחפירות ארכיאולוגיות קהילתיות שאנו מקיימים מזה שמונה שנים בחאן אל-חילו ובשטח נוסף סמוך לו בתחומה של העיר העתיקה בלוד.

איור 8: שימור תקרת בית השער של חאן אל-חילו. צילום: אלון שביט

בתחום המבנים העתיקים ובעבודות תחזוקה בסיסיות. "במבט שני" היא תכנית שפיתחה האמנית והצלמת תמר אבני, בהנחיית אנשי מקצוע יהודים וערבים כשבמסגרתה מקיימים צוותי מורים מבתי ספר יהודים וערבים דיאלוג דרך עדשת המצלמה. המורים לומדים עקרונות בסיסיים של צילום במצלמות לא מקצועיות, זוכים לסיור מודרך בעיר העתיקה ומקבלים הסבר על תולדותיה ועל המבנים העתיקים בתחומה. לאחר מכן הם מתעדים בצילום את הווי העיר, את המרחב הציבורי שלה ואת בנייניה. הצגת התצלומים במהלך הסדנה המעורבת והדיון שמתפתח על אודות הפרשנות הסובייקטיבית של התצלומים משמשים כלי לקירוב בין המורים היהודים לערבים. המורים מקבלים במהלך המפגשים כלים להפעלת התכנית בקרב התלמידים בתמיכה מקצועית מינימלית.

יותר מ-5,000 מתלמידי העיר לוד היו שותפים בתכניות הללו בשנים האחרונות, ובכך מתפתח דור שלם של בני העיר אשר מודע למורשתה המפוארת ומזדהה עם הצורך לפתח את העיר העתיקה כמקור גאוה וכמנוף לפיתוח העיר כולה. קרן מורנינג סטאר מארצות הברית סייעה בתרומה ניכרת לביצוע התכנית. עוד תכנית שאנו מנהלים בשנים האחרונות נועדה לעודד את המחויבות האישית של תלמידי בתי הספר ללקיחת אחריות לאיכות החיים ולאיכות הסביבה בעירם בכלל, ובעיר העתיקה בפרט. במסגרת התכנית תלמידי בתי הספר השונים מאמצים מונומנט ברחבי העיר העתיקה, ואת הסביבה הקרובה אליה. בהנחיית איש צוות של מכון ישראלי לארכיאולוגיה התלמידים עוסקים בעבודות ניקיון, בחשיפה של מכלולים שכוסו בשפכים

מכון ישראלי לארכיאולוגיה הגיע למסקנה שיש לשקם ולהפעיל מוקדם ככל האפשר את המבנים העתיקים ברחבי העיר העתיקה. מבנים אלה עומדים שוממים ומוזנחים והם בסכנת הריסה. היעדר פעילות חינוכית וקהילתית במרחב העיר העתיקה מותיר את השטח לפעילות של גורמים עבריינים, ופוגע בסיכויים ליצר סביבה נאותה לפיתוח תיירותי. לפיכך יזמנו תכנית להקמת מרכז פסיפס - המרכז למורשת הרב-תרבותית של לוד העתיקה. אם יימצאו המשאבים הנדרשים לכך יעלה בידנו להשלים שיקום ראשוני של חאן אל-חילו ולהפעילו כמרכז חינוכי תיירותי במשאבים צנועים ביותר.

ד. הכשרה מקצועית

בסיוע לשכת התעסוקה בלוד ומשרד התמ"ת גיבשנו תכנית להכשרת מחוסרי עבודה בני העיר במקצועות השימור. למקצוע השימור יש יתרונות רבים בהשוואה למקצועות אחרים המוצעים על פי רוב למובטלים חסרי השכלה תיכונית. ראשית, מלאכת השימור מתגמלת את העוסק בה ביכולתו להיות גאה בחלקו בשימור ובפיתוח מונומנטים מרכזיים בעיר אשר עתידים להפוך למוקדי משיכה לכלל התושבים. שנית, מקצוע השימור מכשיר את העוסקים בו לתחומים רבים ומגוונים בענף הבנייה - תחום שיש בו ביקוש רב מאוד לידיים עובדות, ובשכר ראוי.

ה. החפירה הארכיאולוגית

החל בשנת 2007 אנו מקיימים בכל שנה עונת חפירה ארכיאולוגית בלב העיר העתיקה. החפירה, כמו כל פעילות קהילתית שאנו מנהלים, מנוהלת על ידי צוות ארכיאולוגים דוברי עברית וערבית. את החפירה מנהלים ד"ר תאופיק דאעדלה, בן העיר לוד, וד"ר יובל גדות, מחלוצי הארכיאולוגיה הקהילתית בישראל. מכון נלסון גליק בהיברו יוניון קולג' נותן את החסות האקדמית לחפירה. החפירה מתבצעת בעיקר על ידי תלמידי מערכת החינוך, אך לצדם חופרים גם קבוצות ובודדים מקרב תושבי העיר ואף מחוץ לעיר. החפירה מתנהלת על פי מיטב העקרונות המדעיים המקובלים, אף שהיא משמשת בד בבד כלי להעצמה ערכית וחינוכית עבור התלמידים (Bonn-Muller, 2010). ממצאי החפירה סייעו לבחון את סוגיית מועד הקמתו של חאן אל-חילו, ואפשרו זיהוי של מאפייני האגף המערבי של החאן, אשר לא שרד. הממצאים מלמדים אותנו על אודות שכבות הקיום של העיר עוד בטרם הוקם החאן באתר. בשטח אחר, שחפירתו החלה בשנת 2013, נחשף בעיר העתיקה ציר רחוב מרכזי מן התקופה העות'מאנית, וייתכן שהוא שימש ציר ראשי גם בתקופות קדומות.

ו. שימור ושחזור

במסגרת הפרויקט אנו משקיעים מאמץ מרכזי בעבודות שימור של המבנים העתיקים בלוד. מדובר במבני אבן אשר נבנו בשיטות מסורתיות, תוך שימוש במלט על בסיס סיד. חללים רבים בקמרונות הגגות מולאו בעפר ללא חומרי מילוט בכלל. המבנים הללו לא זכו

לתחזוקה מזה כשבעים שנים, ומדי חורף הגשמים שוטפים את ליבתם ומערערים אותם. נוסף לכך אנו עדים להרס שלהם בידי נערים משועממים, אשר לא בהכרח מודעים למשמעותם. שיקום ושחזור ראוי של המבנים העתיקים במרחב העיר העתיקה של לוד ידרוש תקציבים בהיקף של עשרות מיליוני שקלים. עד שנצליל לגייס את התקציבים הנדרשים אנחנו עושים מאמץ רב לבצע עבודות שימור מייצב במרבית המבנים, במטרה לעצור את תהליכי ההרס שלהם.

סיכום

פרויקט לוד העתיקה של מכון ישראלי לארכיאולוגיה הוא במובנים רבים פרויקט חלוצי בתחום הארכיאולוגיה הקהילתית בישראל. אף שקדמו לו פרויקטים בודדים, ובהם חפירת רוגם קריית מנחם בירושלים (Greenberg & Cinamon, 2011) וחפירת גבעת שר במודיעין (פרחי וגדות, 2006), אף אחד מהם לא הקיף מרכיבים רבים כל כך ותהליכים ממושכים דוגמת אלה המתנהלים בעיר לוד מאז שנת 2006.

מנקודת מבטנו יש לראות בארכיאולוגיה הקהילתית שילוב של עשייה מדעית בניהול משאבי תרבות (CRM). מצד אחד הפרויקט כולל חפירה מדעית לכל דבר, ייזום כנסים מדעיים ופרסום דברי הכנס. אנו מאמינים שלא ירחק היום שאחד מהמוסדות האקדמיים בארץ יזהה את חשיבותה של הארכיאולוגיה הקהילתית וימצא לנכון להציע לתלמידי להעמיק בה על בסיס תכנית אקדמית, ובהמשך אולי אף להתמחות בה. מצד שני אנו רואים בארכיאולוגיה הקהילתית מנוף משמעותי לניהול משאבי תרבות. נוכחנו לדעת שבקהילות בשולי החברה המתאפיינות במעמד סוציו-אקונומי נמוך, הארכיאולוגיה הקהילתית מהווה כלי משמעותי להפחתת ניכור ולצמיחה ערכית - בעיקר של הדורות הצעירים. המשאב האנושי בקהילות אלה הוא המשאב החשוב ביותר, מאחר שהוא יכול להיות דסטרוקטיבי, או לחלופין - תומך ומקדם את הפרויקט.

ברחבי העולם התברר שהארכיאולוגיה הקהילתית היא גישה מפרה לדיאלוג בין צאצאי בני תרבויות אוטוכטוניות לבין חוקרים - שמרביתם בני תרבות המערב, ממוצא אירופי. בפרויקט בלוד אנו מגלים לראשונה שהארכיאולוגיה הקהילתית משמשת מכנה משותף מלכד ומסיר מחיצות בין תושבים יהודים וערבים החיים יחדיו באותה עיר, אך כמעט שאין ביניהם קשר.

לוד היא כנראה העיר היחידה ברחבי המזרח הקדום אשר הייתה מיושבת בכל אחת מהתקופות הארכיאולוגיות וההיסטוריות, מאז שהחלה התיישבות הקבע של החברה האנושית בתקופה הניאוליתית (האלף ה-6 לפנה"ס) ועד לימינו. לוד שימשה צומת מרכזי בארץ ישראל במהלך ההיסטוריה. יציבותה היישובית והפרקים המרשימים בעברה הם ביטוי למיקומה הגאוגרפי המרכזי בארץ ישראל. כל מי שמעמיק בלימוד ובחקר עברה המפואר של לוד מתמלא באמונה שגם עתידה לפניו, זאת למרות הקשיים הרבים שהיא מתמודדת עמם בהווה.

* ד"ר אלון שביט ייסד את מכון ישראלי לארכיאולוגיה ומנהל אותו מאז שנת 2002. בוגר החוגים לארכיאולוגיה וללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה. את עבודת המ"א באוניברסיטת תל-אביב הקדיש לחקר "עמק איילון וסביבתו בתקופת הברונזה והברזל", בהנחייתו של פרופ' ישראל פינקלשטיין. עבודת הדוקטורט, אף היא בהנחיית פינקלשטיין, עסקה ב"מערכים יישוביים במישור החוף הדרומי של ארץ ישראל בתקופת הברזל ב". בשנת 2006 יזם פרויקט ארכיאולוגי-קהילתי בעיר העתיקה בלוד. זהו מיזם ראשוני בהיקפו בישראל, ובמסגרתו פועל צוות מכון ישראלי לארכיאולוגיה לתכנון ולפיתוח העיר העתיקה של לוד כאתר תירות בין-לאומי, תוך שילוב כל שכבות האוכלוסייה בכל שלבי המיזם.

alon@archeo-logic.com

איור 9: גשר ג'ינדאס מן התקופה הממלוכית, מצפון לעיר לוד.
צילום: אלון שביט

אבישר, מרים (1999). לוד - רצפת הפסיפס. **קדמוניות**, 117, 43-41 ולוחות 2-4.
איילון, איתן (תש"ן). מפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד. **קתדרה**, 56, 181-176.
גיסין, אריה (2010). **סיפורי מעשים: אוטוביוגרפיה**. [המו"ל]: אורה גיסין.
פרחי, יואב וגדות, יובל (2006). חורבת שר. **חדשות ארכיאולוגיות**, 118, 111.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=401&mag_id=111
רוזנברג, אריה ושביט, אלון (1993). לוד, נוה ירק. **חדשות ארכיאולוגיות ק'**. ירושלים: רשות העתיקות, 48-46.
רוזנפלד, בן ציון (1997). **לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
רול, ישראל (תשל"ו). מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. **קדמוניות**, ט, 50-38.
שוורץ, יהושע (תשמ"ט). על תולדות לוד בתקופה הפרסית. **קתדרה**, 49, 3-12.

Blockman, N., & Gopher, A. (1998). The Lodian (Jericho XI) assemblage of Neue Yarak - Lod. In *Proceedings of XIII UISPP*, Forli, Italy, 489-495.
Bonn-Muller, E. (2010). Common ground. In *Archaeology*, 63(2), 46-49.
Greenberg, R., & Cinamon, G. (2011). Excavations at Rogem Gannim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, Roman and Islamic Periods. *Atiqot*, 66, 79-106.
Marshall, Y. (2002). What is community archaeology? *World Archaeology*, 34(2), 211-219.
Merriman, N. (2004). Introduction: Diversity and dissonance in *public archaeology*. In N. Merriman (ed.), *Public Archaeology* (pp. 1-17). London and New York: Routledge.
Moser, S., Glazier, D., Philips, J., El-Nemer, L. N., Mousa, M. S., Richardson, S., Conner, A., & Seymour, M. (2002). Transforming archaeology through practice: Strategies for collaborative practice in the community archaeology project at Quseir, Egypt. *World Archaeology*, 34(2), 220-248.
Moss, M. L., & Wasson, G. B. (1998). Intimate relations with the past: The story of an Athapaskan village on the southern Northwest Coast of North America. *World Archaeology*, 29, 317-332.
Oktay, D. (2012). Among local residents and international students: A case study in Famagusta, North Cyprus. *Journal of Architectural and Planning Research*, 29(3), 224.
Ovadia, A., & Mucznik S. (1998). Classical heritage and anti-classical trends in the mosaic pavement of Lydda (Lod). *Assaph - Studies in Art History*, 3, 1-18.
Riches, S. (2000). *St. George: Hero, martyr and myth*. Stroud: Sutton Publication Limited.
Schwartz, J. J. (1991). *Lod (Lydda), Israel: From its origins through the Byzantine period, 5600 B.C.E.-640 C.E.* Oxford: Tempus Reparatum.
Trigger, B. G. (2007). *A history of archaeological thought (2nd ed.)*. New York, NY: Cambridge University Press.
Tully, G. (2007). Community archaeology: General methods and standards of practice. *Public Archaeology*, 6(3), 155-187.

* עמוד 43: רצפת הפסיפס בלוד. צילום: ניקי דוידוב, באדיבות רשות העתיקות

הערך ומדידתו

ערכים, היסטוריים, חברתיים, תרבותיים, מוסריים וכלכליים נמדדים על פי נחיצותם. הם אינם עצמאיים אלא תלויים במושא המוחשי או הלא-מוחשי שהם מצטרפים אליו. ברבים מהמקרים משולבים הערכים אלה באלה, משפיעים האחד על האחר ובכוחם להאדיר את המושא ואת הביקוש אליו או להחלישם. ההכרה בכוחם מקדמת מדידה ודירוג באמצעות תבחינים מסוגים שונים. במשך שנים נדמה היה לרבים מחוקרי המורשת התרבותית שמושא זה, שהוא תלוי ערכים, משוחרר מהערך הכלכלי וממדידתו. בשנים האחרונות זוכה ערך זה למעמד חדש כשיקולים בדבר התערבות ושימור המורשת למען תשרוד גם עבור הדורות הבאים. להתערבות יש צורות והשלכות מגוונות, ואלה משפיעות על אופן המדידה, ובעקבות כך - על חיפוש כלי מדידה מובחנים שיקלו על מכבדי הערכים האחרים את תהליך הבחירה כמורשת הזכאית לשרוד.

מורשת תרבות כערך כלכלי

איל סלינגר

קשה לכמת את ערכה הכלכלי של מורשת תרבות. תוצריה - המוחשיים והבלתי מוחשיים - הם מבוססי ידע ומורכבים מהון כלכלי ומהון תרבותי. זהו מוצר ציבורי, שנוסף לתועלת פרטית מופקת ממנו גם תועלת חברתית, ועל כן שוק תחרותי אינו יכול לתפקד באופן יעיל. מורשת תרבות נתפסת כערך כלכלי, כנכס, כמשאב לפיתוח המוביל על ידי הכלכלה היצרנית, המייצרת באמצעותו ערך כלכלי למקום. נדרשים אפוא שני סוגים של התערבות ציבורית: (1) כזו המכוונת למוצרי מורשת בעלי בסיס כלכלי מוצק, הצפויים להניב הון כלכלי, למשל כאלה המהווים מקור להכנסה פוטנציאלית מתיירות; (2) כזו המכוונת לזיהוי ולהשקעה במוצרי מורשת שהם חלק ממורשת מוטית הון תרבותי יותר מאשר הון כלכלי - אם בכלל. האחרונים מקורם לרוב בחוויות היום-יום של התושבים ובאינטראקציות ביניהם, ואי-שימורם מהווה פשרה ופגיעה בערך המורשת בכלל.

בחיוניות של השקעה ציבורית בנכסי מורשת תרבות בשני היבטים: (1) נכסים שהם מוצרים בעלי בסיס כלכלי מוצק וצפויים להניב הון כלכלי, למשל כאלה המהווים מקור להכנסה פוטנציאלית מתיירות; (2) זיהוי מוצרי מורשת שהם חלק ממורשת מוטית הון תרבותי יותר מאשר הון כלכלי - אם בכלל - והשקעה בהם. בהשוואה לארצות אירופה, שם סדר היום השימורי כבר כולל במפורש את הדיון בנכסי מורשת כערך כלכלי, בישראל הדיון צריך, לדעתי, להתחיל ב**תמריצים**. ללא התערבות ציבורית ומתן תמריצים בהיקף ניכר יאבדו מוצרי מורשת, בעיקר כאלה שתוצרם העיקרי הוא הון תרבותי.

המוצר "מורשת תרבות"

מורשת תרבות מכילה את המשאבים מהעבר בכל הצורות וההיבטים: מוחשיים, בלתי מוחשיים, מונומנטים, אתרים, נופים, מיומנויות, מנהגים, ידע וביטויים ליצירותיות אנושית, וכן אוספים ששומרו ונוהלו על ידי גופים פרטיים וציבוריים כמו מוזיאונים, ספריות וארכיונים. משאבים אלה מקורם במפגשים המתקיימים מאז ומעולם בין אנשים למקומות (Council of the European Union, 2014).

הקדמה

במסגרת תהליך פיתוחו של מוצר חדש מקובל להכין עבור משקיעים פוטנציאלים תכנית עסקית ובה ניתוח של המוצר מהיבטיו השונים. הניתוח הכלכלי - "ניתוח עלות תועלת" (Cost Benefit Analysis - CBA) - כולל תחזית של ההכנסות וההוצאות, וערך נוכחי של הרווחיות הצפויה. הבעיה בהכנת תכנית עסקית כזו למוצר "מורשת תרבות" היא כימות הערך הנוכחי של הרווחיות הצפויה. זאת משום שתוצרי מבוססי הידע של מוצר זה, המוחשיים והבלתי מוחשיים, כוללים נוסף להון הכלכלי גם הון תרבותי. הניתוח הנדרש במקרה כזה הוא "ניתוח עלות תועלת חברתית" (Social Cost Benefit Analysis - SCBA), שכולל ניתוח עלות תועלת משתי נקודות ראות: פרטית וחברתית.

המשקיע הפוטנציאלי העיקרי במוצר מורשת תרבות הוא המדינה, רשות ציבורית או גוף וולנטרי; ללא משקיע כזה והיקף השקעה משמעותי יש חשש לשרידותו של המוצר. על כן טרם הדיון במורשת תרבות כערך כלכלי, וכדי שזה לא יישאר דיון תאורטי בלבד, נדרשת הכרה

מלון סינמה, לשעבר קולנוע אסתר. צילום: דני גולדשמיד

מורשת היא ידע הכולל הון כלכלי והון תרבותי, והיא עוסקת במשמעויות יותר מאשר בחומרים. המשמעויות מעניקות ערך כלכלי או תרבותי לחומרים והן מצדיקות את בחירתה של מורשת לשימור. המשמעויות מוגדרות בהווה, כך שלמעשה אנו יוצרים את המורשת שאנו זקוקים לה ומנהלים אותה למגוון מטרות שמניעות צרכים וביקושים של חברה. תכונה זו מאפשרת להגדיר מורשת כמוצר כלכלי הכולל מוצרים מקומיים מוחשיים ובלתי מוחשיים לצריכה מקומית ולתיירות (Graham, 2002). בספרות הכלכלה מורשת תרבות מוגדרת כ"מוצר ציבורי". ל"מוצר ציבורי טהור" יש שני מאפיינים:

(1) אי אפשר למנוע מאף פרט מלצרוך אותו (non-excludible);
(2) ההנאה של אדם אחד מהמוצר אינה גורעת מהנאתו של אדם אחר מהמוצר (non-rival) (Musgrave & Musgrave, 1973).
יש להבחין בין דרגות שונות של מוצר ציבורי. למשל, אי אפשר למנוע מפרט מלהביט במונומנט, אך אפשר להגביל את הכניסה אליו באמצעות גביית תשלום כניסה. אולם גם במקרים כאלה אי אפשר לגבות מהפרט תשלום בעד מלוא הנאתו מהמוצר, היות שהפרט יכול לייחס ערך לעצם העובדה שהמונומנט קיים, במצב טוב, ושימשיך להתקיים (לא ייהרס) - גם אם הוא עצמו לא יבקר בו. ערך זה נקרא בספרות "ערך אופציה" (option value) - אנשים רוצים להשאיר לעצמם או לבני הדורות הבאים את האופציה לבקר במונומנט במועד עתידי כלשהו. אפשר לחשוב על "ערך אופציה" ככנות לשלם כדי להקטין את הסיכון שהאופציה לא תהיה קיימת בעתיד. כלומר זהו מחיר שאנשים מוכנים לשלם עבור ביטוח (אופציה) שהמוצר יהיה בהיצע אם ירצו אותו בעתיד (Pearce & Nash, 1981). תוצריו של מוצר מורשת תרבות הם הון כלכלי והון תרבותי. המוצר מייצר השפעות חיצוניות חיוביות ומניב, נוסף לתועלת פרטית, גם תועלת חברתית. היות שהשוק הפרטי אינו יכול להפיק רווח מהתועלת החברתית המופקת מהמוצר, במקרים כאלה שוק תחרותי אינו יכול לתפקד ביעילות ונוצר כשל שוק. אם לא ניתן לסמוך על השוק הפרטי שייספק את המוצר, כדי להבטיח אספקה של כמות אופטימלית מהמוצר מבחינה חברתית נדרשת התערבות ציבורית.

מורשת תרבות כערך כלכלי: השיח במאה ה-21

סקנותיה של מועצת האיחוד האירופי במסמך מיום 20 במאי 2014 מדגישות את התפיסה המתייחסת לשימור מורשת תרבות כאל נכס וכאל משאב לפיתוח בר-קיימא (Council of the European Union, 2014). תפיסה זו מייחסת לשימור מורשת התרבות ערך כלכלי, והיא מצביעה על השינוי שחל בגישות חוקרי השימור והעוסקים בו. במאה ה-21 מתרחב הדיון באסטרטגיות לניצול נכס תרבותי ובהפיכתו למשאב לפיתוח. לתפיסה שלפיה מייצרים ערך כלכלי באמצעות מורשת תרבות יש ביטוי מוחשי בייצור ערך כלכלי למקום, בהווה ובעתיד. תפיסה זו מתייחסת למורשת תרבות כמו אל כל מוצר כלכלי: כשם שבכלכלה

עירונית בחירות המיקום של חברות ומשקי בית, והדרך שבה האדם והחברה מארגנים את פעולות הייצור והצריכה שלהם, מייצרות כלכלה במרחב; וכשם שבכלכלת נדל"ן נגישות תחבורתית, שימושי קרקע, קרבה למשאבי טבע ועוד מייצרים ערך כלכלי לנכסים ולסביבה - כך בכלכלה יצירתית מורשת תרבות מייצרת ערך כלכלי למקום.

ג'ון הוקינס (Howkins, 2001) התווה בספרו את המושג "כלכלה יצירתית" (The Creative Economy). בכלכלה יצירתית התשומות הן הרעיונות, המיומנויות, הכישרונות האינדיבידואליים והיצירתיות של הפרט. תשומות אלה מתורגמות לתוצרים כלכליים המייצרים ערך כלכלי. מורשת תרבות נתפסת כמקור המייצר ערך כלכלי המוביל על ידי צמיחת הכלכלה היצירתית בכלל, והתעשיות היצירתיות בפרט, ובהן יש להכיר לא רק בהקשר של ערך הכלכלי אלא גם בשל תפקידן בייצור רעיונות יצירתיים חדשים או טכנולוגיות. תרומתן החברתית אינה נמדדת אפוא רק במונחים כספיים.

לא זו בלבד שהכלכלה היצירתית היא מהסקטורים הכלכליים המתפתחים ביותר בעולם, היא גם יצרה שינויים במונחים של מקורות הכנסה ויצירת מקומות עבודה. אונסקו בפרסומיה הדגימה תופעה זו והדגישה שכאשר הסקטור היצירתי הופך לחלק מאסטרטגיה כוללת לפיתוח ולצמיחה הוא תורם להחייאה של הכלכלה הלאומית. השקעה בתרבות ובסקטור היצירתי כמניע לפיתוח חברתי יכולה להוביל גם לשיפור רווחת הקהילה, לאיכות החיים ולהעצמה של הפרט והקהילה. תוצאות כאלה קשה לכמת, אך חשיבותן רבה (UNDP/UNESCO, 2013).

אחת הדוגמאות המוחשיות לתהליך זה הוא פרויקט פיתוח קהילה מבוסס אמנות המתקיים בממפיס - The Memphis Music Magnet. אזור המטרופולין של ממפיס, המטרופולין הנחשב לאחד העניים שבארצות הברית, עשיר בנכסי תרבות והיסטוריה. תעשיית המוזיקה הייתה מרכזית בכלכלת העיר בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה ה-20, כשהעיר הייתה אחד ממרכזי ההקלטה הגדולים בעולם. מוזיקאים בולטים גדלו וחיו בממפיס. הבולט שבהם היה אלביס פרסלי, ושם אכן ממוקמת אחוזתו גרייסלנד (Graceland). העיר עשירה בכישרונות מוזיקליים ובעסקי המוזיקה. שכונת Soulsville היא מקום הולדתה של מוזיקת הנשמה האמריקנית וביתה של חברת התקליטים הגדולה Stax Records.

במסגרת הפרויקט פותחה תכנית להתחדשות ולהחייאה של השכונה. התכנית כללה מגורים לאמנים, שירותים מקומיים ייעודיים ותכניות להעשרת הקהילה. השכונה מושכת מוזיקאים, תומכת בהם ומעודדת אותם לשתף פעולה ביניהם. התכנית משמישה מחדש נכסים, חלקם נכסי מורשת, הופכת אותם למרכזי מוזיקה, לאולפני הקלטה, לבית ספר למוזיקה, למוזיאון ועוד, וגם מנגישה אותם לתושביה. אמנים ומבקרים נפגשים, מחליפים דעות ופועלים יחד, וזליגת הידע מניעה את הכלכלה היצירתית ומביאה לפיתוח האזור ולהתחדשותו (UNDP/UNESCO, 2013).

המקרה של ממפיס ממחיש את כוחה של מורשת תרבותית לקדם פיתוח, אך הוא מצביע גם על הסכנה לשרידותם של מוצרי מורשת

"הסרטיה" - ספריית הדי-וי-די ברחוב אבן גבירול, תל-אביב.
צילום: גבי כהן

שנים אחדות לאחר ההחלטה לסגור ספרייה אחרת בשכונה משקפת את הסכנה של אובדן המורשת של העיר הפנימית. בעוד שאחד מילדיי אמר בהומור כשיצא מהסרטיה - "איזה כיף, לא נצטרך להחזיר את הסרטים כי הסרטיה נסגרת", חשבתי אני בעצב על אובדן "ערך האופציה". כשילדי יגדל, ככל הנראה לא תהיה להם האופציה לבקר בספריית די-וי-די שכונתית; כזו ככל הנראה כבר לא תהיה קיימת. חשיבותה של הסרטיה הוא בתפקידה התרבותי: חשיפה לסרטים מארצות ומתרבויות שונות שמספרים סיפורים רבים ומגוונים, ויצירת אינטראקציה בין אנשים שנחשפו לאוצרותיה. ההכרה בחשיבות השימור של מוסד מעין זה, והחשש שאינטראקציות וחשיפה להון תרבותי בעיר הפנימית עשויות להיעלם מהמרחב האורבני של חיי היום-יום ולמצוא את מקומן ברשתות תקשורת אלקטרונית, מחזירים אותי לדברי הפתיחה וליסודות כלכלת התרבות, שלפיה נדרשת התערבות ציבורית לשימורה של "הסרטיה", כמשל לשימור מוצרי מורשת שאין להם בסיס כלכלי בהווה אך הם בעלי הון תרבותי בעל ערך.

* ד"ר איל סלינגר הוא כלכלן, שמאי סקרעין, היסטוריון, בעל תואר שלישי מהטכניון בתכנון ערים ואזורים, בעל תואר שני בתכנון מרחבי מ-KTH – The Royal Institute of Technology, שטוקהולם. מרצה בטכניון ובאוניברסיטת חיפה, יו"ר הוועדה לכלכלה של השימור, איקומוס ישראל. עוסק במחקר בתחום שוק המרקעין, כלכלת שימור וכלכלה עירונית, ובעל ניסיון מקצועי בשמאות סקרעין.

eyalsalinger@yahoo.com

תרבות שאינם חושפים בסיס כלכלי מוצק בהווה. מורשת התרבות היא אין-סופית במרחב ובזמן, היצע המורשת עולה על הביקוש, ומוצרי המורשת שישדרו הם על פי רוב אלה שהם בעלי בסיס כלכלי מוצק. מוצרים שיש חשש לשרידותם אינם נמצאים לרוב בריכוז אורבני גבוה, והעובדה שהם יחידים מקשה עליהם לייצר השפעות חיצוניות חיוביות על סביבתם ולהוות אתר מקומי או תיירותי. מוצרים כאלה משמשים אותנו לרוב בחיי היום-יום, הם בעלי ערך הון תרבותי עבירוני ועבור החברה, אך אינם מייצרים הון כלכלי מספיק דיו לבעליהם ולחברה בהווה. דוגמה לכך היא חנויות שכונתיות קטנות לממכר או לשירותים שבעליהן מייצרים, שנסגרו עם השנים. החשש להיעלמותם של מוצרי מורשת שאינם בולטים במיוחד בסביבה הבנויה מדגיש את הצורך לייצר כלי רגולטורי שיגן עליהם.

האבחנה בין מוצרי מורשת מוטי הון כלכלי למוצרי מורשת מוטי הון תרבותי יכולה להיעשות אם כן באמצעות האבחנה של מורשת בהקשר של פונקציות העיר. גרהאם (Graham, 2002) במחקרו מבדיל בין העיר ה"פנימית" (the "internal" city) לבין העיר ה"חיצונית" (the "external" city). העיר הפנימית מתאפיינת בסגנון חיים, בתרבויות מגוונות, בקיומם של מסרים מורכבים, חופפים ושאיפתניים. העיר החיצונית נוצרת על ידי דימוי ושיווק. במקרה של העיר החיצונית יש למורשת תפקיד מרכזי - היא מייצרת הון כלכלי, בעיקר תיירות. בעזרתה מודגשים ייחודה של העיר ושונותה ממקומות אחרים. הדימוי תורם ליצירת סביבה אורבנית תוססת ואטרקטיבית, בעיקר במרכז ההיסטורי, ומקדם פיתוח תרבותי ופתיחת עסקים, מסעדות, בילוי ופנאי. גרהאם חושש ממצב שבו לא מתבצע מחקר מעמיק של הצרכים, הביקושים וצורות הצריכה של העיר הפנימית והחיצונית, והתהליך מונע ומובל במקום זאת באמצעות מענקים וצורות אחרות של מימון פרטי וציבורי. לטענתו הפיתוח צריך להתבסס על ניתוח מעמיק של מאפייני העיר הפנימית והעיר החיצונית (the knowledge-based city) ועל בחינת תפקידה של המורשת בפיתוח זה. המורשת האורבנית היא כלי ליצירת מדיניות אורבנית ראויה. באמצעותה אפשר יהיה לקדם את העיר החיצונית, בעלת הבסיס הכלכלי, אך בד בבד נדרשות הגברת המודעות ומדיניות המעודדת את קידום העיר הפנימית - שלה יש תרומה כלכלית וחשיבות ערכית בשימור המורשת התרבותית הבנויה.

הערה לסיום

מוצאי השבת של חג הפסח 2015 נסגרה "הסרטיה" - ספריית הדי-וי-די השכונתית ברחוב אבן גבירול בתל-אביב. סגירתה

Council of the European Union (2014). *Conclusion on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe*. EDUCATION, YOUTH, CULTURE and SPORT Council meeting Brussels, 20 May 2014.

Graham, B. (2002). Heritage as knowledge: Capital or culture. *Urban Studies*, 39(5-6), 1003-1017.

Howkins, J. (2001). *The creative economy: How people make money from ideas*. London: Allen Lane.

Musgrave A. R., & Musgrave, B. P. (1973). *Public finance in theory and practice* (3rd edition). New York, NY: McGraw hill.

Pearce D. W., & Nash, C. A. (1981). *The social appraisal of projects: A text in cost-benefit analysis*. London: The Macmillan Press.

UNDP/UNESCO (2013). *Creative economy report*. Special Edition, Widening Local Development Pathways, UNDP/UNESCO, New York.

* עמוד 53: קולנוע אסתר בכיר דיזנוף, כיום מלון סינמה. ארכיון דני גולדשמיד

החינוך, ערכי המורשת והנכס המוכרז לשימור

מורשת היא "ערכי רוח וערכי מוסר שבאו לנו, לכאורה, בירושה מדורות קודמים, ולאורה אנו מצווים להמשיך ולפעול ולחנך את הדורות הבאים" (בר-און, 2000: 35). הציווי הכרוך בשמירת מורשת העבר הוא ליטול קטעי עבר ולטעת אותם בהווה. ציווי זה משקף את מהותם של ערכי המורשת: לקשור בין העבר והעתיד, לספק תובנות בכל הנוגע למה שהיה, וגם לבקר את מה שנותר באמצעות הבחנות: מה עדיין חשוב, ומה חסר חשיבות? כדי למלא את תפקידם העיקרי - לשרוד - נדרשים ערכי המורשת לנכסים, מוחשיים ולא מוחשיים, שימלאו תפקיד של "סוכנים" ויקלו על קהילה לשמור על מורשתה. בתהליך זה יש לחינוך תפקיד מרכזי. הוא מקנה מיומנויות לאפיון ערכי המורשת; לבחירה, למיון ולעיצוב הנכסים המבטאים אותם; להנחלת הערכים לדורות הבאים ולדאגה לשמירת תקינותם של הנכסים.

חינוך לערכים באתרים: התרומה של האתר וערכיו להבניה של חברה

אסף זלצר

ברחוב יפו, רחובה הראשי של העיר ירושלים, סמוך לכיכר הדוידקה, ניצב לו בודד שער הכניסה לבית הספר של כ"ח. השער היה חלק מהגדר שהקיפה את מתחם בית הספר, שנבנה בירושלים בסוף המאה ה-19 על ידי "חברת כל ישראל חברים" (Alliance Israelite Universelle). השער הוא "השריד האחרון" למבנה, ומאחוריו בולט הבניין המודרני שנבנה במקום בראשית שנות השבעים של המאה שעברה.

ההחלטה לשמר (תוך כדי שיקום ושחזור) את מבנה השער ולהשאירו באתרו כזכר למבנה שהיה ונעלם היא מעשה שימור מעורר מחלוקת, ואין זה המקום לדון בו. לענייננו חשובה שאלה אחרת: אילו ערכים עולים ומשתקפים משער זה ומנוכחותו במרחב העירוני המתפתח של ירושלים? ובהמשך אף ראוי לשאול שאלה נוספת: האם עוברי האורח החולפים ליד השער מדי יום, וגם מי שפוקדים אותו במסגרת סיורים עירוניים, "מחלצים" מהשער ומסיפורו תכנים ערכיים? או שמבחינתם של אלו וגם של אלו השער הוא "שריד מן העבר" (נקודה. סוף, ללא תוספות).

כדי לבחון את התרומה של שער בית ספר כ"ח ושל אתרי המורשת והמבנים השמורים שבסביבתנו לשיח הערכי עלינו לבאר תחילה כמה מושגים. בדומה לתחומים הערכיים האחרים יש לקבוע מהו "ערך" בשפה החינוכית, ובהמשך לדון בשאלה כיצד ניתן וראוי לחנך לערכים. כפי שנגלה יש אמצעים חינוכיים מגוונים לחינוך לערכים, ושונה משמעותו החינוכית של שלט כחול על מבנה ממשמעותה של פעילות הדרכה המתקיימת סמוך אליו, או להבדיל - של תערוכה באתר ושל מוזיאון. על זכותנו כחברה, כאנשי תרבות וחינוך לעסוק בחינוך לערכים אני מניח כי אין מחלוקת. זוהי זכות, אבל גם חובה שלנו לדורות הבאים (ברנע, 2012: 256-257). טענתי היא כי באתרים יש פוטנציאל ערכי רב, אבל כדי שפוטנציאל זה יהפוך לנחלת הכלל צריכים להתרחש כמה דברים.

שער הכניסה לבית ספר כ"ח. צילום: אסף זלצר

מוזיאון ראשון לציון. ארכיון מוזיאון ראשון לציון

שרונה. מרחב עירוני מתחדש. צילום: חן הלוי

בעולם המעשה החינוכי מקובלים אמצעים ושיטות הדרכה והוראה שונים: שיחות; הרצאות; סיורים; קריאה בטקסטים; טקסים; משחקי חברה; שלטי מידע; פעילות הדרכה באתרים ובמוזיאונים ועוד. בכל אחת מהפעילויות הללו אפשר לשלב הכוונה לסוגיות ערכיות, אך השאלה החשובה היא לאיזה סוג של ערכים המבקר נחשף. הרצאה שבה המדריך מטיף למתחנכים להוקיר את מעשי העבר, ולמשתתפים אין הזדמנות להטיל ספק בדבריו, תהיה מכוונת לערכים כמושאים להוקרה. סיור שבו הקהל מתבקש לשחזר דילמות מן העבר ולהתלבט כבני הזמן בסוגיה שעל הפרק עשוי להוביל לחינוך לאמות מידה. וכך אפשר לבדוק כל אחת מהפעילויות החינוכיות המתקיימות בסביבתנו.

מה מקומו של השיקול החינוכי בפעילות השימור?

חוזר לשער בית ספר כ"ח. אלו ערכים הוא מייצג? לאילו ערכים הוא מכוון את עוברי האורח החולפים על פניו? האם אלה ערכים נשגבים שהחברה חייבת לשאוף אליהם? למשל חינוך לעמלנות (כי הרי זה היה ייעודו של בית הספר שפעל במקום, להכשיר את בני הארץ למלאכה) או לכבוד ("אנחנו בירושלים מתייחסים בכבוד לדורות הקודמים ומציגים בנוף המודרני גם את העבר")? ואולי ההחלטה להשאיר את השער נועדה להציע למתבוננים הזדמנות לשיח אסתטי, מתחום החינוך לערכים כאמות מידה: האם השער יפה או מכוער? האם הוא מוסיף משהו לנוף העירוני של ירושלים?

באופן דומה אפשר לשאול את השאלות הללו גם על שימורם של מתחמים ואתרים; על שילובם של מבנים היסטוריים במרחב עירוני מתחדש (כמו במקרה של שרונה), ועל טיפוח מבנים היסטוריים כמרחבים לעשייה מוזיאלית (כמו במקרה של מוזיאון ראשון לציון, שאגפיו השונים פזורים במבנים היסטוריים שעברו תהליך של הכרזה לשימור ושיקום).

מהו ערך בשפת החינוך?

פרשנות המילולית הבסיסית מקורו של המונח "ערך" הוא בשיח הכלכלי, ובעיקרו הוא מצביע על שוויו של דבר. המושג חדר לשיח הפילוסופי-החינוכי כבר בסוף המאה ה-19; בתחילה כדי להצביע על תכונתם של הדברים העושה אותם **רצויים** (לאדם לחברה). בהמשך הורחבה המשמעות של המילה והיא הכילה גם את הדברים **עצמם**, שלהם יוחס הערך. כך הפך החינוך עצמו למשהו ערכי. העיסוק בחינוך - כמו יצירת אמנות, כמו "מולדת" - הם דברים ערכיים שרצוי **שיתקיימו** ושבני אדם ידאגו לכך שיתקיימו (לם, 2001: 651).

אבינון מרחיב את טענותיו של לם ומציע שני סוגים של ערכים. להבנתו, יש ערכים שהם "אמות מידה או עקרונות פעולה שעל פיהם אנו מודדים (בודקים, מעריכים, שופטים, משווים, מעדיפים) את ערכם של מיני ניסיונות או מעשים שונים". הוא מונה חמישה תחומים שבהם אפשר לזהות אמות מידה: קדושה וטומאה; מוסר (טוב ורע); עיוני-מדעי (אמת ושקר); אסתטי (יפה ומכוער); אזרחי-חברתי (מועיל לעומת מזיק). להבדיל מגישה זו, המאפשרת לאדם לבחור, לשקול ולהעריך דברים, מציע אבינון עוד סוג של ערכים: "מיני אובייקטים או מושאים שראוי לשאוף אליהם, להוקיר אותם, להחשיבם ולהעריצם". תפיסה זו דומה להצעתו של לם לראות בדברים עצמם - חינוך, מולדת, צדק, שלום, ועוד - משהו ערכי, בלי אפשרות להטיל בהם ספק (אבינון, 2002: 172). האבחנה בין הסוגים השונים של ערכים חינוכיים מחייבת אותנו לברר כיצד יש לחנך לאותם ערכים. משום שיש להבחין בין מעשה חינוכי שכל תכליתו לגרום לפרט להוקיר או להעריך ערך (למשל שוויון, חלוציות ועוד), לבין פעילות חינוכית שמטרתה לחשוף את הפרט למגוון שיקולים בדרך להכרעה אישית. המעשה החינוכי המכוון להוקרה עלול לגלוש מפעילות חינוך לתעמולה, על היבטיה השליליים והחיוביים (סימון, 1983: 96-97). לעומת זאת, הניסיון לכוון את הפרט להביא בחשבון את כל השיקולים לקראת הכרעה יכול להביא את הפעילות החינוכית לסיום ללא תוצאה ברורה (הישג נראה).

דוגמאות לשלטי המועצה. צילום: אסף זלצר

של החברה (שזוהי הגדרה טובה לחינוך), נצטרך למצות את הפוטנציאל מהפעילות החינוכית המתקיימת באתר.

איך נחנך לערכים באמצעות אתרי שימור?

אחד האמצעים המופעלים במטרה לחנך את הציבור הרחב לצורך, לחשיבות ולמשמעות של השימור הוא שלטי המועצה. נוכחותם של השלטים במרחב היא עדות ברורה לציבור כי המבנה, האתר או המתחם שלפניהם הוא בעל ייחודיות, וייחודיות זאת היא שהובילה את מקבלי ההחלטות באמצעות המועצה לקבוע לכבודם ציון במרחב. יש שלטים מסוגים שונים, אבל השלט הנפוץ הוא זה שיש בו מידע על האתר והוא מסביר למה המקום חשוב (עמית ונובנשטרן, 2014: 135).

המידע העולה מן השלט אינו מספק בגלוי מידע על ערכים חינוכיים שיש בסיפורו של המבנה ושראו להציגם. אנו מצפים כי קוראי השלט יוכלו להפיק תובנות ערכיות אלו בכוחות עצמם. בהתייחס לסוגי הערכים שהוצגו למעלה, הרי השלטים מבקשים להצביע על האתרים המייצגים

נדמה לי כי השאלות בדבר הפוטנציאל הערכי-חינוכי של האתרים אינן זוכות להשפיע על החלטות הנוגעות לפעולות שימור. ראייה לכך מופיעה בתיקון הרביעי לחוק התכנון והבנייה שהתקבל בשנת תשנ"א (תיקון מס' 31 תשנ"א - א, 1991), שם נקבע בסעיף מס' 1: "בניין או קבוצת בניינים או חלק מהם, לרבות סביבתם הקרובה, שלדעת מוסד התכנון הם בעלי חשיבות היסטורית, לאומית, אדריכלית או ארכיאולוגית" (ההדגשה שלי, א"ז). ומה באשר לשיקולים חינוכיים-ערכיים? האם על פי התיקון הזה נוכל לפעול לשימורו של מקום משום שהוא יכול לשמש לנו זירה לחינוך לערך נשגב, או לחינוך לאמות מידה בתחום המוסר?

רבים יטענו בוודאי כי החינוך לערכים יצמח מתוך הדיון על הסיבות ההיסטוריות לשימור, או מתוך השיח על החשיבות האדריכלית של המקום. נדמה שזוהי ראייה צרה העלולה לפספס אתרים ולאבד הזדמנויות טובות שנשארו במרחב לחינוכם של הדורות הבאים. עד שיתקבל תיקון נוסף לחוק, שבו תופיע גם התייחסות לתרומה החינוכית של הנכס וערכיו לשינוי או להבניה של דעתם של הפרט או

לאמות מידה. להלן דוגמה הלקוחה מספר סיורים. הטקסט המתייחס לשער בית ספר כ"ח מופיע בסיור שכותרתו "כולם נשא הרוח כולם סחף האור". עניינו של סיור זה הוא פעילותם של המשכילים הירושלמים בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, וכך נכתב שם על השער: מולנו ניצב בניין "כלל" במקומו של בית הספר "תורה ומלאכה" מיסודה של חברת כ"ח (כל ישראל חברים) ששימש בשנים 1882-1927 בית ספר ללימוד מקצועות החייטות, הסנדלרות, העץ, המתכת והמכניקה. לאחר מכן שכן במקום בית היתומים וינגרטון, עד לשנת 1950. מן המבנה נותר כיום רק שער הברזל, עליו מפורזל בצרפתית: אליאנס 1882 (מירון, 2011: 269).

הטקסט העוסק בשער ממוקד מאוד בהיסטוריה של המרחב ובפעילותו של בית הספר. עניינו של השער, פעילות השימור שלו ומשמעות נוכחותו בנוף מוזכרת בדרך אגב, והטקסט אינו מכוון אפילו לשאלה או לערעור בעניין. נכון, ייתכן שאי אפשר לדרוש מטקסט בספר שיזמן שיח ביקורתי, ומכאן גם שלא יתעורר שיח על ערכים כאמות מידה. כותבי הספר, כמו כותבי השלט, מצפים מהקורא שישלים את השיח עם עצמו ויתלבט בסוגיה בכוחות עצמו. זהו שיח חינוכי-ערכי בעוצמה נמוכה, והסיכויים שיתקיים אינם ברורים. יתרה מכך, כפי שראינו הוא מכוון את המתבונן לשיח ערכי שכיוונו הוקרה והערצה. האם יכול להתעורר שיח אחר על השער? שיח כזה יכול להתקיים, למשל, בפעילות הדרכה שיש בה מדריך, שמתקיים בה דיאלוג, שמוצגות בה עמדות ודעות. את הפוטנציאל לשיח כזה אני מבקש להציג באמצעות שירו של יהודה עמיחי "תיירים". בשיר שני בתים. בבית הראשון מתאר המשורר היכן מבקרים התיירים ומה הם נוהגים לעשות לאחר הביקור. הוא מציג את האופן שבו הם מסתגרים בחדרים שלהם ולמעשה מתנתקים מהוויה המקומית האמתית. בבית השני משיא המשורר עצה דידקטית. בהתייחס להדרכה באתר ארכיאולוגי קורא המשורר לא להשתמש בבני האדם הנעים במרחב כבנקודות ציון:

פעם ישבתי על מדרגות ליד שער במצודת דוד, את שני הסלים הכבדים שמתי לידי. עמדה שם קבוצת תיירים סביב המדריך ושימשתי להם נקודת ציון. "אתם רואים את האיש הזה עם הסלים? קצת ימינה מראשו נמצאת קשת מן התקופה הרומית. קצת ימינה מראשו". "אבל הוא זז, הוא זז!" אמרתי בלבי: 'הגאולה תבוא רק אם יגידו להם: אתם רואים שם את הקשת מן התקופה הרומית? לא חשוב: אבל לידה, קצת שמאלה ולמטה ממנה, יושב אדם שקנה פירות וירקות לביתו' (עמיחי, 2003: 348).

© כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

המשורר מבקש מהמדריכים לתת בהדרכתם מקום גם לבני האדם החיים במקום בהווה. להבנתו, העיסוק בחיים הוא החשוב למען הדורות הבאים, הוא המייחד את האפשרות של התייר לפגוש את המקום. בהשאלה מבקשתו של המשורר אפשר לקבוע כי שיח ערכי,

ערכים נשגבים, ועל מקומות שראוי וחשוב להחשיבם ולהעריצם. השלט אינו מכוון לעורר במתבונן ספקות, אלא מבקש ממנו להוקיר את המקום.

לשלטים יש תרומה ניכרת לחיזוק הנוכחות של מעשה השימור. מספרם הרב, סגנונם הברור ונגישותם בשפות השונות לקהלים שונים מאפשרים להצביע על עשייה ועל הישגים בתחום של השימור. אבל בכל הקשור לחינוך לערכים איננו יכולים להסתפק בשלטים אלו. שכן ראינו כי החינוך הזה מצמצם את השיח הערכי לסוג מסוים של ערכים שאינם עמידים לשינוי הזמן ויכולים להשתנות חדשות לבקרים. ערך שבתקופה מסוימת הוא מושא להוקרה ולהערצה יכול בתקופה אחרת לרדת מגדולתו, ואזי המבנים המזוהים עמו עלולים להיעלם מן הנוף. נשאלת אפוא השאלה האם פעילויות חינוכיות אחרות סביב האתר וביחס אליו יכולות לזמן לנו חינוך לערכים כאמות מידה.

הזדמנות נוספת לשיח חינוכי-ערכי מתקיימת בעזרתם של ספרי ההדרכה למטיילים. אמנם גם בהם, כמו בשלטים, יש בעיקר מרכיב טקסטואלי, אבל ייתכן שנוכל למצוא בהם הזדמנות לחינוך

במשמעות של אמות מידה, יתעורר רק אם ההדרכה באתרים תעסוק בבני האדם ובשיקולים שהדריכו אותם בבניית המקום. מכאן יעלה דיון שיעסוק גם בערכים המשתקפים בפעילותם. על ההדרכה לעסוק גם בשיח על בני האדם שהחליטו לשמור על המקום, לטפח אותו ולהפוך אותו למוזיאון או לאתר ביקור. שיח שכזה על השיקולים, על הלבטים, על היתרונות ועל החסרונות יאפשר למבקרים - צעירים ומבוגרים, נוער ואחרים - להיחשף לעמדות ולמחשבות שונות, להכיר את ההיסטוריה וגם את ההתלבטות על אופן ייצוגה. כך יהפכו המבנים השמורים ואתרי המורשת לשדות חינוך למחשבה ולהתלבטות. המבקרים יכירו את העבר - אבל גם את ההווה ואת האופן שהעבר משולב בו. הכוונת פעילות החינוך הערכי לפיתוח של שיקול דעת תאפשר לנו לחנך דור שמתלבט על מהות השימור ותפקידו; דור שמבין שבכוחו להרוס ובכוחו לשמר - עם כל המשמעויות המתלוות לכך.

סיכום

א תרי המורשת, המבנים והמתחמים שנעשו בהם פעולות שימור יכולים, **צריכים וחייבים להיות זירות לחינוך ערכי**. התנאי לכך הוא סוג הפעילות שתתאפשר מול אתרים אלו באמצעותם של הגורמים השונים ושל אמצעי החינוך השונים הקיימים. בשיח

החינוכי-הערכי מוכרות, כאמור, שתי תפיסות ערכים המנוגדות זו לזו. למרות הניגוד ביניהן, **בכל הקשור לשימור אתרים לשתייהן יש מקום, ושתייהן חייבות להיות זמינות למתחנכים**. אין אנו יכולים להסתפק רק בשיח המוקיר ומעריך מקומות, החלטות ומעשים מן העבר; לחלופין, אסור לנו להבנות רק שיח פתוח, המיועד רק לבירור אמות מידה, ודוחה את חשיבותו של כל שיח אחר. דרוש אפוא חינוך ערכי באמצעות אתרי מורשת כדי לשלב בין הגישות השונות. על פי גישה זו עלינו לבסס את חינוכם של הקהלים השונים על ברכי **"ההוקרה המתגבשת"**.

* ד"ר אסף זלצר, גאוגרף היסטורי בהכשרתו ומרצה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטה חיפה. לצד מחקריו על התפתחות משק המים בארץ ישראל ועל תולדותיה של ירושלים מקדם מחקרים בנושא דרכי ההוראה והידעה של הארץ, בדגש על הטיולים והסיורים באתרי מורשת. חבר ועדת החינוך של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומלווה את פעילות מחלקת החינוך בפרויקטים חינוכיים שונים.

aselzer@staff.haifa.ac.il

- אבינון, יוסף (2002). **מטרות וערכים בחינוך: מושגים בדיון החינוכי**. קריית ביאליק.
- בר-און, מרדכי (2000). לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה. בתוך מתתיהו מייזל ואילנה שמיר (עורכים), **דפוסים של הנצחה - אסופת מאמרים** (עמ' 11-47). תל-אביב: משרד הביטחון.
- ברנע, אריה (2012). מהותו של חינוך לערכים. בתוך ישעיהו תדמור ועמיר פריימן (עורכים), **חינוך - מהות ורוח** (עמ' 251-258). תל-אביב: מכון מופ"ת.
- חוק התכנון והבנייה, תשכ"ה, תיקון מס' 31 תשנ"א - 1991.
- לם, צבי (2001). מה הם ערכים ומה הם אינם. בתוך יעקב עירם, יונתן כהן, אלי שכטר ושמואל שקולניקוב (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית** (עמ' 651-664). ירושלים: משרד החינוך.
- מירון, אייל (עורך) (2011). **ירושלים וכל נתיבותיה - לסייר עם יד יצחק בן-צבי** (מהדורה חדשה ומעודכנת) (עמ' 260-269). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- סימון, עקיבא ארנסט (1983). **הזכות לחנך החובה לחנך**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- עמיחי, יהודה (2003). תיירים. בתוך **שלווה גדולה: שאלות ותשובות**. תל-אביב: שוקן.
- עמית-כהן, עירית, נובנשטרן, חומי (2014). מידע סמל ותפקיד: שלטי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. **אתרים - המגזין**, 4, 129-140.

* עמוד 57: שער בית ספר כ"ח, רח' יפו, ירושלים. צילום: אסף זלצר

בהגדרתו המילונית, נוף הוא "פיסת ארץ שרואים מנקודה מוגדרת". נוף, אם כן, הוא מה שאנו רואים. אך מעבר לשאלה הפשוטה לכאורה "מה אנו רואים", מסתתרת שאלה אחרת, והיא "איך אנו רואים". כאן יש חשיבות עליונה לנקודת המבט של המתבונן ולמשמעות שהוא מעניק למה שהוא רואה. הנוף הוא היבט של התרבות, דבר שבא לידי ביטוי במשמעויות המוענקות לו בתרבות, ללא קשר לשאלה עד כמה הנוף הוא "רגיל", "פשוט" ו"יום-יומי".

כהיבט של התרבות הנוף אינו משהו אובייקטיבי שקיים "שם": המשמעות שבעיני המתבונן הן שמכוננות את הנוף. במובן זה, הנוף הוא הממשק שבין "פיסת ארץ" לבין נקודת מבטו של המתבונן, וזו מבטאת תפיסות ערכיות, קונבנציות תרבותיות והשקפות אידאולוגיות.

(מעוז עזריהו)

היסטוריה תרבותית קצרה של הנוף הציוני

מעוז עזריהו

בתקופה המכוננת של מפעל שיבת העם היהודי לארצו היה עיצוב הנוף הציוני היבט של ההבניה התרבותית של ארץ ישראל כמולדת. בהקשר הציוני הייתה לכך חשיבות מיוחדת, משום שעבור רבים ארץ המולדת לא הייתה ארץ ההולדת. כשכתב שאול טשרניחובסקי ש"האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו", הוא ביטא את הקושי להתחבר לנופים חדשים, אפילו אם הללו טעונים בזיכרונות היסטוריים. יצירת נופים ציוניים והחוויה שלהם כמולדת היו חיוניות לתהליך התחייה הלאומית. העיתון דבר תיאר את התערוכה הכללית של הציירים והפסלים שנערכה בתל-אביב ב-1942 כ"הפגנת כיבוש הנוף הארץ ישראלי". דברי השבח שהורעפו על הציירים הדגישו את "תפקידם החלוצי של הציירים הכובשים לעין היהודית את הנוף הארץ ישראלי על צבעו ואורו המיוחד [...] היהודי לא צמח ולא השתרש בנוף - וזה הליקוי היסודי שנשמתו שיש לתקנו".

הנוף הציוני

פואטיקה של הנוף הציוני ייצגה את רעיון שיבת ציון. הנוף הציוני נוצר כ"סליל כפול": גילוי מחדש של נופי העבר הלאומי בארץ ישראל מחד גיסא, ועיצוב מחדש של הנוף במונחים של התיישבות ופיתוח מאידך גיסא. התפיסה הציונית של הנוף ביטאה את המתח שבין ה"ישן" לבין ה"חדש", שהיו בו גם ניגוד וגם השלמה, וניצב בבסיסה של הציונות כאידאולוגיה וכמפעל תחיית העם והארץ. ה"ישן" בא לידי ביטוי ברומנטיקה לאומית: תפיסה של הנוף כהיסטוריה, מקומות ואתרים שמשמרים ומספרים את הנוכחות של העבר היהודי בארץ ישראל. בה בעת, ה"ישן" בא לידי ביטוי בהכרה כי נופי הארץ מבטאים תת-פיתוח, הזנחה, פרימיטיביות. מנקודת מבט זאת הנוף הישן הוא "שממה", ואילו ה"חדש" הוא הנוף הציוני של פיתוח ושל מודרניזציה.

ה"נוף כהיסטוריה" בא לידי ביטוי בזיהוי של מקומות ושל נופים עם סיפורי התנ"ך. בעקבות טיול כיתתי ב-1925 לאזור הרטוב כתב תלמיד בבית ספר תחכמוני על ביקורו במערה את הדברים הללו:

פחד תקפני בהביטי אל המערה הגדולה והנפלאה הזאת, ומחשבות רבות וזיכרונות מימי העבר עלו במוחי; אני רואה את שמשון מכה בפלשתים ומושיע את ישראל, וכשהוא עייף הוא בא אל המערה הזאת ונח מזלעפו... ואני עודני עומד וחושב על שמשון שהשאיר את שמו לתהילה בפי העם, נתנה פקודה מאת המורה לחזור למושבה.

ילד אחר סיפר על טיול שערך עם חבריו בעין דור הערבית: "בעין דור בית קטן ושפל, ולידו זקנה סורגת גרביים. נדמה היה לי שזה בית בעלת האוב". לכאן שייכים גם אתרים היסטוריים דוגמת מצדה ומודיעין, שהיו לסמלים ציוניים ולאמרי טיולים של תנועות הנוער הציוניות. אתרים אלה ביטאו את ההמשכיות ההיסטורית של הנוכחות היהודית בארץ ישראל. הם היו טעונים במשמעויות סמליות-ציוניות, ו"גיליכם מחדש" במסגרת מפעל התחייה הציוני ביטא במידה רבה את הצורך להתחבר לא רק לטריטוריה העתיקה של ארץ האבות אלא גם להיסטוריה היהודית של ארץ ישראל. הטיולים לאתרים אלו היו למעין עלייה לרגל חילונית.

ההתייחסות לנוף כאל היסטוריה ניסחה את משמעותו במונחים של העבר היהודי בארץ האבות. מפרספקטיבה זאת, ה"טבע" אינו קיים בזכות עצמו, אלא כביטוי של "היסטוריה"; הטבע מייצג את נוכחות ההיסטוריה בנוף. אך בד בבד נגלה גם התייחסות לנוף כאל "טבע" הקיים בזכות עצמו, ללא התייחסות לדרמה אנושית. מפרספקטיבה זאת הנוף הוא ביטוי של טוהר ראשוני, ומשמעותו מנוסחת במונחים רומנטיים של הזדככות ושל התחברות עם כוחות טמיים. יש להדגיש כי בהקשר הציוני, המשותף בין הפרספקטיבה של "היסטוריה" לבין זו של "טבע" היה ההתפעמות מנופים "פרימיטיביים" שיד הפיתוח לא נגעה בהם, ונראה היה כאילו שימרו את מצבם ה"ראשוני". דוגמה נדירה להתייחסות לנוף כאל "טבע" נמצא בדברים שכתב א"ד גורדון על טיול בכרמל:

ביום השבת השתתפתי בטיול בהרים עם השומרים ועם חלק מחברי ה"מחנה". הטיול הזה הסיח במידה מרובה את דעתי ממה שהיה רצוי לי כל כך להסיח, והשרה עלי רוח אחרת. בכלל על ההרים האלה שורה איזו רוח מטהרת. הגאיות העמוקות, השיחים והסלעים שעל צלעי ההרים, שהנם כעין שרטי פנים עזים, אדירים, של ענק בטוח בכוחו וגבורתו וגם בגדולתו ותפארתו הפראית, שני הסלעים הזקופות מעל לראשך - כל התמונה הרחבה הזאת, הנשגבה כל כך בציוירותה הפראית, בבדידותה המופלאה, בשתיקתה הכבושה בכבושנו של עולם, בעתיקותה המרוכזת, מביעה לך דבר מה, שאינך תופסו, אבל גם אין לך צורך לתופסו, כי הנהו נכנס לפני ולפנים, לתוך תוכה של נשמתך, בלי הודעה ובקשת רישיון, חי לו שם את חייו בכל מלואם וחירותם, ושולח טלגרמות סודיות אל הרגש ואל המחשבה, אל כל ישותך.

הטענה הציונית המרכזית הייתה שהתחייה הלאומית בארץ ישראל פירושה "חידוש הישן". הציונות הבונה והמגשימה ביקשה את גאולת הארץ בדמות המרתם של נופי השממה בנופים של פיתוח ושל מודרניזציה. בתפיסה זאת הנוף הוא "זירת פעולה": הרים קירחים הם עדות להזנחה וכאלה - "הזמנה" לפעולות ייעור; ביצות הן שטח חקלאי בפוטנציה, לאחר שייובשו; שדה בור הוא פרדס לעתיד לבוא, והפרדס, לאחר שייובש, יהיה לשכונת "נוף הדרים".

* הנוף הארץ ישראלי וגלגוליו נדונו בהרחבה במחקריו ובספריו של פרופ' מעוז עזריהו, ראו למשל שלושה מספריו: על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל (תל-אביב 2012); פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנפלים בישראל 1956-1948 (שדה בוקר 1995); תל-אביב: העיר האמתית (מוסד ביאליק ושדה בוקר 2005).

ישן וחדש - איגרת ברכה משנת תר"ץ-1929. אוסף מעוז עזריהו

ודפנה, שאר ישוב ובית הלל בצפון השטח, חולתה בדרומו, כפר סאלד במזרחו וכפר בלום במערבו. עמיר וחוליות במרכזו. איי תקווה וישע במרחבי הביצות. מגדלי המים מזדקרים אל על, נושאים שלום וברכת יצירה. מלבינים הבניינים המתבלטים על רקע הירק והמים. מטרטרים הטרקטורים המסתערים ברוב אונים על שטחי השממה שמסביב.

התפיסה השלטת היא של הנוף הציוני כנוף של שינוי סדרי בראשית, של ייבוש ביצות ושל הפרחת המדבר. הנה תיאור מאמצע שנות החמישים של נוף מדברי בתהליך שינוי, גם הוא מפרי עטו של אפרים תלמי:

המכוננית מחליקה בקלות על גבו השחור של סרט הכביש החדש שנמתח בתוך ישימון הנגב לאורך 35 קילומטרים מבאר שבע בואך דימונה, העיר הנבנית בערבת הנגב. ואתה חש ויודע כי עם הכביש החדש הזה [...] הולכת ונחרתת בישימון הזה פרשה חדשה של חיים, חיי עבודה ופיתוח. כי לתוך הנוף הצהוב והעירום הזה, המטיל אדנות-בראשית מסביב, נשתלים ניצנים ראשונים של חיי יישוב מתוקנים [...] הכול כאילו כמו שהיה. הגבעות המתות הדוממות [...] נוף קדום ואכזר הדוחה והמושך הזה. הכול כמעט כפי שהיה. ובכל זאת יש תמורה אטית, אך בטוחה.

שילוב הישן והחדש בא לידי ביטוי גם בתהליך החייאתם של שמות היסטוריים קדומים בנוף ההתיישבות הציונית, אפילו אם היישובים החדשים - דוגמת יבנה, מודיעין, גזר ואחרים - לא הוקמו באתרים המקוריים אלא בקרבתם. הנוף הציוני החדש בא לידי ביטוי בנוף ההתיישבות - נופים של קיבוצים, של שדות ושל מגדלי מים. הניגוד שבין הנוף המסורתי לבין נוף ההתיישבות החדש היה מובנה בתיאור הנוף הציוני. בגלוית "שנה טובה" שהודפסה בארץ ישראל ב-1930 הופיעה תמונה כפולה: השנה הקודמת יוצגה באמצעות נוף של ביצות, גמל והריסות, כפר ערבי ומסגד במרכז. השנה החדשה, לעומת זאת, תוארה באמצעות נוף של תחיה ציונית: חלוצים חורשים את אדמתם, וברקע יישוב יהודי שמגדל מים במרכז. הכותרת הייתה "תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה".

הניגוד בין ה"חדש" לבין הישן" היה בולט במיוחד כאשר הפיתוח הוצג אל מול ה"שממה" שאפיינה את הנוף קודם התיישבות היהודית. הנה לדוגמה תיאור נוף שכתב אפרים תלמי ב-1944:

חמש שנים בלבד עברו מיום שבחורי ישראל תקעו יתד בארץ החולה המזונחת זה דורות. ביצות וקדחת וענני יתושים מפצי מוות; פלגי מים קרים השוטפים זורמים ללא סיג ומציפים שטחים נרחבים ומוסיפים על הביצות הקיימות; סבכי סוף, אדמת פרא ושממה - כזאת הייתה ארץ החולה. ועכשיו - דן

האדרת כיבוש השממה הייתה וריאציה ציונית על מפעלי הפיתוח בארצות הברית ובברית המועצות, שביקשו לשנות סדרי בראשית בקנה מידה ללא תקדים באמצעות מפעלי השקיה ובניית סכרים אדירי ממדים. כתנועה של התחדשות דגלה הציונות בעיקרון "ישן מפני חדש תוציאו" גם בהתייחסותה לנוף. הראקציה לתפיסה זו הופיעה כבר בשנות השלושים בתל-אביב, כאשר מחאה ציבורית מנעה את כריתתם של עצי שקמה ברחוב הכרמל (לעתיד רחוב המלך ג'ורג'). ברמה הלאומית, נקודת מפנה בהיסטוריה של הנוף הציוני הייתה בראשית שנות החמישים, ודווקא בהקשר של מפעל הפיתוח הלאומי הגדול של התקופה: ייבוש ביצות החולה. ההחלטה להשאיר כ-2,000 דונם משטח האגם כשמורת טבע הייתה תוצאה של מאבק ציבורי שהביא גם לייסודה של החברה להגנת הטבע. חשיבות הדבר הייתה בהכרה שמה שנתפס קודם לכן כשממה שיש לכבוש אותה במונחים של פיתוח הוגדרה מחדש במונחים של ערכי הטבע שיש לשמר אותם.

עוד צעד חשוב בשינוי הגישה לנוף הציוני נעשה באמצע שנות החמישים, עם הקמתה של המחלקה לשיפור הנוף במשרד ראש הממשלה. המחלקה עבדה בשיתוף פעולה הדוק עם החברה לתיירות, ובראשית דרכה התמקדה פעילותה בנופי מורשת: אתרים ארכיאולוגיים והיסטוריים, ובהם גם שדות קרב של מלחמת העצמאות. שמורות הטבע והגנים הלאומיים היו הביטוי הממוסד להכרה הממלכתית בחשיבות ערכי טבע והיסטוריה כמורשת לאומית שיש לטפח ולשמר. המועצה הציבורית לשימור אתרי מורשת, שנוסדה ב-1984, העניקה דחיפה ניכרת להכרה בערך המוסף החברתי והתרבותי שיש לאתרים ולמבנים בעלי ערך היסטורי. ההכרה של אונסקו באתרי מורשת עולמית בישראל פירושה יוקרה בין-לאומית.

במובן הרחב של המונח, הכולל הן ערכי טבע הן ערכי היסטוריה, נופי מורשת הם הביטוי להכרה ב"מורשת" כחלק בלתי נפרד של הסביבה.

הביטוי רומז גם למחויבות לעתיד: "נופי מורשת" אינם רק ירושה של העבר להווה. הם גם פיקדון עבור הדורות הבאים. כמובן, ההתייחסות לנוף כאל מורשת אינה עניין ישראלי בלבד. אך בהקשר המקומי יש בכך פתרון למתח שבין ה"ישן" ו"החדש", שאפיין את השלב הקודם בהיסטוריה של הנוף הציוני: השממה אין פירושה בהכרח עזובה והזנחה, ואילו הפיתוח יכול להיות מכוון לשימור ולשחזור ההיסטוריה הבנויה. בה בעת, ה"חדש" גם הוא מרכיב בולט, תרתי משמע, בנוף הציוני העכשווי. מגדלי המגורים והמסחר השולטים בקו הרקיע של תל-אביב רבתי הם וריאציה עכשווית על מגדלי המים, שהיו היבט וסמל של נוף ההתיישבות הציוני. המגדלים מייצגים באופן מובהק את השאיפה של העיר העברית הראשונה להיות עיר גלובלית. הראשון היה מגדל שלום, שנחנך באמצע שנות השישים ועמד במקום שקודם ניצבה בו גימנסיה הרצליה. מגדל שלום היה דוגמה מובהקת לעיקרון המקובל אז, "ישן מפני חדש תוציאו", אך כפי שמתברר, השילוב של מגדלים חדשים הצמודים למבנים היסטוריים שעברו שימור חמור הוא אופציה שיש לה יוקרה בנוף העירוני: החדש והישן (המחודש), הפיתוח והשימור זה לצד זה, כהיבטים משלימים של המקום.

* פרופ' מעוז עזריהו מלמד גאוגרפיה תרבותית בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.
ספרו על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל ראה אור בהוצאת כרמל ב-2012.

maoz.azaryahu@gmail.com

ההבחנות בין היסטוריה לזיכרון הן בסיס למחקרים עיוניים ולדיונים אין-ספור. גישתם של רבים מהם מציגה את ההיסטוריה כחפה לכאורה מהטיות תקופתיות, ואת הזיכרון כתלוי תפיסות חברתיות-תרבותיות בנות הזמן, הן של פרט הן של קבוצה. אך יש גם גישה המציגה את התלות בין התחומים ואת הקשרים המתקיימים ביניהם. ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Nora) תיאר בהרחבה את יחסי הגומלין הללו ואפיין את הזיכרון הקולקטיבי בעזרת שתי תכונות: היותו המשכי ויכולתו להתפתח ולהשתנות. תכונות אלה מייצגות תהליך בעל שני שלבים: הראשון מייצג את האירועים עצמם, את ידיעתם ואת הכרתם בקרב קבוצה מסוימת שעדיין לא נדרשת למתווכים כדי לזכור אירועים אלה. נורה כינה שלב זה "סביבת זיכרון חיה". בשלב השני, כדי שזיכרון האירועים יוסיף ויתקיים, הוא נדרש לאמצעים קונקרטיים, למרחב, לשריד, למחווה, לדימוי ולחפץ. חשיבותם של האמצעים מודגשת בכינוי שנורה העניק להם: "מחוזות זיכרון": 'אלה תלי עדות מעידן אחר, אשליות של נצחיות' (נורה, 1993: 6-15).

פירוט האירועים ההיסטוריים הקשורים לפעילות הברון מוריס דה-הירש, להקמת יק"א ולהתיישבות בארץ ישראל בשנים 1891-1900 נועד להצביע על התלות המתקיימת בין הערך ההיסטורי לבין "המתווך" (מחוז זיכרון), שתפקידו לדאוג לשימורו של הזיכרון לאורך זמן. אם יימחק הערך ההיסטורי, יאבד הזיכרון, ובעקבותיו "המתווך" יאבד את הזכות לשרוד.

יק"א - מסביבת זיכרון למחוז זיכרון: הערך ההיסטורי ומעמדו בשנים 1891-1900

עירית עמית-כהן

קרן יק"א - מאה שנות עשייה ויותר

זאב מילר, מנכ"ל יק"א

קרן יק"א, שנוסדה על ידי הברון הירש ופועלת בארץ החל משנת 1900, מלווה מאז הקמתה את ההתיישבות בערבה, בנגב ובגליל. הקרן משקיעה כספים רבים להעצמת ערכי החקלאות, התיירות והחינוך בפריפריה ההתיישבותית, ותומכת בפרויקטים המייצגים ערכים אלה ומהווים מקור הכנסה ותעסוקה עיקרי בגליל ובנגב.

קרן יק"א ומועצת מנהליה מיישמות את חזונו של הברון הירש, מייסד הקרן, שדחה את הגישה המקובלת בזמנו - הענקת נדבות. הירש היה משוכנע שעתידם של היהודים טמון בכך שיינתנו להם האמצעים וההזדמנויות להיעשות בני אדם יצרניים, העומדים ברשות עצמם. וכך כתב בשנת 1891: "אשתדל לבנות להם בית חדש בארצות אחרות, שבהן יוכלו להביא תועלת כאיכרים חופשיים על אדמתם הם". ואכן, עקרונות התמיכה בפרויקטים השונים משקפים יזמות, חדשנות, עבודה חקלאית מתחכמת, למידה יסודית ותכנון קפדני.

מועצת המנהלים של יק"א בסיור באתר חומה ומגדל תל עמל בגן השלושה, עמק המעינות 2013. ארכיון יק"א

בוחנים פרויקטים בערבה התיכונה

בתל-חי

הסליק בכפר גלעדי

סביבת זיכרון: יק"א והברון הירש - צעדים ראשונים

שני ברונים, פקידות וחברת התיישבות נקשרו בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל בשלהי המאה ה"ט: הברון אדמונד דה-רוטשילד ופקידיו, הברון מוריס דה-הירש (1831-1891) וחברת יק"א (Jewish Colonization Association) שנוסדה על ידי באוגוסט 1891. רוטשילד זכה להיכלל בפנתיאון הזיכרון הישראלי וגם כונה "אבי ההתיישבות"; הירש נזכר לעתים רחוקות. לו הקפידו הממונים על שימור נכסי מורשת התרבות לחבר ל"מחוזות הזיכרון" הקשורים בדה-הירש את הערך ההיסטורי המלא, כפי שנעשה עם "מחוזות הזיכרון" של דה-רוטשילד, ייתכן שתומתו לעיצוב דרכה של חברת יק"א, ועל ידי כך למאפייניה ולחלקה של החברה בהתיישבות היהודית בארץ ישראל, הייתה זוכה למעמד מרכזי בהרבה.

יק"א נוסדה כחברת מניות בהן של שני מיליון לירות שטרלינג (50 אלף פרנק, שהם 12 מיליון כתרם רוסיים), וזאת במטרה לסייע ליהדות מזרח אירופה שהייתה נתונה במצוקה ממשית (Grunwald & Turkenhirsh, 1966; Norman, 1985; Rudler 1963). כדי לממש את המטרה קבע הברון לעצמו שלא להיות פילנתרופ אלא לחנך, להביא את היהודים להתבססות כלכלית ולהרגילם לעצמאות כלכלית. לשם כך ייסדה החברה שבבעלותו מרכזי חינוך חקלאיים ומקצועיים בארצות המוצא, ולאחר שלב ההכשרה סייעה ליישב את המהגרים היהודים בארצות חדשות בצפון אמריקה ובדרום אמריקה (אבני, 1973).

רעיונותיו של הברון הירש לא היו חדשניים. רעיונות דומים השמיעה חברת כ"ח (כל ישראל חברים - Alliance Israélite Universelle) שמרכזה היה בצרפת. כ"ח טענה שחינוך מקצועי, הכשרה והקניית ערכים תרבותיים אוניברסליים יזרו את התערותם של היהודים בארצות מגוריהם. לקידום גישתה הקימה החברה רשת של בתי ספר יהודיים ברחבי המזרח התיכון, ומילים כמו "הכשרה" ו"פרודוקטיביזציה" הפכו לנחלת העולם היהודי של אותן שנים. במסגרת זו הקימה כ"ח בשנת 1870 בארץ ישראל את בית הספר לעבודת אדמה - Ecole Agricole, הוא מקוה ישראל. אמנם את הדחיפה להקמת בית ספר חקלאי של כ"ח בארץ ישראל נתן קרל נטר, שראה בו את תחילתה של הגירה יהודית לארץ ישראל, אבל בית הספר החל לפעול רק בשנת 1873, לאחר שקיבל סיוע מהברון הירש. בדצמבר 1873 תרם הברון מיליון פרנק למפעלי החינוך של כ"ח בטורקיה, והמשיך בתרומה זו עד 1899; אחר כך ייסד קרן קבועה שהבטיחה לכ"ח הכנסה שנתית, ובעיקר - עצמאות לניהול מפעליה החינוכיים (Penslar, 1991:16-17).

בשנת 1877, בעקבות מותו של בנו היחיד לוסין, החליט הברון להרחיב את מפעליו החינוכיים כדרך להנצחת שמו. הוא ייסד בווינה את "קרן הברון הירש בווינה" וקיווה להקים באמצעותה בתי ספר יסודיים, מקצועיים וחקלאיים בגליציה ובקובנה (שהשתייכו לאימפריה האוסטרו-הונגרית) וברוסיה. אולם הוא נתקל בהתנגדות מבית ומחוץ - מרשויות השלטון ומארגונים יהודיים אורתודוקסיים. מכיוון שלא מצא לתכניתו אוזן קשבת בארצות שבהן ישבו יהודים העלה את הרעיון

לסייע בהגירתם של היהודים ולאפשר להם להגיע לעצמאות כלכלית בארצות חדשות. בתפיסה זו הוא נבדל מחברת כ"ח, שהדגישה את ההתבססות ואת ההתערות בארצות המוצא.

כדי לקדם את רעיונותיו ניצל הברון את קשריו הכלכליים ושכנע את הרשויות ברוסיה לתת בידו את האישורים להגירת היהודים - לארצות הברית ולקנדה. בעזרת "קרן הברון הירש", שהוקמה בפברואר 1891, דאג הברון להלוואות, להכשרה וללימוד השפה האנגלית וקיווה שהמהגרים יתערו בחברה החדשה. אלא שיהודי ארצות הברית חששו מהגירה מוגברת של יהודים עניים מרוסיה, ובעקבות זאת מהתגברות האנטישמיות, והירש העלה את רעיון ההגירה לארגנטינה.

ביולי 1891 פרסם הברון הירש את מאמרו "השקפתי על הפילנתרופיה", ופרס בו את תפיסת עולמו ואת הדרכים למימושה. כדי למנוע מחלוקות, ובעיקר רגשות אנטישמיים, הוא קרא להגר לכמה שיותר ארצות, אבל להעדיף ארצות שהן ריקות יחסית מאוכלוסייה, כאלה שתתמוכנה בהגירה יהודית כאמצעי לפיתוח. בראש רשימת הארצות הללו ניצבה ארגנטינה, ואחריה קנדה ואוסטרליה. ארץ ישראל לא הוזכרה ברשימה כלל (אבני, 1973: 60; קלוזנר, 1965: 94; Norman, 1985: 20).

מכיוון שבאותה שנה התרחבו מפעליו הכלכליים של הברון הירש, ומכיוון שנזכר לדעת שמימוש תכניתו החינוכית וההתיישבותית תלוי בהקמת מנגנון בעל בסיס כלכלי שישקיע בה את מאמציו, החליט להקים את החברה להתיישבות יהודים - יק"א. החברה נרשמה כחוק בלונדון ב-10 בספטמבר 1891 ופרסמה את מטרותיה:

1. לסייע בהגירת יהודים הנתונים לאפליה כלכלית וחברתית מאירופה ומאסיה לארצות שיש להם סיכוי להיקלט בהן.
 2. לרכוש באזורים שונים בעולם קרקעות שניתן להקים בהן מושבות.
 3. לפתח בקרקעות החדשות התיישבות חקלאית ומפעלים עסקיים.
 4. לאסוף תרומות לסיוע לחברה היהודית - לקהילות ולפרטים.
- מטרות החברה והתכנית שפורסמה עם הקמתה עוררו תדהמה בקיבוץ היהודי באירופה. הברון הירש הודיע על כוונותיו להושיב בין 300 אלף ל-400 אלף יהודים בארגנטינה בחבל ארץ אוטונומי, ובמזרח אירופה חששו מהגירה המונית שתעורר את זעמם של השלטונות. חובבי ציון כעסו גם הם, כי התכנית להתיישב בארגנטינה האפילה על התכנית לפתח התיישבות יהודית בארץ ישראל (אבני, 1982: 88). למרות ההתנגדות זכה הרעיון לתמיכה, ובארגנטינה החל להתפתח גרעין של התיישבות יהודית.

תכנית הייתה, אמנם, אבל בשנת 1895 הבין הברון הירש שהדברים אינם מתקדמים בהתאם לציפיותיו. השלטונות בארגנטינה לא קיבלו באהדה את רעיון האוטונומיה; מיון של המהגרים ובחירת המתאימים ביותר כמעט שלא נעשה. למרות זאת, כאשר עלה רעיון ההתיישבות בארץ ישראל כאלטרנטיבה לארגנטינה, דחה אותה.

הברון הירש וארץ ישראל

הברון מוריס דה הירש נולד במינכן ב-12 בספטמבר 1831 למשפחה של בנקאים. בגיל בר המצווה נשלח ללמוד בבריסל,

בן 17 חזר למינכן כדי להצטרף לעסקי המשפחה, ושלוש שנים אחר כך החל לעבוד בבנק. לא רבות נכתב על הברון, אך מרבית חוקריו הפרידו בין מפעליו הכלכליים - עסקי בנקאות ובורסה, השקעות במסילות ברזל ובפיתוח אזורים לא מיושבים - לבין מעורבותו בצדקה ובמפעלי תמיכה באוכלוסייה היהודית, זאת למרות ההשפעה שהייתה לתחומי העיסוק זה על זה (Agnst, 1977). כך למשל, באפריל 1869 התפרסם כישלונה של חברה בלגית שזכתה במאי 1863 בזיכיון לבניית מסילת הברזל בין קושטא לבין מערב אירופה. הירש הצעיר רכש את הזיכיון, היה למנהל חברת הרכבות וגם נכנס לעובי הקורה של "השאלה המזרחית" - חיבור טורקיה למערב. רוסיה התנגדה לרעיון ואוסטריה-הונגריה עודדה את מימושו. במאבקי כוח אלה היה מעורב גם בית רוטשילד, ובלחץ המשפחה בווינה נסוגה החברה האוסטרית למסילות ברזל מהעסקה. רק בשנת 1888 השלימה הממשלה הטורקית את חלקה בהנחת המסילה ונוצר הקשר התחבורתי בין קושטא לבין וינה.

הקשר הרוטשילדי לפרשה מנע מהירש להצטרף למפעלים אחרים שבהם היה שותף הברון רוטשילד (Hirsh, 1891), ובהם מפעל ההתיישבות בארץ ישראל, שהירש ראה בו מפעל פילנתרופי בלבד. שאמה (1980) הדגיש הסבר זה כאשר פירט את פניית המושבות לסיוע גם לרוטשילד וגם להירש בשנת 1882, ואת שליחותו של פליקס וניציאני (Veneziani), יועצו ומזכירו של הירש, לבדוק את מצב המושבות (שאמה, 1980: 50). לטענתו, הברון הירש לא רצה להתחרות בברון רוטשילד וגם לא תמך במפעל שמוגדר מראש פילנתרופי ואינו כולל עידוד ליוזמה ולפעילות כלכלית עצמאית. הסבר אחר טמון בתפיסתו את ההתיישבות. הוא לא האמין במפעל העוסק בקטנות אלא בתכנית רחבה המאפשרת רכישת שטחי קרקע גדולים, הגירה מסיבית, הכשרה שתבטיח הצלחה והתיישבות על בסיס כלכלי איתן. בשנות התשעים של המאה ה-19 לא התאימה ארץ ישראל לתכנית מקיפה שכזו. היכרותו של הברון הירש עם המשטר העות'מאני והידע שהיה לו על חובותיו, על שיטתו ועל מצבו המדיני מנעו ממנו להשקיע בארץ ישראל; עסקי הרכבות קירבו אותו למשטרו של עבדול חמיד, השליט העות'מאני, אבל חוסר יציבותו גרר בעקבותיו חשש להתפוררות האימפריה. חוסר האמון של הברון הירש ביכולתה של ארץ ישראל לשמש בסיס לתכנית ההתיישבות הרחבה עלה במפגשים שקיים עם מנהיגות חובבי ציון, ובהם טען שהכשרה ובדיקת התנאים בארץ ישראל קודמים להחלטה ליישבה (אבני, 1984). בקיץ 1891, כשמשבר "עליית טיומקין" הגיע לשיאו בארץ ישראל, ובאגודות חובבי ציון התדיינו אם להמשיך ולעודד את ההתיישבות בה, עלה כוחן של לשכות "בני משה"² בראשותו של אחד העם. אלה - מכיוון שקראו להכשרת הלבבות ולהכנה קודם

לעלייה ולהתיישבות רחבה - סברו כי ארגוני תתאים לכך. את ארץ ישראל ייעדו למרכז לאומי-רוחני (אבני, 1984: 78-80; קליונר, 1965: 149). הברון הירש סירב לשתף עמם פעולה, וסירב גם להרצל - שנפגש עמו ואף פנה אליו בשורה של אגרות במהלך החודשים יוני ויולי 1895 (ביין, 1977: 9297; מכתבי הרצל לברון הירש: 3 ביוני 1895; 18 ביוני 1895, וכן 5 ביולי 1895, אצל בנימין וברש, 1960: 26, 112, 192). וקיים גם הסבר שלישי, והוא ההסבר הארגוני - חסרונן של גורם בתוך יק"א שיעסוק בענייניה של ארץ ישראל בלבד. באספה הראשונה לייסוד יק"א מינה הברון הירש את עצמו ליושב ראש החברה, לצדו סלומון ה' גולדשמיט (דודונושיא כי"ח בצרפת) ואיזידור לב. ד"ר זיגמונד סוננפלד מונה למנהל הכללי, אבל הוא היה כפוף לברון הירש עצמו בכל עניין ועניין. הברון, שעיסוקיו הכלכליים באותן שנים תפסו את מרבית זמנו, לא היה פנוי לעסוק גם בענייני ארץ ישראל, ועד שלא נמצאה להנהלה מנהיגות שתקח את ענייני החברה לידיה לא קודמו מפעלי ההתיישבות של יק"א שם. שינוי במצב זה חל עם פטירתו של הברון הירש ב-20 באפריל 1896. עוד בחייו ציווה שלאחר מותו תנוהל החברה על ידי נציגי הקהילות היהודיות היושבות בערים המרכזיות באירופה: לונדון, פריז, וינה, ברלין, פרנקפורט על המיין ובריסל. ואכן נבחרה הנהלה חדשה ובה נציגים שתמכו ברעיון ההתיישבות בארץ ישראל.

יק"א אחרי 1896

הונה של יק"א לאחר פטירתו של הברון הירש העניק לה עצמאות כלכלית ואפשר לה לקדם את פעולות ההתיישבות בארץ ישראל. השינוי הארגוני שחל בה לאחר מותו של הברון הירש גרם למפנה במדיניותה וביחסה להתיישבות בארץ ישראל, וניתן להבינו בעזרת תיאור הדמויות העיקריות שעיצבו את דרכה בשנותיה הראשונות. הדמות הבולטת ביותר, לטענת יורם מיורק, הייתה אמיל מאירסון (Meyerson) (מיורק, 1992; 1995). מאירסון נולד בשנת 1859 והצטרף בשנת 1893 לאגודת חובבי ציון "יישוב ארץ ישראל", שבה היו פעילים כמה מהבולטים ביהודי צרפת, ובהם רבה הראשי של צרפת צדוק קהאן, ונרסיס לוון, עורך דין ידוע וסגן נשיא כי"ח. האגודה, שנוסדה בשנת 1891, הייתה מקורבת לברון רוטשילד, והוא נעזר בה לקדם את מעורבותו במפעל ההתיישבות בארץ ישראל (מיורק, 1992). בשנת 1892 ייסד הברון רוטשילד את "הוועד הארצישראלי הפריזאי", שהיה סניף של אגודת חובבי ציון, והעמיד בראשו בתחילה את ולדימיר חבקין, ושנתיים אחר כך את אמיל מאירסון. מאותו הרגע החל מאירסון לפעול ליישובה של ארץ ישראל ולחפש דרכים להתנער מהפילנתרופיה שייצגה פקידות הברון רוטשילד (מרגלית וגולדשטיין, 1990). במותו של

¹ עליית טיומקין - כשמו של זאב (ולדימיר) טיומקין, שהגיע ליפו בשנת 1890 כדי לעמוד בראש הסניף של הוועד האודיסאי (תנועת חובבי ציון ברוסיה) ולנהל את רכישות הקרקע עבור אגודות וחברות יהודיות. הביקוש לקרקע עודד עליית מחירים וספסרות, ואלו הובילו בסופו של דבר למשבר כלכלי. רוכשי קרקע לא קיימו את התחייבויותיהם, מתווכים נותרו עם קרקעות ששילמו עבורן, וטיומקין עצמו עזב את הארץ.

² אגודה שחבריה פעלו בסתר והותירו חותם על פעילות אחדים ממנהיגי ההתיישבות בארץ ישראל ועל ייסוד אחדות מהמושבות.

הברון הירש ראה הזדמנות לקרב את חברת יק"א למפעל ההתיישבות בארץ ישראל, ועל כוונתו זו הקלו השינויים שחלו במבנה הנהלתה לאחר מותו של הירש: לנשיא המועצה המנהלת את חברת יק"א נבחר נרסיס לוון, ומועצה ישב נציג חברת כ"ח - הרב צדוק קהאן.³ מלבדם ישבו במועצה עוד שניים שמאירסון ביקש את קרבתם: סלומון ריינר, ארכיאולוג וחוקר דתות שהיה נציג כל בעלי המניות בחברת יק"א, והבנקאי פרנץ פילפסון - נציג בעלי המניות שישבו בבריסל.

באוקטובר 1896 פנה נרסיס לוון למאירסון וביקש ממנו לכתוב תכנית אפשרית להגדלת מעורבותה של חברת יק"א בהתיישבות בארץ ישראל (מיורך, 1992). מאירסון סקר שתי שיטות התיישבות שהיו נהוגות אז בארץ ישראל, ושתייהן, לטענתו, לא היו רצויות: האחת - תמיכה מלאה במתיישב, שהחניקה כל יוזמה לשינוי ולעצמאות כלכלית; והשנייה - תמיכה רק בבעלי הון המסוגלים לכסות חלק ניכר מהוצאות ההתיישבות. אלא שקבוצה זו לא מנתה רבים, ומאירסון הציע תכנית חדשה: לרכוש שטח אדמה ולמסרו לעיבוד לפועלים, בעיקר יהודים. הפועלים יזכו לשכר קבוע אבל ייחשבו למתיישבים ארעיים. רק כעבור שנים אחדות יקבלו המוכשרים שבהם מעמד של מתיישב חלקי. במילים אחרות: יזכו לבית ולשטח של עשרה דונם עבור גינת ירק, פרה וכלי עבודה, ויכסו את הוצאות ההתיישבות שניתנו להם כהלוואה. בשיטה זו, טען מאירסון, לא תסכן יק"א את כספיה ותהיה עשויה גם לזכות ברווחים. בנוסף תוכל החברה לפקח על המתיישבים בקרקעותיה ולבחור רק במי שמתאימים ומסוגלים להגיע לעצמאות כלכלית.⁴

מקורביו של מאירסון קיבלו את עמדתו, אך נתקלו בהתנגדות של הנציגים האחרים בהנהלת יק"א. אלה טענו שאת המאמצים יש להשקיע בארגונייה, באמריקה ובקנדה, ובייסוד מרכזי הכשרה במזרח אירופה ובאסיה. עם זאת, גם המתנגדים השתכנעו להקצות 150 אלף פרנק לצורך הלוואות לאיכרים במושבות שרוטשילד לא תמך בהן: משמר הירדן, נס-ציונה, ואדי חנין (בתקופה זו עדיין לא התאחדו ואדי חנין מייסודו של ראובן לרר וקבוצה של מתיישבים שקראה לעצמה נס-ציונה) וגדרה, ושנה אחר כך גם לרחובות ולחדרה (יפה, 1971: 155). הוויכוח בין המתנגדים למחייבים עודד את מאירסון לממש את תכניתו ההתיישבותית כדי להוכיח שהיא רווחית, ויכולה להתחרות במפעלי ההתיישבות של יק"א במקומות אחרים בעולם. משום כך פנה ליוסף נייגו, מנהל בית הספר החקלאי מקוה ישראל, שהיה גם לנציג חברת יק"א בארץ ישראל בנושא ההלוואות לאיכרים וביקשו לחפש קרקע מתאימה.⁵

מעמדו של מאירסון בהנהלת יק"א התחזק, והוא ויתר על תפקידו האחר - מזכיר הוועד המרכזי של חובבי ציון. מעתה ואילך השקיע

את מרב מאמציו במימוש תכניתו ובהגדלת מעורבות יק"א בפיתוח ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. ב-5 ביוני 1898 הובאה לפני הנהלת מועצת יק"א הצעתו של נייגו לרכוש את קרקעות סג'רה ולהקים בהן חוות פועלים. למרות ההתנגדות החליטה הנהלת יק"א לפתוח דף חדש במפעליה: לא להגביל את תמיכתה למתן הלוואות, אלא לרכוש קרקעות ולהקים בהן נקודות יישוב חדשות, בהתאם לתכנית שהציע מאירסון.⁶ בשלב ראשון לקחה החברה תחת חסותה את ניהולה ואת קידומה של מושבה אחת - משמר הירדן. באפריל 1899 יצא מאירסון למסעו הראשון בארץ ישראל במטרה להכיר את המושבות ואת שיטות הניהול וההתיישבות בארץ ישראל, ואולי גם להרחיב את פעילותה של יק"א. ימים אחדים קודם לחזרתו לפריז נודע לו כי הברון רוטשילד הציע להעביר את מושבותיו לניהולה של חברת יק"א, והוא נשאר בארץ חמישה חודשים נוספים כדי לעזור בהעברת המושבות מחסות אחת לאחרת (Abel, 1948: 523).

בעת שהותו בארץ ישראל ערך מאירסון דוח כספי על המושבות. הוא הציג אותו בפריז בפני הנהלת מועצת יק"א (אוקטובר 1899), ואף מתח ביקורת על שיטת האפוטרופסות והמשק המונוקולטורי - משק המתבסס על ענף הגפנים ליצוא יין ותלוי במצבי גאות ושפל של השוק (מיורך, 1992). הדוח של מאירסון לא מצא חן בעיני האיכרים. בעיתונות הארץ ישראלית הטילו בו אחדים את האשם בהחלטת הברון לוותר על תמיכתו (לוניץ, 1901), ולימים הסבירו את יחסה הקשה של יק"א לאיכרים כתוצאה של העמדה שביטא מאירסון בסתיו 1899 (אטינגר, 1954: 22).

סדר האירועים מלמד שלא בגלל הדוח של אמיל מאירסון החליט הברון רוטשילד להעביר את החסות על מושבותיו ליק"א. אמנם הדוח שיקף את מצב הכלכלי של המושבות, אבל להעברה היו סיבות אחדות, והחוקרים השונים חלוקים בדעתם לגביהן. אחדים טענו שהחול, הזקנה וחיפוש אחר יורש שימשיך את מפעלו היישובי הם שדחפו אותו להסכם עם חברת יק"א, שכבר הוכיחה את עצמה מבחינה ניהולית וכלכלית (Druck, 1928: 34). אחרים מייחסים חשיבות רבה לביקורו בארץ ישראל בשנת 1899, ולמראה העגום שנתגלה לעיניו בכל המושבות שהיו תחת חסותו (הרשנברג, 1901: 12; חרמוני, 1936: 45; לוניץ, 1901: 169). בכל מקרה, החל משא ומתן בין יק"א לבין הברון רוטשילד. יק"א הציבה תנאים, וב-13 באוגוסט 1899 התחייב הברון להעביר לחברת יק"א 15 מיליון פרנק לשיפור מצבן של המושבות; עוד התחייב לכסות את הפסדי החברה, אם וכאשר יהיו, במהלך שש השנים הבאות; להקציב 2 מיליון פרנק להשלמת רכישות קרקע בסמוך למושבות הקיימות לשם הרחבתן, וגם 1.2 מיליון פרנק להתיישבות החדשה שזה עתה החלה

³ קהאן עודד את מעורבותו של רוטשילד ביישובה של ארץ ישראל, אך לקח חלק גם במפעל החינוכי של כ"ח בארץ ישראל, ובעיקר בהקמתו של בית הספר החקלאי מקוה ישראל. קהאן ביקש לעודד את התיישבותם של בוגרי בית הספר במושבות הנתמכות על ידי הברון רוטשילד, ואליהו שייד, האחראי למושבות, התנגד לכך. שייד קיווה שפעילות רחבה של יק"א תוכל לפתור בעיה זו. ראו מכתב יוסף נייגו אל הירש, 26 ביוני 1895, ארכיון מרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם ירושלים (להלן אמתעי"י), ארכיון יק"א תיק 461.

⁴ מכתב מאירסון ללוון, 13 באוקטובר 1896. אמתעי"י, ארכיון יק"א, לונדון, 257b.

⁵ מכתב מאירסון לנייגו, 14 ביולי 1896. הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), J41 105.

⁶ פרוטוקול דיון, 5 ביוני 1898.

Jewish Colonisation Association, Seances du Conseil d'Administration, Proces-verbaux, I: 1895-1899, p.86

תצלום 1: מגדל המים בבאר טוביה, בבחינת מי מכיר מי יודע? עדות למושבה שננטשה ונבנתה מחדש כמושב, מרץ 2013.
צילום: עירית עמית-כהן

יק"א אחרי 1900

ה שנים שבין 1900 ל-1924 (השנה שבה עברה פעילותה של יק"א לארץ ישראל והוועדה הארצישראלית הפכה לחברה ארצישראלית - פיק"א) התאפיינו בביסוס מושבות שייסד הברון לפני 1900 וייסדה יק"א לפני ואחרי 1900 בגליל המזרחי העליון והתחתון. מהשמות שנקשרו בחברה בשנים אלה בולטת חוות סג'רה, וזכרות מעת לעת המושבות יבנאל, כפר תבור ומנחמיה; כנרת ומצפה; הקבוצות שקבעו את גבול הצפון - איילת השחר, כפר גלעדי ותל-חי ותחנת הניסיונות ביתניה.

בגליל התחתון. מכיוון שההסכם הגן עליה מסיכונים מיותרים אישרה יק"א בדצמבר 1899 את הסכם ההעברה של המושבות,⁷ התחייבה לקבל את המושבות תחת חסותה ב-1 בינואר 1900, והקימה במסגרתה רשות לטיפול במושבות בארץ ישראל - "ועדה ארצישראלית" (Commission Palestinienne). בראש הוועדה עמדו הברון רוטשילד ובנו ג'ימס, ומשום כך נתפסו בעיני רבים ככתובות לפניות בענייני התיישבות ומצוקות האיכרים. מאירסון הוסיף לייצג את יק"א בפני הוועדה, ולהיות איש הקשר שלה בכל הקשור במפעלה ההתיישבותי בארץ ישראל. בתפקיד זה נשאר עד שנת 1923.

⁷ אצ"מ 155014.J.

תצלום 2: מזכרת בתיה, מושבה שמקפידה לשמר את פניה ההיסטוריים ובאמצעותם להחיות את זיכרונותיה (בית הכנסת, 2013)

סיכום: מחוזות זיכרון מתקשים להתקיים ללא הסביבה ההיסטורית החיה

זכות ריחוקן מהמרכז ולחצי פיתוח מועטים נותרה טביעת אצבעה של יק"א במושבות שייסדה בגליל. המושבות עדיין שומרות על הגדרתן ולא הפכו לערים, וברחוב "הראשונים" מצויים מבני ציבור, תשתיות, בתי איכרים ומבנים חקלאיים המבטאים את רוח השנים שבהן נוסדו ואת תפיסת עולמה של החברה המייסדת (תצלומים 1, 2). אלא ש"מחוזות" אלה חסרים את "סביבת הזיכרון החיה", כלשונו של

נורה, ובמילים אחרות, את התיעוד וחשיפת המידע הקיים במקורות ההיסטוריים המקנים לערך ההיסטורי את חשיבותו המרכזית ואת הידיעה שבלעדיו ל"מחוזות" עצמם אין קיום.

האירועים שנסקרו לעיל מקנים לחברת יק"א ולמייסדה מעמד מעט שונה מזה המסופר בספרי ההיסטוריה. הספרים והמחקרים מזכירים את הברון דה-הירש כמי שייסד את חברת יק"א, אך בגלל פטירתו המוקדמת השפעתו על ההתיישבות היהודית בארץ ישראל מעטה. את יק"א מתארים המחקרים כחברה מחמירה, שהרווח הכלכלי והנכונות המועטה להשקיע במושבות אפיינו אותה ואת פעילותה ההתיישבותית.

באמצעות המקורות ההיסטוריים מדגיש מאמר זה את החשיבות שהקנו הברון דה-הירש ויק"א להכשרה, לפיתוח הטכנולוגי והתעשייתי ולחינוך לעבודה חקלאית; את ההתנגדות לפילנתרופיה שייצג הברון רוטשילד, ואת ההכרה שרק פעולה רחבה רבת היקף וממון תוכל לקדם התיישבות יהודית יציבה.

* זאב מילר מכהן כמנהל יק"א בישראל בארבע השנים האחרונות. את עיקר חייו הקדיש לחינוך. עד לבואו ליק"א חנך, הורה וניהל במשך כארבעים שנה את כפר הנוער אשל הנשיא. ביק"א הוא מנסה לקדם את החדשנות המדעית והיוזמה להעשרת הנגב, הערבה והגליל בתעסוקה המקדמת את הכלכלה המקומית והפיתוח התעסוקתי. כאיש חינוך ותיק הוא משוכנע כי חינוך לדור הצעיר חשוב ביותר, ויק"א מקדמת פרויקטים מדעיים חדשניים בתחום זה.

zeev@ica-is.org.il

אם נדע להפגיש בין "מחוזות הזיכרון" במושבות יק"א - רחוב הראשונים, בתי האיכרים, החצרות וגדרות האבן, בית הפקידות ובית הרופא - לבין "הסביבה ההיסטורית", הערך ההיסטורי כפי שהוא מתואר במקורות היסטוריים ראשוניים, פרוטוקול ומכתב, לא ניוותר עם שרידים דוממים, ארכיונים, אוספים ותצוגות חסרי רוח ועניין.

* פרופ' עירית עמית-כהן מכהנת כיום כראש המחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש איקומוס ישראל. פרופ' עמית-כהן משלבת חשיבה ומחקר אקדמיים בעשייה שימורית. היא מקדמת את השיח השימורי בארץ ומרחיבה את מעגל השותפים בו, המגלים עניין ומעורבים בהכרתו ובפיתוחו.

Irit.Amit-Cohen@biu.ac.il

אבני, ח' (1973, תשל"ג). ארגנטינה "הארץ היעודה": מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה. ירושלים.
אבני, ח' (1982, תשמ"ב). מביטול האניקוויזציה ועד "חוק השבות": תולדות ההגירה היהודית לארגנטינה. ירושלים.
אבני, ח' (1984, תשמ"ד). הטריטוריאליזם, התיישבות טריטוריאליסטית והתיישבות ציונית. יהדות זמננו, א', 69-87.
אטינגר, ע' (1954). עם חקלאים עברים בארצנו. תל-אביב.
בין, א' (1977, תשל"ז). תיאודור הרצל. ירושלים.
בנימין, ר' וברש, א' (1960, תרגום). תיאודור הרצל: ספרי הימים, א'. תל-אביב.
הרשנברג, א"ש (1901, תרס"א). משפט היישוב החדש. וילנא.
חרמוני, א' (1936, תרצ"ו). אבי הישוב. תל-אביב.
יפה, ה' (1971, תשל"א). דור מעפילים: זכרונות, מכתבים ויומן. ירושלים.
לונץ, א' (1901, תרס"א). לוח ארץ ישראל. ירושלים.
מיורך, י' (1992, תשנ"ב). אמיל מאירסון וראשית המעורבות של יק"א בארץ ישראל. קתדרה, 62, 67-79.
מיורך, י' (1995, תשנ"ה). התגבשות המדיניות ההתיישבותית של יק"א בארץ ישראל 1896-1899. בתוך י' כץ (עורך), החברה להתיישבות יהודים: מאה שנות פעילות (עמ' 45-50). ירושלים.
מרגלית, י' וגולדשטיין, י' (1990, תש"ן). מפעלו של הברון אדמונד דה-רוטשילד, 1882-1899. בתוך י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, א' (עמ' 22), ירושלים.
נורה, פ' (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. זמנים, 44, 5-19.
קלויזנר, י' (1965, תשכ"ה). מקטוביץ עד בזל, ג', ירושלים.
שאמה, ש' (1980, תש"ם). בית רוטשילד וארץ ישראל. ירושלים.

Abel, S. (1948). Emil Meyerson, *The universal Jewish encyclopedia*, v. VII, New York.

Agnst, D. (1977). *Nichtzionisten in Palestine: Die Rolle der Jewish Colonization Association 1924-1900*. Zurich (PhD. Thesis).

Druck, D. (1928). *Baron Edmond de Rotchild*. N.Y.

Hirsh, M. (1891). My views on philanthropy. *North America Review*, 416, 2-5.

Grunwald, K., & Turkenhirsh, A. (1966). *A study of Baron Maurice de Hirsch entrepreneur and philanthropist*. Jerusalem.

Norman, T. (1985). *An outstretched arm: A history of the Jewish Colonization Association*. London.

Penslar D.J. (1991). *Zionism and technocracy: The engineering of Jewish settlement in Palestine, 1918-1870*. Bloomington-Indianapolis.

Rudler, S. A. (1963). Baron Moritz Hirsch: Profile of a great philanthropist. *Yearbook of the Leo Baeck Institute*, 8 (pp. 69-29). London.

* עמוד 67: "מחוז זיכרון" חסר היסטוריה, ומשום כך תלוש מסביבתו. שריד לבתי הפועלים ברחובות, אוקטובר 2012. צילום: עירית עמית-כהן

ערכים במרחבים ציבוריים מוכרזים לשימור

ברבות מהמושבות, אלה שהפכו לערים ואלה שהגדרתן המוניציפלית עדיין מציינת את מעמדן ההיסטורי, נותרו בנוף הבנוי מבני ציבור ומרחבים ציבוריים שנבנו במהלך השנים הראשונות להקמתן: בתי ספר, בית הפקידות, בית כנסת, כיכר המושבה ועוד. המבנים והתשתיות הם בבחינת "שמורות זיכרון", והם משקפים תפיסות עולם שחלקן עברו מן העולם, אך חלקן מתחדשות וזוכות לעדנה. ייחודם של המבנה והמרחב הציבורי הוא בהיותם נגישים לכלל הציבור, ללא קשר למעמד. משום כך הגישה היא שוויונית והקהל המסתופף בהם פתוח להתדיין, להביע עמדה וליהנות מחווית היחד. למרחבים ציבוריים אלה נתווספו בעת הקמתם או במהלך קיומם ערכים - חלקם הרואיים ומייצגים אידיאלים, וחלקם יום-יומיים. ניסיונות לשמר מרחבים אלה בלי לחשוף את הערכים שביטאו עלולים לפגוע באפשרותם לשרוד לאורך זמן בתוך קהילה משתנה.

הגינות החקלאיות בבתי הספר: ערכים והגשמתם במושבות הגליל בתקופת היישוב

יאיר זלטנרייך

בספרו על דימוי העיר מציין קוין לינץ' (Lynch, 1974: 1-10) שנוכחותו הסמלית של מבנה נובעת מייחודיותו, מהנפח היחסי שהוא תופס במרחב ומהמשמעות שמייחסים לו הצופים בו. קלוש וחתוקה (2005) גורסות כי עיצובם של מבנים מרכזיים במרקם הבנוי הוא חלק אינטגרלי ממחשבה ומעשייה תרבותיות. מטרת מאמר זה היא לבחון תופעה נופית במושבות הגליל שחשיבותה נובעת מערכיותה; מתפקידה לבטא ערכי יסוד שאפיינו את החברה היישובית בארץ ישראל. מדובר בגינות חקלאיות שהוקמו בסמוך לבתי ספר וביטאו את ערכי גאולת הארץ ועבודת האדמה.

גינת בית הספר ביסוד המעלה. ארכיון יסוד המעלה

להם אלמנט אסתטי מהותי. מנהלים ומורים העניקו חשיבות מרכזית לחזותן, וההקפדה בלטה לאור העובדה שהנוהג לטפח גינות נוי בחצרות בתי המגורים לא רווח במושבות באותם ימים, אם בשל חוסר מים ואם כתפיסה תרבותית שראתה בנוי לשמו מותרות. כך הפכו גינות בתי הספר לנקודת החן היחידה ברחוב המושבה, כפי שנכתב בתיאור המושבה כפר תבור בימיה הראשונים: "סביב הבתים לא היה עוד זכר לירק, ונאת דשא יחידה הייתה שטח בית הספר שהותקנה על ידי המורה ויתקין בעצמו, ברגעי הנופש שלאחר הלימודים" (עדות הפועל יוסף שפירא, אצל עבר הדני, 1956: 173). תיאורים דומים ליוו גם את הגינות ביסוד המעלה ובמטולה (אלבוים-דרור, תש"נ: ב', 212).

למעמדן המרכזי של הגינות שטופחו בבתי הספר במושבות הגליליות תרמה גם נוכחות חברת יק"א, שניהלה את המושבות הוותיקות החל מינואר 1900, וגם ייסדה בגליל מושבות חדשות.¹ ניהול המושבות ביטא את תפיסת עולמה: ליצור בתהליך חינוכי ארוך איכרים המספקים את צורכי עצמם בכבוד. בתפיסה זו היה לחזות החיצונית משקל סמלי רב,

גינות חקלאיות*

לאיכר העברי אמורים היו להיות חמישה מאפיינים, והאחריות לעיצובם הוטלה על מערכת החינוך הכפרי. הוא היה צריך להיות בעל גוף חסון, יצרני, חדור תודעת כבוד שהתבטאה ביכולת להגן על עצמו, דובר עברית וגאה בלאומיותו (רייכל, תשנ"ז: 56-59). בדימוי זה ניכרו שתי מגמות, של כוח ושל כבוד. כך נועד אפוא החינוך הכפרי, לצד הענקת ידע בסיסי, לעצב את דמות האיכר על בסיסים אמוציונליים ולא קוגניטיביים ורציונליים. כבר ב"כנסייה" הראשונה של הסתדרות המורים טען מנחם אוסישקין שילדי הכפר צריכים להיות "בריאים וחזקים, להיות כפריים האוהבים את הסביבה ואת העבודה הגופנית" (אלבוים-דרור, תשמ"ו: א', 163, 168; שאמה, תש"מ: מ', 163).

כדי לתת מענה לצורך זה הוקמו בבתי הספר במושבות בגליל "גינות", ואלה זכו לתשומת לב מיוחדת. אף שכיום הן נעלמו, הרי בשנים הראשונות להקמת המושבות הן היוו חלק בלתי נפרד מאתרי בתי הספר, והוסיפו

* מאמר זה מבוסס על קטעים מספרי האנשים מכאן: מונחים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב (1882-1939) (זלטנריך, 2014)
¹ ראו מאמרה של עמית-כהן בגיליון זה.

ראש פנה בשנות ה-20 ברקע מבנה בית הספר וילקומיץ. מתחת למבנה - ה"סרסות" של גינת בית הספר.
הדר הארץ beautiful Palestine, series 1, no 32, ראש פנה בגליל העליון

נטיעות בט"ו בשבט בחצר בית הספר בראש פנה ב-1940.
תצלומים: באדיבות חנה שופן, מנהלת ארכיון היסטורי ע"ש אברהם בלום, ראש פנה

התלמידים מגיל שמונה בקבוצות של ארבעה. בתרע"ב, למשל, כללו הקבוצות 56 תלמידים בראש פנה בלבד.⁵ בשנה זו הייתה אפוא כל קבוצה אחראית לשטח לא מבוטל של כ-360 מ"ר ללמידה, להכשרה ולעבודה. במקום באבנים וגודר החלקות בגידולים עונתיים - תירס בקיץ ופול בחורף. הייתה הקפדה על תלמים ישרים ובמרחק אחיד זה מזה, על מחזור זרעים, על הכרת מגוון רחב של ירקות מקומיים ואירופיים, על שימוש בזבל אורגני ובזבל כימי, על הסתייעות בכלי עבודה שלא היו מוכרים לאיכרי המושבה ועל גידול שתילי אקליפטוסים. וילקומיץ ייחס חשיבות להשלמה תאורטית לידע המעשי שנרכש בגינה, ודרש מתלמידיו להכיר את שמות צמחי השדה.

באמצעות הגינה קיווה וילקומיץ לחשוף גם את האיכרים עצמם לשיטות חקלאות אירופיות. כך התרחב, ולא במקרה, היעד החינוכי של הגינה אל מעבר לכותלי בית הספר (אלבויים-דרור, תשמ"ו: א', 68; דרור, תשנ"ו: 61; קלר, תשט"ז: 535).⁶ הוא אף דרש מיק"א להתקין מאגרי מים ומשאבה מיוחדת לצורכי גינת בית הספר ביסוד המעלה, ובאר מיוחדת אכן נחפרה לצורכי בית הספר ביישוב.

וילקומיץ ייחס חשיבות רבה לתפקידו הסמלי של המורה. הוא ציין את מסירותם הרבה של תלמידיו יסוד המעלה לגינתם, והאמין שהסיבה לכך היא מורי המושבה, שהדביקו בהתלהבותם גם את תלמידיהם.⁷ בית הספר בראש פנה קבע לעצמו כללי ברזל אחדים: התוצרת נמכרה לאיכרים דרך קבע, והתמורה התחלקה בין בית הספר לבין קרן קימת. זאת ועוד, נאסר על התלמידים לעבוד "בעבודה החקלאית הסיוונית", כלומר בשדות ההורים ובמטעיהם, אבל הגינות זכו למעמד מיוחד: "בחצר האיכר ובגנו - אם ישנו - עובדים כמעט כולם".⁸ כך הוקדמו

ונמצא לה ביטוי במיקומם ובעיצובם של בתי הספר ושל בתי הכנסת. בתי הספר והגינות הסמוכות להם מוקמו בנקודות מרכזיות במושבה: במעלה הרחוב הראשי ובניצב לו, כך במנחמיה וביבנאל, או בנקודה אחרת במרכז הרחוב - כך בכפר תבור ובראש פנה.

את עיצובם של בתי הכנסת ושל בית הספר במושבות הכתיבה חברת יק"א. כך קרה שהנוכחות והבולטות העיצובית של המבנה הדתי והמבנה התרבותי והגינות המעטרות אותם, שבנייתם נועדה ללכד את הקהילה, ביטאו גם את מעמדה של יק"א ואת תפיסת עולמה.

מבין הגינות הגליליות בלטה זו של ראש פנה. שמחה וילקומיץ הכריזמטי, שניהל את בית הספר המקומי כעשור וחצי עד מותו ב-1918, הגה את רעיון הגינה ושילב בו שלוש מטרות חינוכיות: (א) הכשרה חקלאית מקצועית; (ב) למידה דרך התנסות, על ידי עבודה בענפי משק רבים ככל שניתן; (ג) למידה באמצעות חוויה.⁹ גינת ראש פנה נעשתה במהרה מודל חיקוי לבתי הספר האחרים במושבות, בעיקר בשל דמותו המשפיעה ומסירותו הרבה של שמחה וילקומיץ. נוסף לידע החקלאי שהעניקה הגינה השתבח וילקומיץ במשמעות ההיבט העמלני שגולם בה, וציין את "ההשפעה החיובית שיש לעבודה על תלמידיו מבחינה גופנית ורוחנית".³ גם במושבות הגליל התחתון הייתה הערכה עמוקה למפעל הגינה, ומורים משם פקדו פעם אחת לפחות את גינת ראש פנה כדי להתרשם מתהליכי הלימוד שהונהגה בה (כרמי, תשכ"ה: 155-156). מחשבה רבה השקיע וילקומיץ בהפיכת הגינה לגורם חינוכי אפקטיבי. שעת העבודה בראש פנה נקבעה כמשתפת לכל הכיתות, ולכן התקיימה בתום יום הלימודים. שטח הגינה היה כחמישה דונמים.⁴ שטח דומה הוקצה גם לגינות בכפר תבור וביבנאל. בראש פנה עבדו

² דוח וילקומיץ, 24 באפריל 1912, ארכיון מטולה (צרפתית).

³ שם.

⁴ מ' סמילנסקי, 8 באוגוסט 1904, ארכיון כפר תבור (להלן אכ"ת).

⁵ אכ"ת; דוח וילקומיץ ליק"א, 24 באפריל 1912.

⁶ רואו מנחם בן-אריה, ארכיון החינוך היהודי (להלן: אח"י), תיק 8.9.6 (בלי תאריך).

⁷ 12 באוקטובר 1905, אח"י, 2.203.2138; 24 באפריל 1912, דוח וילקומיץ ליק"א, ארכיון מטולה (צרפתית).

⁸ דוח יהודה ענתבי על ראש פנה, 12 באוקטובר 1905, אח"י, 2.203.2138; דוח אהרון טורקניץ על בית הספר בראש פנה, 1919, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), 11 S2 527.

מחליפו צבי שהם: "כבודו [...] ויתר על הרבה דברים בשבילי כמו עבודת הגן שהעמיס על עצמו [...] רק אחיות עיניים יש בדבריו אלה: איזו עבודה בגן העמיס על עצמו? הלא התלמידים עבדו והוא רק השגיח עליהם".¹² הביקורת התגמדה מול המוטיבציה של מורים רבים. בראש פנה, שבה התווה וילקומיץ את המסרים החינוכיים שנכרכו בגינה, היה חיים קלר הצעיר שנים רבות איש הביצוע בשטח, ושקידתו זכתה לשבחים רבים. זאב כרמי ממנחמיה תיאר זאת כך: "את הגן שטוח לפני במלוא הדרו [...] מעובד בקפדנות, זרוע ושתול [...] עשבי בר אינם נראים כלל ובכל ניכר חינוך עבודה קפדני" (כרמי, תשכ"ה: 155-156). בעדות אחרת תואר קלר "כשהוא מטפל במסירות נפש ובאהבה בגינת בית הספר יחד עם תלמידיו, בהשקתו מאפיק הנחל של ראש פנה את ערוגות הירק [...] היה טורח [...] להוריד מהגבעה שמאחורי בית הספר סלי זבל, ולפזרו בגינה" (זהרי, 1971: 141).

בשנות העשרים נעשו ניסיונות לשפר את טיב היבול והשיטות החקלאיות על ידי הסתייעות באיש מקצוע של ממש. בכפר תבור רצה ענתבי שגן מומחה יעזור בנטיעות, ואכן דב הרשקוביץ, חבר הוועד המפקח, נטל על עצמו בהתנדבות את המשימה.¹³ ביבנאל ב-1922 אף נעשה ניסיון - שלא צלח - להסתייע באגרונום מקצועי להדרכת התלמידים לעבודה בגינה.¹⁴

משה גרינקר מכפר תבור הוא דוגמה למנהל שהתמסר בשקידה

דרישות בית הספר לצורכי הפרנסה של משקי הבית. מושבות אחרות חיקו אף הן את המודל של ראש פנה, תוך התאמות. המורה יהודה ענתבי, שעזב את ראש פנה ועבר להתגורר ביבנאל, פעל תחילה לגדר את הגינה ולחלק אותה לחלקות שוות. הוא חילק ל"עבודה שיטתית המבוססת על מושגים חקלאיים", ולשם כך הרכיב קבוצות עבודה שוות גיל ולא של בני כיתות שונות, כפי שהיה נהוג בראש פנה. גישה דומה רווחה מאוחר יותר גם בכפר תבור, כדי למנוע בעיות משמעת.⁹ בשל תנאי האקלים הקשים והקיצוניים ביבנאל הושם בה דגש בעיקר על גידול ירקות, ושם ניתנה מחצית ההכנסות לקופת בית הספר ומחצית לתלמידים עצמם. הוענק גם פרס שנתי לחלקה המצטיינת. כדי להתמודד עם מיעוט הגשמים והיושב הכרוני ביבנאל ביקש ענתבי מפקידי יק"א לבנות מאגר מים לגינה, אלא שלא נענה.¹⁰ תריסר שנים אחר כך, ב-1919, הלך מנהל בית הספר אהרון קרון ששטח הגינה - חמישה דונמים - היה גדול מדי, והתלמידים לא הצליחו לעבד את כולו. רוב התלמידים היו צעירים, ולכן הונהגו באותה השנה רק ערוגות אישיות קטנות.

כניעה זו לכוחו של מרחב השטח נגדה לחלוטין את עקרון העמל וההתמסרות שוילקומיץ הטיף לו, אלא שהוא כבר לא היה בשנה זו בין החיים... (שרפמן, 2006: 64-65).¹¹ אך אולי היה כאן רמז למציאות אחרת. אולי הייתה עבודת הגינה לעול למורים רבים, ובפועל הפכו ממנחים למפקחי עבודה. יוסף מרקובסקי ממטולה טען ברוח זו נגד

שיעור חקלאות בבית הספר ביבנאל, 1932. אוסף אורי שרפמן, המרכז למדיה דיגיטלית, ספריית יונס וסוראיה נזריאן. אוניברסיטת חיפה¹⁵

⁹ 3 בינואר 1921, אצ"מ S2 683 13.

¹⁰ 15 באוגוסט 1907, שם, J15 6521.

¹¹ 16 באוגוסט 1919, שם, S2 528 9.

¹² דצמבר 1914, אצ"מ, J15 6435.

¹³ 8 בדצמבר 1920, אצ"מ, S2 683 10.

¹⁴ 11 בספטמבר 1921, שם S2 684 40; דוח שנתי של מנהל בית הספר אברהם פושינסקי, 1923, שם, S2 387, 315-314.

¹⁵ נדלה בתאריך 27.7.2015.

ובעקשנות לטיפוח גינת בית הספר. הוא החליט להסתייע בהתאחדות האיכרים של מושבות הגליל התחתון, שישבה ביבנאל, ואשר השפעתה על האיכרים באותם ימים שימשה משקל נגד משמעותי לפיק"א, שתפסה החל משנת 1924 את מקומה של יק"א (Manor & Selteneich, 2010). גרינקר התכוון לנצל לטובת עניינו את המתח ששרר בין הנהלת ההתאחדות לבין איכרי כפר תבור, ומאחר שהבין עד כמה תרמה חזותה של גינה מוצלחת לדימוי המושבה דרבן את ההתאחדות לתת לגינה תמיכה תקציבית וכך לחזק את השפעתה בכפר תבור. במכתבו הבהיר: "יודע אני כי בין ההתאחדות ובין כפר תבור כאילו מסך מבדיל, אבל מקווה אני כי על הבנים הלומדים בבית הספר תביטו בעין יפה ותתאמצו למלא בקשתי". אמנם במכתבו הבאיש מעט את ריחם של האיכרים כשהוסיף "לדאבוני אין במקומנו הבנה ציבורית מתאימה, שתבטא ביחס חיובי לגינת בית הספר". לדבריו, הגינה "תרגיל את הבנים להוקיר את העבודה העצמית [...] שזאת היא המגמה הקדושה ביותר של המחנכים בדורנו". בגלל גישתו זו החמיא לגינה המוצלחת ביבנאל ה"מעוררת בי קנאה ותשוקה".¹⁶

בעזרתה של ההתאחדות האיכרים טיפח גרינקר את הגינה עד כדי כך שב-1933 זכתה בשני פרסים מטעם הנציב העליון, האחד עבור גידול תולעי משי, בתחרות כלל-ארצית, והאחר עבור הגינה המוצלחת ביותר בין בתי הספר היהודיים. לבית הספר הוענק גביע מיוחד, ובנוסף הבטיחה

ממשלת המנדט להקים בבית הספר מכורת ולול ובו תרנגולות משובחות (קרניאל, 1988: 101).¹⁷ שנה אחר כך פנה גרינקר בתמיכת הוועד המפקח להתאחדות האיכרים וביקש סיוע בגידור הגינה, מפני ש"התאמצות הילדים לגדל ירקות בבית הספר, סובלת פעמים רבות מהתפרצות בהמות מהרחוב הגורמות נזק רב".¹⁸ בקשתו נענתה, ובד בבד פנה למנהל פיק"א בארץ ויקטור כהן וביקש תקציב לצינורות ולממטרות, כדי שיוכל לטעת גם גינת פרחים. הוא הזכיר את שני הפרסים שבית הספר זכה בהם, ופרט שוב על מיתר הדימוי של המושבה כשכתב: "הגינה הזאת תייפה את כל המושבה, היות שבית הספר נמצא במקום מרכזי וראשי".¹⁹

המכתב הותיר את הרושם המבוקש, ופיק"א הקציבה מימון לצנרת. לא היה זה מעשה מובן מאליה, נוכח העובדה שמאז העברת בתי הספר לאחריות מחלקת החינוך שבסמכות ועד החינוך של הנהלה הציונית הקפידה פיק"א לממן רק את המעט ההכרחי.²⁰ אולם לאחר השלמת התשתית נתקל גרינקר בהתנגדות קשה של כמה איכרים, שמנעו ממנו לחבר את הצנרת לקו המים הראשי של המושבה בטענה שכך תיפגע אספקת המים לחצרות האיכרים. גרינקר שב והתלונן בפני מנהל פיק"א ויקטור כהן, וביטא את חששו שמאמציו עלולים לרדת לטמיון. לדבריו הוא ויתר על חופשתו "אך ורק למען סדר את גינת הפרחים בימי החופש, ולא בימי הלימודים". פיק"א השיבה שעליו לפתור את הבעיה ישירות מול הוועד, אבל נוסח מכתבה - "אנו בטוחים

בית הספר בכפר תבור, 1911. צילום: דוד גולדמן, ארכיון התמונות של קק"ל

¹⁶ 6 בדצמבר 1932, אכ"ת, מיכל 28, תיק 8, מסמך 23.

¹⁷ 29 באפריל 1934, אצ"מ, J15 5557.

¹⁸ 1934, אכ"ת, מיכל 28, תיק 8, מסמך 25.

¹⁹ 29 באפריל 1934, אצ"מ, J15 5557.

²⁰ שם, 31 במאי 1934, שם.

שהוא יסדר את העניין" - רמז לחברי הוועד שמוטב כי ישתפו פעולה עם משה גרינקר.²¹

סיכום

האם גינות בתי הספר במושבות היו בסופו של דבר הצלחה חקלאית וחינוכית? בפועל סברו אנשי חינוך רבים כי גינות בתי הספר החטיאו את מטרותן האמיתיות - להכשיר עובדי אדמה ואוהבי אדמה, ונותרו בחזקת עלה תאנה שכיסה על ערוותם החינוכית של המורים שאמורים היו לעצב את דור ההמשך של האיכר העברי. כבר ב-1912 תיאר יוסף קלוזנר באריכות את יופייה של הגינה בראש פנה, את שקידתם של התלמידים ואת גאווותם, ואז הוסיף: "אף על פי כן כלום עיכבה גינה זו את צעירי ראש פנה מלהרחיק נדוד? מרובה כוחה של המציאות האכזרית מכוחו של בית הספר. אפילו של בית הספר המעולה" (עדות חיים קלר, אצל גורן, 2010: 263). משה סמילנסקי גרס כי לתלמיד "אין [...] ידיעה ברורה מפרתו של אביו ומן האילנות והירקות במגרשו" (אלבום-דרור, תשמ"ו: א', 266). יוסף עזריהו, לימים מנהל מחלקת החינוך העברית, סבר שהאופן שבו לימדו חקלאות רוקן את מטרותיה מתוכנן. טענתו העיקרית הייתה נגד האופן המכני שבו מלמדים אותה, שכן בית הספר התמקד בעבודת הגינה ולא בעבודת השדה. חקלאות הייתה נושא דינמי, ולכן הזמן המוקדש לה היה צריך להשתנות במקביל לעונות החקלאיות (אוזרקובסקי, תר"ע: 312; תרפ"א: 290-291, 293).

אכן, סביב בית הספר הכפרי התפתחו שלוש סוגיות. האחת נגעה למידת הרצינות שהושקעה בלימוד החקלאות, ובמילים אחרות - להגדרת המטרות. האם נתכוון בית הספר ללמד רק את צדה המעשי של החקלאות, או גם את היבטיה התאורטיים? האם מטרת הלימוד המעשי נועדה לצורכי חוויה בלבד, או שהיו לה גם צדדים מקצועיים יותר, שנועדו ללמד טכניקות מסובכות? לבסוף, האם הייתה זיקה בין לימוד החקלאות בבית הספר לעשייה החקלאית בשדות האיכרים, והאם למדו התלמידים

על גידולי השדה של הוריהם כדי שיוכלו לגבות את עבודתם ביד בוטחת ומקצועית, או שעיקר יעדו של בית הספר היה לפתח גינת ירק? סוגיה אחרת דנה ביחסי הגומלין שבין החקלאות, היא עבודת האדמה, לבין הטבע שהתקיים בסביבה שעטפה את המושבה. לימוד הטבע אמור היה להתבסס על חמשת החושים, אך מורים רבים לא עברו הכשרה בתחום זה והסתפקו בהוראת חומר תאורטי ששאבו מספרים לועזיים.

הסוגיה האחרונה נגעה ליחסי הגומלין בין העשייה החקלאית לבין לימוד החקלאות העיונית. אצל מורים רבים התקיים פער בין ההכרה הרציונלית בחשיבות העבודה החקלאית המעשית לבין רצונם ללמד אותה כתחום דעת. מרביתם היו אנשי עט ולא אנשי את, והשדה סימל עבורם את הסביבה שבה מתקיימים זיעה, עפר וחרקים.

שנים ארוכות התנהלו לימודי החקלאות בראש פנה בשיעור האחרון, בסוף היום, והתלמידים תפסו אותם כמחסום האחרון בין יום הלימודים לבין החירות שבאה אחריו. חיבה ללימוד החקלאות התקשה בית הספר לטעת בדרך זו. ולמרות זאת, לגינה החקלאית נשמרו במשך שנים זכויות ערכיות. היא ייצגה תפישות עולם של חברה מנהלת ושל מורים שהן שונות מהעבודה המעשית, היום-יומית. לצד עבודת השדה וקשייה התכוונו מעצבי הגינה והמחנכים לעבודה חקלאית להקנות חוויה ואסתטיקה, מעין "נוף אחר" לנוף הרגיל, היום-יומי.

* ד"ר יאיר זלטנרייך היה ראש החוג לחינוך במכללה האקדמית תל-חי. הוא סתמחה בתחומי ההיסטוריה של התרבות והרגשות בתקופת היישוב, תוך זיקה מיוחדת להיבטי חינוך. שני ספרים שלו העוסקים בתחום זה התפרסמו בשנה האחרונה: האחד בהוצאות יד יצחק בן-צבי ובר-אילן והשני בהוצאת פיסטר לאנג בניו יורק.

yairs@telhai.ac.il

²¹ 15-24 ביולי 1934, שם, J15 5557.

אוזרקובסקי (עזריהו), י' (תר"ע). בתי הספר בארץ ישראל. **החינוך, א'**, 309-331.
אוזרקובסקי (עזריהו) י' (תרפ"א). לשאלת התיקונים בבתי ספרנו. **החינוך, ה'**, 188-195; 283-294.
אלבום-דרור, ר' (תשמ"ו ותש"נ). **החינוך העברי בארץ ישראל**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2 כרכים.
גורן, ח' (עורך) (2010). **ראש פינה בת מאה ושלושים: תרל"ח-תשס"ח**. ראש פנה: המועצה המקומית ראש פנה.
דרור, י' (תשנ"ב). בית הספר הכפרי במושבות הגליל העליון בראשית המאה. בתוך מ' נאור (עורך), **אצבע הגליל: 1900-1967** (עמ' 56-68), ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
זהרי, ח' (1971). **יומן חיי: פרקי זכרונות**. ירושלים: אקדמון.
זלטנרייך, י' (2014). **האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב (1882-1939)**. ירושלים ורמת-גן: יד יצחק בן-צבי והוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
כרמי, ז' (תשכ"ה). **מחנך ודרכו**. חיפה: עיריית חיפה.
עבר הדני, א' (1956). **ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה**. רמת-גן: מסדה.
קלוש, ר' וחתוקה, ט' (עורכות) (2005). **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף**. תל-אביב: רסלינג.
קלר, ח' (תשט"ז). בית הספר בראש פינה בתקופת ש' וילקומיץ ז"ל. בתוך ד' קמחי ו"י ריקליס (עורכים), **ספר היובל של הסתדרות המורים: תרס"ג-תשי"ג** (עמ' 534-536), תל-אביב: מרכז הסתדרות המורים.
קרניאל, מ' (1988). **מסחאים: כפר תבור סיפורים**. כפר תבור: עמותת מוזיאון כפר תבור.
רייכל, נ' (1997). "שורשים" או "אופקים": דיוקן התלמיד הארץ-ישראלי הרצוי בשנים 1889-1933. **קתדרה**, 83, 55-96.
שאמה, ש' (תש"מ). **בית רוטשילד וארץ ישראל: מפעלם של אדמונד וג'יימס רוטשילד בארץ**. ירושלים: מאגנס.
שרפמן, א' (2006). **בית גן מאז ולתמיד**. כפר תבור: שבתאי גל און.

Lynch, K. (1974). *The image of the city*. Cambridge, Mass. and London: The M.I.T. Press.

Manor, O., & Seltenreich, Y. (2010). Lower Galilee farmers association: A dominant organization in a peripheral environment. *Journal of Modern Jewish Studies*, 9(2), 233-249.

* עמוד 75: גן הירק בבית הספר כדורי, 1944. ארכיון כדורי

“משמעות תרבותית” וחלקה בקידום שימור מורשת תרבותית בנויה

אמנת בורה קבעה עקרונות לניהול ולשימור של אתרי תרבות באוסטרליה. היא התפרסמה בעקבות ההחלטה לצרף לעקרונות אלה את המונח “משמעות תרבותית” (Cultural Significance) ולהתוות באמצעותו סטנדרטים לניהול אתרי תרבות שהוחלט להכלילם ברשימות שימור וגם לשמרם, לשקמם ולהתאימם לצורכי ההווה. וכך נכתב בנוסח האחרון של האמנה, שפורסם בשנת 2013:

הצהרת המשמעות התרבותית שמצטרפת לאתרים מוכרזים מעשירה את חיי התושבים, תורמת ליחס הקהילה לנופיה ולנכסיה ולקשר שלה למקום, לעברו ולהתפתחותו בהווה. המשמעות התרבותית היא תהודה היסטורית חשובה לזהות האוסטרלית ולניסיונה. המשמעות התרבותית של אתר משקפת את השונות של הקהילות המרכיבות את העם האוסטרלי, מספרת לנו מי אנחנו, מהו העבר שעיצב את החברה האוסטרלית ואת נופיה. המשמעות התרבותית מדגישה את חשיבותם של האתרים לעם האוסטרלי ואת העובדה שאסור להחליפם.

אמנת בורה שינתה את יחס הקהילות למורשתן ועודדה אותן לקדם - באמצעות שימור נכסי המורשת התרבותית המוחשיים - היכרות מעמיקה יותר של רבדים חברתיים בקהילה, התעמקות ברצונות ובצרכים שלה. גישה מרחיבה זו אינה מסתפקת עוד בערכים ההיסטוריים בלבד, אלא מרחיבה ומדגישה ערכים שאוכלוסיית ההווה מבליטה, וגם נעזרת בהם כדי לקדם את מעמדה ואת חוסנה החברתי, הכלכלי, הפוליטי והתרבותי.

שימור ובנייה מחדש של אתרי מורשת ברובע היהודי בירושלים

ברכה סליי, רות קרק, נעם שובל

מלאכת השימור וההצגה של אתרי המורשת ברובע היהודי בירושלים העתיקה עדיין לא הושלמה. לאחרונה הוחל בהכנות לבנייתו מחדש של בית כנסת תפארת ישראל (ניסן בק). בהסתכלות של יותר מארבעים שנה לאחר אפשר להבחין בגישות שונות לשימור האתרים ההיסטוריים ברובע: גישה המנציחה בעיקר את המורשת הארכיטקטונית; גישה המבליטה ערכים דתיים, תרבותיים והיסטוריים בעברו של האתר; גישות סותרות - במקרים שבהם יש קונפליקט בין נרטיבים שונים הכרוכים באתר; וגישה יזמית, שבה הערך ההיסטורי והתרבותי של האתר מתורגם לשימור ולפיתוח כדאי מבחינה כלכלית. במאמר זה נציג כמה דוגמאות בולטות לגישות אלו.

שכונת בתי מחסה

הקמת השכונה החלה בבניית בתי מחסה לעניים בעיר העתיקה על ידי כולל הולנד ודויטשלנד בשנת 1860. לשכונת בתי מחסה, השכונה היהודית המודרנית הראשונה והגדולה בין החומות, יש היסטוריה עשירה ומוסדות חשובים: כמאה דירות מגורים, שלושה בתי כנסת, בית תבשיל ומשרדי הקהילה, תריסר בורות מים והגינה היהודית הראשונה בירושלים - כל אלו נבנו מסביב לכיכר מרכזית, "הדייטשפלאץ" - ובסמוך בית חולים משגב לדך. בשנים שקדמו למלחמת השחרור שימשה הדייטשפלאץ מרחב אימונים למגני הרובע, ומפקדת ה"הגנה" שכנה בקומה העליונה של ישיבת שער השמים, ממערב לכיכר. הבתים הדרומיים של הכיכר שימשו כמקלטים, כמפקדה, ובימינו האחרונים של הקרב על הרובע - כבית חולים. כאן התאספו הלוחמים והתושבים למעמד הכניעה ב"ט באייר תש"ח (28 במאי 1948), ומכאן מוינו ופנו - מי לשבי בעבר הירדן ומי לקטמון בעיר החדשה. בשטח קטן מצפון לבית רוטשילד נקברו במהלך המלחמה כשישים לוחמים ותושבים, בקבר אחים שנשאר במקום עד לקיץ 1967. כך סימלה כיכר בתי מחסה, לצד ערכה האדריכלי, גם ערכים היסטוריים, דתיים, חברתיים ולאומיים: הבנייה הפרודוקטיבית בתוך העיר בשלהי התקופה העות'מאנית, הקרב הקשה ונפילת הרובע בתש"ח, תחיית הרובע היהודי בירושלים המאוחדת.

הכיכר והבתים מצפון וממזרח לה נפגעו קשה בהפגזות בתש"ח, והכיכר הפכה לתל חרבות. בית הכנסת "בית מאיר ואוהל יצחק", בית החולים משגב לדך ורוב שערי השכונה נהרסו כליל, אך בית רוטשילד, נווה שלום ושורת הבתים בדרום נפגעו רק חלקית. מבנים אלו הקנו למקום פוטנציאל גבוה לשיקום כאתר לתיירות מורשת. שכונה זו, שלא היו עוררין על הבעלות היהודית עליה, הייתה מהראשונות שפונתה מפליטים ערבים ונבנתה מחדש. תכנון השיקום נמסר לצוות האדריכלים אליעזר פרנקל, יעקב ואורה יער וסעדיה מנדל עוד לפני שהוקמה "החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי בירושלים העתיקה בע"מ" (להלן "החברה").

אנשי צוות המשקמים הפנו את עיקר מאמציהם לשימור אפיונים ארכיטקטוניים שהיו בעיניהם בעלי ערך, ולהשלמת המתחם על ידי בנייה חדשה בעלת אלמנטים מודרניים המשתלבים בישן. המרקם

הארכיטקטוני של השכונה נשמר בקווים כלליים בלבד. בית רוטשילד נתפס על ידי הארכיטקט סעדיה מנדל כמבנה דומיננטי המכתיב את עיצובו כבמה מול הכיכר, שהיא "תאטרון" - מרחב לאירועי תרבות ולמפגש חברתי. לצורך זה הורמה כל הכיכר, הוצרה, ורצפתה הפכה לקעורה. שינוי זה בעיצוב הכיכר הביא לחסימת התצפית במזרח אל נוף הר הזיתים והר המוריה.

ערכי המקום ההיסטוריים, הדתיים, החברתיים, והלאומיים לא הובלטו. העיקרון שהנחה את שימור הבתים ההיסטוריים היה תיקון כל האלמנטים המקוריים, והשלמתם בבנייה חדשה הנראית חדשה אבל משתלבת בסגנון הבנייה ההיסטורי. לא הייתה מודעות ולא נעשה ניסיון לתעד ולשמר את ההיסטוריה בממצא הפיזי ולהציג אותה לקהל הרחב. לא צוין מקומם של שלושת השערים ושל בתי הכנסת שנחרבו. נעלמו גגות הרעפים האדומים, הגינה והצמחייה הרבה שאפיינו את השכונה ושיוו לה אופי אירופי כפרי. שונו גם המפלסים והיחסים בין הבתים. בתים ישנים שנהרסו לא נבנו מחדש, והבתים החדשים סודרו אחרת בכיכר. גם ייעודי הקרקע של המבנים שונו.

מלבד אתר ההנצחה במקום קבורתם של קורבנות מלחמת 1948 אין זכר למאורעות שהתרחשו בכיכר בתי מחסה. ליד בית רוטשילד הוצבו שני שרידי עמודים שנמצאו בחפירות במרכז הרובע: בסיס מן התקופה החשמונאית, ובסיס, חוליה וכוורת מן התקופה ההרודיאנית. נראה שהם הוצבו שם, ולא במקום שנתגלו, משום שה"תאטרון" משמש להם מרחב הולם. מאוחר יותר נחקקה בגדר אבן חדשה נבואתו של זכריה: "עַד יִשְׁבּוּ זִקְנֵי וְזִקְנוֹת בְּרַחְבוֹת יְרוּשָׁלַם [...] וּבְרַחְבוֹת הָעִיר יִמְלֹא ילָדִים וְיִלְדוֹת מְשַׁחֲקִים בְּרַחְבֵּיתָהּ" (זכריה ח', 4, 5). העובר בכיכר כיום רואה בעיניו את התממשות הנבואה.

לסיכום: שומרו פריטים בודדים והסידור המרחבי של בתים מסביב לכיכר, ונשמר הגלעד. שכונת בתי מחסה חזרה להיות שכונה נאה של מגורים ומוסדות, אך המאפיינים ההיסטוריים והתרבותיים המיוחדים וחלק גדול משרידי העבר נעלמו. סיפורי היווסדה של השכונה ומורשת הקרב לא הוצגו כמורשת ולא נוצלו לפיתוח תיירות.¹ לו הוקמו מוזיאון ואנדרטה באחד המבנים ההיסטוריים, במקום באתרם היום ליד הקרדו, היו מקבלים משמעות אחרת לגמרי, וגם הביקור בבתי מחסה היה נעשה חוויה מעשירה ומרגשת יותר.

¹ לאחר כעשר שנים הוקמו אנדרטה ומוזיאון קטן בנושא הקרבות בתש"ח בקרדו הרומי-ביזנטי המשוחזר, ליד כיכר החורבה.

מימין: תכניתו של סעדיה מנדל להקטנת כיכר בתי מחסה ותוספת בניה בצפון ובמזרח, 1970. משמאל: שכונת בתי מחסה במפת אברהם הלפרין ערב מלחמת השחרור. ספריית המפות, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים

"החכורה" הספרדית ומוסדותיה

בתי הכנסת הספרדיים שימשו מרכז רוחני לעדת הספרדים במשך כ-400 שנה. בית כנסת אליהו הנביא ובית כנסת רבי יוחנן בן זכאי הם הגדולים והוותיקים שבהם, ונוספו להם במרוצת השנים עוד שתי חצרות פתוחות לשמים שבהן התפללו (כיום בתי הכנסת האמצעי והאיסטמבולי). ב-1837 התיר מושלה המצרי של ארץ ישראל וסוריה, איברהים פחה, לקרות באבן ולשפץ את ארבעת בתי הכנסת. לידם נבנו בית הראשון לציון (הרב הראשי הספרדי), חצר גבול האלמנה (מעין בית אבות), דירות ומוסדות אחרים. בסוף המאה ה-19 הוקמו מדרום לבתי הכנסת תלמוד תורה ושיבה גדולה, "מתיבתא תפארת ירושלים". בתלמוד תורה היה מטבח ואגף למלאכה, והתלמידים השתתפו בהכנת האוכל ובבניית ריהוט לבית ספרם. בקרבות תש"ח שימשו בתי הכנסת

כמקלט ליותר מאלף תושבי הרובע היהודי, ולאחרונה נודע על "סליק" גדול שהוטמן בבית כנסת יוחנן בן זכאי.

ארבעת בתי הכנסת לא נהרסו במלחמה (אולי בגלל צניעותם - מראה חיצוני פשוט והיכל תפילה פנימי, נמוך ממפלס הרחוב), ואגף אחד של המתיבתא שרד. מצבם הפיזי היה כפי רע. אליהו אלישר, נשיא ועד עדת הספרדים בתשכ"ז, תיאר כיצד נאלץ להיכנס לתוך בתי הכנסת דרך אחד החלונות ולהחזיק מטפחת לאפו מרוב צחנה. רוב קירות בתי הכנסת נמצאו שלמים, אך החלונות והדלתות נקרעו מפתחיהם, וכן נשדדו אבני ריצוף וגגות; הריהוט הפנימי, כולל ארונות הקודש, הבימות וכדומה נשרפו ונשדדו. עדת הספרדים החלה מיד בשיקום ובאכלוס מוסדותיה ברובע. שיפוץ בתי הכנסת היה מסובך, וארך זמן לא מועט: מ-1967 עד 1972.

האדריכל דן טנאי סבור כי זהו המכלול האדריכלי היפה ביותר

כיכר בתי מחסה - הכיכר בשנת 1903, ארכיון ספריית הקונגרס, וושינגטון

טנאי ואחרים ראו במוסדות הדת אפיון לאומי, חברתי וארכיטקטוני בולט ברובע היהודי:

צדק ג'ון רסקין שאמר שארכיטקטורה טובה היא ביטוי של חיים לאומיים ואופי לאומי והיא נובעת מתוך געגועים חזקים ליופי. האם קיים ביטוי נאמן יותר, מוסרי יותר, יפה יותר לארכיטקטורה המקורית שלנו, הנותן ביטוי ארכיטקטוני נאמן יותר לחיים הלאומיים שלנו ולאופי הלאומי שלנו, מאשר בית כנסת? (טנאי, תשל"ו: 300).

טנאי הצביע על הארכיטקטורה המיוחדת של הרובע היהודי:

הנוסטלגיה האורבאנית והארכיטקטונית לצורות העבר שלו חייבת לא רק לפאר באופן עיוור את הרובע, אלא צריכה לראותו באורו הנכון כפי שהיה באמת - על אורותיו וצלליו [...] החל מן המאה הי"ט החלו לקשט את חזיתות בתי הכנסת בלבד - להבדיל מן הבתים הפרטיים [...] בתי המדרש ובתי הכנסת הרבים, שנבנו כאן בתקופות הקשות ביותר, נהרסו ונבנו מחדש, הם שקבעו בעיקר את התמונה האורבאנית היהודית ושיוו לה את אופייה האמיתי. אף שהיו נמוכים ומשוקעים בתוך הקרקע, לפי דיני המלכות, הרימו והגביהו את הערכים הנצחיים של העם אל מעבר למגבלות המקובלות של הסביבה (טנאי, תשל"ג-א: 222).

ברובע היהודי, ומן הימים מסוגו בארץ. בעינינו מטרת השחזור הייתה להחזיר את בתי הכנסת לתפארתם ולאפשר שימוש מחודש בהם בתנאים של ימינו. טנאי החליט שהיות שבת הכנסת נבנו ותוקנו בשלבים, במשך כ-400 שנה, אי אפשר לבצע שחזור היסטורי קלאסי. לכן בחר להבליט פרטים מעניינים בשלבי בנייתם לאורך השנים, דבר שהביא לריבוי סגנונות ולאסימטריה מובהקת ומעניינת. במקרים שלא ניתן היה לשחזר את העיצוב המקורי בחר טנאי למסור את המלאכה לאמנים ישראלים עכשוויים (טנאי, תשל"ג-א: עמ' 225-234; תשל"ג-ב: 138-139). בנוסף, פריטים מסוימים כגון ארונות קודש בני מאות שנים יובאו מבתי כנסת חרבים באיטליה.²

גישת טנאי לשיקום הייתה שונה מאוד מגישת המשקמים בכיכר בתי מחסה, והוא העיד על עצמו: "אספנו את כל החומר שבכתב הנוגע בבתי כנסת אלה - את כל הציורים, התצלומים [...] עדויות בעל פה וזיכרונות אישיים כדי לקבל תמונה מדויקת ככל שאפשר של מה שהיה לפני כן" (טנאי, תשל"ג-ב). מטרתו בשיקום פנים בתי הכנסת הייתה להחזיר את האווירה המסורתית באופן שיבליט לאו דווקא שלב מסוים בעבר או חזון לעתיד, אלא את המורשת ההיסטורית של הסתגלות והתפתחות לאורך השנים. פריטים שונים במקרה של הרס גמור (כגון עיצוב מודרני של קיר ארון הקודש בבית כנסת ריב"ז) או כדי להתאים אותם לתנאים הנוכחים (כגון הקטנת מידת הבימה בבית כנסת ריב"ז כדי לתת מקום למתפללים רבים ככל שאפשר).

² בתי הכנסת באירופה נותרו ללא קהילות יהודיות לאחר השואה. רבים מן הפריטים ששרדו, כגון בימות וארונות קודש, הועברו לבתי כנסת בישראל.

עמודי הקרדו הרוסי-ביזנטי המשוחר. ברקע: מבנה בית כנסת חב"ד, מסגד סידנה עומר וקשת הזיכרון של בית כנסת החורבה. צילום: הרמן חנניה, לע"מ, 1984

פנים בית כנסת איסטנבולי, אחד מארבע בתי הכנסת הספרדיים, לפני שיקומו. צילום: משה מילנר, לע"מ, 1967

נפרדת מרחוב חב"ד לתוך חצר משותפת, וממנה אל דירות המגורים, כך שאין מגע בין הרחוב המסחרי-תיירותי לבין מגורים.

אפשר להגדיר את הגישה הזו כגישה יזמית. מגמת השימור אינה להעביר ערכים דתיים, חברתיים או לאומיים, אלא לשמר ולשחזר את ממצאי העבר ולהקנות לחוויית הקניות ממד רביעי - חזרה אחורה לתקופות קודמות. אמנם ערך השימור קדם לערך הרווח הכלכלי הצפוי מתוספת חנויות ושירותים, אבל בסופו של דבר תפקידו של הרקע ההיסטורי החווייתי הוא למשוך מבקרים שלולא הסביבה המעניינת היו מעדיפים אולי לערוך קניות במקום אחר. קדם לשחזור מחקר ארכיאולוגי מעמיק, והדרכים שנבחרו לשחזר את שרידי העבר מן התקופות השונות, כגון הצגת מפת מידבא במקום בולט, תורמות רבות לתוצאה המוצלחת. הן מקנות לביקור במקום תחושת היסטוריה, ולא רק אסתטיקה וארכיטקטורה. קל להבין את ממצאי העבר המשוחרים, והם מוצגים בצורה שאינה מפריעה לתפקוד החנויות. פרויקט זה נחשב לאחד המוצלחים ביותר בשיקום העיר העתיקה.

כרשת שיקום החורבה

שחרור העיר העתיקה העניק לישראל אפשרות ליצור בה משהו חדש המסמל את תקומת ישראל. כך כתב שבתאי שפירא, "ירושלמי דור חמישי", לראש העיר:

שימור הקרדו ופיתוחו

ציר הרחובות משער שכם בצפון ועד שער ציון בדרום נוצר בתקופה הרומית ומשמש עד ימינו ציר מסחרי עיקרי בעיר העתיקה. בתכנית לשיקום הרובע היהודי הוחלט לשמר את רחוב חב"ד ואת רחוב היהודים של היום כחלק מציר מסחרי זה.³ אלא שהתשתיות והחנויות ברחובות אלו הרוסות היו ונזקקו לשיקום יסודי. בעת התכנון הראשוני הוחלט להוסיף מעליהן שתי קומות עבור מגורים ומלונות. היה ידוע שרחוב הקרדו הביזנטי והצלבני עבר בתוואי הזה, אבל לא נראו לעין שרידים משמעותיים. על פי המלצת האגף למדיניות תכנון במחלקת התכנון של העירייה, בניהולם של מהנדס העיר עמיקם יפה ופרופ' נתנאל ליצפילד, ערכה "החברה" ב-1971 תחרות בין-לאומית לתכנון הציור המסחרי. חשיבות מיוחדת יוחסה לחשיפת שרידי העבר ולשילוב ישן וחדש בעיצוב הבנייה. התכנית המנצחת הייתה של שלמה אהרונסון, פטר בוגוד ואסתר ניב-קרנדל.

בחפירות הארכיאולוגיות שנעשו לפני ביצוע התכנית נמצאו באתר שרידי "הקניון" של התקופה הביזנטית והתקופה הצלבנית, ומתחתם שרידי חומות מימי הבית הראשון והשני. הקרדו של היום הוא שילוב של שירותים תיירותיים וממצאים ארכיאולוגיים המושך אליו המוני מבקרים. תושבי הדירות שמעליו נהנים מפרטיות מרבית הודות לכניסה

³ ראו הצעת יער ופרנקל לעיצוב הציור המסחרי, 1970, ארכיון היסטורי, עיריית ירושלים (להלן, אה"מ), 4945.

הרובע היהודי ובמרכזו בית הכנסת המודרני "החורבה" על פי הצעתו של לואיס קאהן. באדיבות דוד קאסוטו

בדורות האחרונים השאירו רישום בעירנו אומות העולם [...] לנו לא הייתה אפשרות לעשות זאת, והנה עתה לפתע ניתנה לנו הרשות והחובה להשאיר רישום אדריכלי דומיננטי בעירנו. מן הראוי היה לשקם בהקדם את החורבה לתפארתה (אם על ידי שחזור ואם על ידי ביצוע תכנית קאהן).⁴

רעיונות דומים השמיעו גם אחרים. נביא לדוגמה הצעה מעניינת, שלא התקבלה: בשנת 1968 הציע אדריכל ארי שם-אור להקים מרכז יהודי דתי עולמי שלא ייפול בחשיבותו ממוסדות פאר נוכריים, וסבר כי אין מניעה למחוק לשם כך את רוב המבנים הישנים בתוך הרובע היהודי. שם-אור הציע להקים בית כנסת מרכזי ל-5,000 מתפללים במרכז כיכר בתי מחסה, מול בית רוטשילד ונווה שלום (המבנים ההיסטוריים היחידים שהציע להותיר בכיכר). מצפון-מזרח לו, בשטח ש"החברה" הקצתה לשיבת הכותל, לשיבת פורת יוסף, לבית אלון, לבית נבנצל ולקוטג'ים, הציע להקים "קריית דת" (מקבילה לוותיקן) שישכנו בה ארמון הרבנות הראשית, בית דין רבני, אוניברסיטה דתית, ספרייה תורנית, מוזיאון ומוסדות דתיים מדעיים אחרים. בשאר הרובע יוקמו בתי המגורים ושירותי מסחר ותיירות. אמנם תכנית זו לא התקבלה, אבל יש בה ביטוי לרצון להתחדשות שהתעורר עם שחרור הרובע היהודי. שואל המחבר: "האם יישוב צנוע זה (שתוכנן לאכלס כאלפיים איש) בתוך הרובע, בעל האופי המזרחי-איסלמי, צריך להיות הייעוד העיקרי של ירושלים המשוחזרת? [...] יישוב קטן זה ברובע הצנוע לא ישנה בהרבה את הצביון והמעמד היהודי של העיר העתיקה".⁵

שאלת אופיו של הרובע היהודי המתחדש מצאה את ביטוייה העז ביותר במקרה של שיקום החורבה. בית כנסת "בית יעקב" (לעדת האשכנזים הפרושים) נבנה מעל שרידי בית כנסת אשכנזי קדום (על שם רבי יהודה החסיד), שנחרב ב-1720 על ידי העות'מאנים. בניית בית הכנסת מחדש הושלמה בשנת 1864 במאמצים גדולים, לאחר ש"חצר האשכנזים" עמדה בחורבנה יותר ממאה שנה, ולכן נודע בפי כול כבית כנסת "החורבה" או "חורבת רבי יהודה החסיד". המבנה הקלאסי והדומיננטי בנוף היווה נקודת ציון ברובע וסימל את התחדשות היישוב היהודי בירושלים. ציור החורבה הופיע כעיסור למזכרות ולתעודות - ליד ובמקום ציורי המקומות הקדושים המסורתיים.

מאורעות היסטוריים רבים אירעו בתוכו וסביבו, ובהם ביקור הרצל במקום ב-1898 והנחת דגלי הגדוד העברי בבית הכנסת בסוף מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1920, בשבת "נחמו" (השבת שלאחר צום תשעה באב), התפלל בבית הכנסת הנציב העליון הבריטי הראשון הרברט סמואל. הייתה זו השבת הראשונה שלו בארץ ישראל, והוא התכבד בקריאת ברכות הפטרת הנחמה לציון. כאן הוכתר הרב אברהם יצחק הכהן קוק לרב הראשי האשכנזי הראשון לארץ ישראל, וכאן נשא חלק מדרשותיו המפורסמות. כאן התקיימה עצרת הצום והתפילה המרכזית בהיוודע גודל השואה באירופה. בתש"ח נכנעו לוחמי הרובע היהודי פחות מיממה לאחר שפוצצה כיפת בית הכנסת. לאחר נפילת

הרובע נהרס בית הכנסת כליל בפיצוץ מכוון של ארבע פינותיו. נותרו רק חצאי קירות ושריד קטן של הבימה, וגם אלו נקברו תחת עיי מפולת גבוהים. בשובו לרובע היהודי בתשכ"ז נדהם הציבור הישראלי לגלות את גודל החורבן והחילול.

התעורר דיון ציבורי רעיוני וארכיטקטוני ער על צורת השיקום או הבנייה מחדש של בית הכנסת. בעקבות העניין הציבורי שעורר הנושא הציג מוזיאון ישראל תערוכה מיוחדת של הדגם שהציע אדריכל לואיס קאהן, ולצדו ההצעות החלופיות. הוצגו שלוש אפשרויות:

1. בנייה מחדש בדומה למה שהיה בעבר, זאת אומרת - שכפול בית הכנסת של המאה ה-19.⁶
2. בניית בית כנסת חדש ומודרני במקום בית הכנסת ההיסטורי או לידו, על פי תכנית של האדריכל לואיס קאהן או של אדריכל אחר.
3. שימור החורבה בחורבנה כמצבת הנצחה להרס ולחילול שנעשו על ידי אויביו.

קאהן הציע לבנות בית כנסת גדול ומודרני בצורה מודולרית ברחבה שליד בית הכנסת החרב, שיתאים לעשרות מתפללים בשימוש יום-יומי ויוכל להכיל גם מאות ואלפים באירועים ציבוריים. בסמוך לבית הכנסת החדש יוקם גן זיכרון ובו שרידי בית כנסת החורבה המקורי. ממתחם זה תוביל "שדרת הנביאים" עד לקצה המזרחי של הרובע היהודי, ומשם דרך המדרגות החדשות לרחבת הכותל המערבי (אצל קאסוטו, תש"ל). בסימפוזיון שהתקיים בחנוכה תשכ"ט הוצגו דעות בעד ונגד התכניות לשיקום החורבה:

א. התומכים בהקמת מבנה חדש גרסו שדרוש מבנה ממלכתי מרשים שישרת את האוכלוסייה המקומית המצומצמת וגם ישמש לטקסים ולעצרות (זאב גוטהולד אצל קאסוטו, תש"ל: 57-61). אחרים תמכו אמנם בהצעה, אבל המליצו לבנות את בית הכנסת במקום אחר בעיר העתיקה, למשל ברחבה ליד שער ציון או ליד שער האשפות (יהודה האזרחי אצל קאסוטו, שם: 41-54). עוד נימוקים לתמיכה בתכניתו

⁴ מכתבו של שבתאי שפירא לטדי קולק, כ"ה באדר, תשל"א (19 במרץ 1971). אה"מ, 2060, 51/41.

⁵ מכתבים ושרטוטים לראש העיר מיום 14 במרץ 1968, אה"ע, תיקי מהנדס העיר 10/22/2/1224, ולנשיא המדינה זלמן שז"ר מיום 7 באפריל 1968, גנזך המדינה (להלן גה"מ), תיקי משרד הדתות, גל-2931\1.

⁶ אי אפשר לשחזר או לשמר מבנה כשלא נותרו שרידים משמעותיים בשטח, ולא נמצאו תכניות הבנייה המקוריות. בנייה מחדש תיאלץ להסתמך אך ורק על תיאורים, ציורים וצילומים.

של קאהן היו כי המבנה המתוכנן יפה להפליא ומתאים לשימוש גם כבית כנסת שכונתי וגם כמרכז לאירועים ממלכתיים. בנוסף, התכנית תיצור ציר מרכזי שיהווה עמוד השדרה של הרובע היהודי ויקבע את אופי הרובע היהודי לדורות (גוטהולד אצל קאסוטו, שם; טנאי ואחרים אצל קאסוטו, שם: 57-58; אדריכל רם כרמי אצל קאסוטו, שם: 25-32; דוד רוניק אצל קאסוטו, שם: 35-36).

מתנגדי התכנית "הגרנדיוזית" של קאהן הציגו טעמים רבים להתנגדותם: המבנה אינו משתלב במרקם העיר העתיקה. הוא יתחרה בכיפת הסלע ובכותל המערבי, ייראה כתחליף לבית המקדש או יגמד את מבני הדת האחרים בעיר העתיקה (טנאי, תשל"ג-א: 222; אהוד נצר אצל קאסוטו, שם: 61-63; הרב שאר ישוב כהן אצל קאסוטו, שם: 22-23).

ב. התומכים בשחזור או בשכפול "החורבה" החרבה במתכונתה מן המאה ה-19 הציגו טיעונים אלה: בית הכנסת היה "הגדול והמפואר בעולם", מעורר התפעלות ומרומם את המתפללים, גם בחיצוניות (הכיפה הגבוהה) וגם בפנימיות (ארון הקודש והבימה) (הרב שאר ישוב כהן, שם); כדי לתת ביטוי ל"מלאו המשמעות של הרובע היהודי הנוכחי" יש לשמר ולשחזר את המורשת הבנויה במקומה ולקשר בין העבר וההווה (דן אלרוד אצל קאסוטו, שם: 54-56; האזרחי אצל קאסוטו, שם); אין זה מקרה שכניעת הרובע התרחשה פחות מיממה לאחר שחרבה החורבה; חשיבות החורבה נובעת לא רק מהיותה סמל להתעוררות הלאומית הגדולה של המאה ה-19 ומכך שהניחה את הבסיס למדינה, אלא גם מכך שהריסתה הטוטלית כמעט בשנת תש"ח ואחריה נבעה מכך ש"אויביו ראו בבניין זה דווקא, את סמל קיומנו בתוך העיר העתיקה. אולי זאת גם הסיבה [...] שנושא שחזורו [...] מהווה את הבעיה הבולטת בשחזור הרובע היהודי" (טנאי, תשל"ו: 234).

ג. הדעות בעד שימור המבנה החרב כמצבה: לשרידים יש חשיבות עצומה כסמל לנפילת הרובע (טנאי, שם). ייתכן גם שיקול נוסף - הרצון להימנע מהקמת בתי כנסת נוספים ברובע היהודי.⁷ דן טנאי הציע לשחזר את בית כנסת הרמב"ן הסמוך כבית כנסת מרכזי, ולהשאיר את החורבה בחורבה.

נוצר אפוא מצב שלא ניתן היה לסרב להצעה אדיבה ומבריקה כל כך של אדריכל יהודי בעל שם עולמי לבניית מונומנט חדש לרובע היהודי המתחדש, אבל גם לא רצו לבצע אותה. עברו כמעט שש שנים של התכתבויות, פגישות, דיונים, שינויים בתכנית, ביקורים בירושלים, ושוב דחיות מטעמים שונים. בביקורו האחרון, ביוני 1973, הסכים קאהן לעצב גן זיכרון מסביב לחורבות החורבה, על פי הזמנת "החברה", אולם לא הספיק לתכנן לפני פטירתו במרץ 1974.⁸ אז התחדשו הדיונים וההצעות. ב-1976 יזם טדי קולק הקמת קשת חדשה וגדולה מעל שרידי החורבה השמורים, שתזכיר את ממדי המבנה ותהווה מצבת זיכרון.⁹ תכניתו של קאהן בוצעה חלקית: נוצרו רחבה גדולה מסביב לבית כנסת

⁷ התכתבות בין קולק לתמיר, אדר א', תשל"ל (פברואר 1970), אה"מ, 2060, 51/41.

⁸ ראו התכתבות בתיקי "החברה", גה"מ, 77, החברה לפיתוח ושיקום העיר העתיקה - הרובע היהודי, תיק שני, א-3/73; 43, ג-3/6304; 43.4, תיק ביטחון וצבא, מוזרח ירושלים, ג-9/6423, ו-ג-9/6429.

⁹ מריאין עם אדריכל שלום גרדי עולה כי הקמת הקשת נעשתה ביוזמתו של טדי קולק. בתשס"ח פורקה הקשת כדי לבנות מחדש את המבנה ההיסטורי.

¹⁰ זיכרון דברים מישיבת הנהלת "החברה" עם ראש העיר וחברי מועצת העיר, 5 ביולי 1970, אה"מ, פרוטוקול ישיבות מועצת העיר.

החורבה וציר הליכה מרכזי בין רחבת החורבה לרחבת הכותל המערבי. מצפון ובסמוך לחצר החורבה ניצבה ישיבת עץ חיים, בעלת המוניטין ביישוב הישן, שניזוקה אבל לא נהרסה. שאלת שיקום חצר עץ חיים כרוכה הייתה בשאלת שיקום בית כנסת החורבה הסמוך לה, שעליו טענה הנהלת הישיבה לאפטרופסות. כמובן, תכניות אלו עמדו בסתירה לתכניותיהם של לואי קאהן ושל אחרים. מלבד הגורם הכספי והוויכוח המשפטי אישר יו"ר "החברה" יהודה תמיר כי "אין מגמה להחזיר לרובע היהודי את האווירה ששררה ברובע לפני תש"ח".¹⁰ לאחר שנים אחדות, השכירה הנהלת ישיבת עץ חיים את החצר למוסד אחר וחזרה למשכנה בעיר החדשה.

בשנת 2001 קבע דוח תחום השימור של רשות העתיקות שראוי לשחזר את החורבה משום שהיא מבנה הציבור הראשון במעלה שנבנה כמרכז לאומי-דתי ליישוב היהודי הישן, והייתה סמל לאומי לאורך השנים; זאת נוסף לנימוקים אורבניים וארכיטקטוניים - בית הכנסת נבנה בנייה נקייה בסגנון קלאסי-ביזנטי, היווה נקודת ציון ונקודת מפתח בקו הרקיע ובתוך הרובע היהודי בעבר, ונחרט בזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי לדורות (מילשטיין, תשס"א: 23).

בית כנסת "החורבה" החדש נחנך בשנת 2010, ונעשה מיד לנקודת ציון דומיננטית לא רק ברובע היהודי, אלא מכל מקום שצופים בו על העיר העתיקה. כיפתו הלבנה מבליטה את תחיתו מחדש של הרובע היהודי, ומקבילה למסגדים ולאל-חראם א-שריף המוסלמיים ולכנסיות ומוסדות הנוצריים. המבנה אינו שכפול מדויק, וכבר אינו מוקף בנייה צפופה כפי שהיה לפני תש"ח. הוא משמש לתפילה וללימוד תורה לציבור מצומצם, משום שאין בו מקום ליותר מכ-250 גברים וכחמישים נשים. בד בבד הוא אתר תיירות הומה, ומאות רבות של מבקרים מגיעים אליו בכל יום במסגרת סיורים מודרכים. בימים אלה מורחבות החפירות הארכיאולוגיות מתחתיו ונבנה מסלול סיור תת-קרקעי המקשר בין אתר החורבה לבין אתרים ארכיאולוגיים דוגמת הקרדו.

באחרונה הוחל בחפירות ארכיאולוגיות ובבנייתו מחדש של בית כנסת תפארת ישראל (ניסן בק), על פי הדגם שנוצר במקרה "החורבה". בית כנסת זה היה המקבילה האשכנזית-חסידיית ל"חורבה", והוא דומה לו בגילו ובצורתו הארכיטקטונית. שלא כמו החורבה, הוא שימש עמדה חשובה בתש"ח. נותרו ממנו קומת המרתף ובה מקווה הטהרה, חלק מקומת הקרקע ושער הכניסה למתחם. בית הכנסת ממוקם קרוב מאוד למבנים המפוארים של "הרובע ההרודיאני" (מוזיאון וואהל) מימי הבית השני, כך שצפויות להיחשף מתחתיו תגליות ארכיאולוגיות חשובות. ממולו נמצאת חצר הקראים, ובה בית כנסת מימי הביניים. גם בית כנסת זה צפוי להתחדש ולהפוך לחלק מן המסלול התיירותי.

ברור שהוויכוח על שיקום החורבה אינו רק ויכוח על סגנון אדריכלי, אלא ויכוח מהותי על ערכי המורשת הראויים להנצחה ביצירה החומרית. לעומת זאת, השיקום הממוקד של בתי הכנסת הספרדיים מבטא אחידות דעות בעדה הספרדית באשר למורשת ולצורת ביטוייה. אחידות

דעות ומנהיגות רוחנית כאלה לא היו בקהילה האשכנזית ובציבור הכללי - לא בסוגיית שחזור "החורבה" ולא בסוגיית שיקום שכונת בתי מחסה. המורשת השנויה במחלוקת של אתר החורבה עוררה עניין ציבורי רב. המורשת של בתי מחסה, לעומת זאת, הייתה מוכרת רק למעטים, ולא זכתה לתשומת לב ראויה. בביקור בכיכר חסרה גם כיום חוויית ההיסטוריה, שהייתה ראויה להתלוות לחוויית האסתטיקה. ייתכן שעדיין אפשר למצוא ביטוי פיזי הולם לסיפורי המורשת הרבים שאינם נגישים למבקרים ברובע היהודי כיום.

סיכום

רשיות אלו מדגימות כיצד השפיעו הזהות הלאומית, הדתית והחברתית-הקולקטיבית והיחס למורשת הרובע היהודי על פיתוחו הפיזי. המוסדות העיקריים שאפיינו את הרובע היהודי מן המאה ה-19 עד לנפילתו היו בתי הכנסת ובתי המדרש. למרות זאת, למוסדות אלו היה חלק שולי בשיקומו בשנים הראשונות של פעולת השיקום. כעת חלקם משוחזרים ומנוצלים לצורכי תיירות מורשת. נשאלות השאלות: מה מהות המורשת המועברת בביקור ברובע היהודי כיום? האם יש סיפורי מורשת נוספים שאינם באים לידי ביטוי? מי מרוויח מתיירות זו? האם השימוש באתרים לצורכי תיירות מתנגש בייעודם המקורי של בתי כנסת אלו ובצורכי הדת של האוכלוסייה המקומית היום? האם שכפול החורבה הצליח, או שמא היה עדיף להקים מבנה חדש שיתאים לצרכים העכשוויים?

יש להוסיף עוד נקודה למחשבה: בתנועות השימור בימינו, שיתוף הציבור בהליכי תכנון ובביצוע הוא ערך עליון ומובן מאליו. בשיקום הראשוני של הרובע היהודי כמעט שלא היה ציבור יהודי מקומי. התושבים הוותיקים, שחיו במקום לפני תש"ח, לא שותפו בתהליך; יתרה מזאת, רובם הגדול לא חזרו למגורים ברובע ולא הזהוה עם הרובע המשוקם. התושבים החדשים כן יזמו הקמת מוסדות חינוך, תרבות,

* ברכה סליי היא חוקרת ירושלים והעיר העתיקה, ותושבת העיר יותר משלושים שנה. גאוגרפית היסטורית ומוסמכת החוג לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. פרסמה ותרגמה מאמרים וספרים על ירושלים בעברית ובאנגלית. את עבודת הגמר שלה כתבה על תכנון, שימור ופיתוח הרובע היהודי בירושלים העתיקה, תשכ"ז-תשל"ה, 1967-1975. bracha.slae@mail.huji.ac.il

תיירות ומורשת, אך לא שותפו בשיקום המוסדי. גם כיום עדיין אין שיתוף פעולה בין מוסדות השלטון כגון "החברה" והרשות לפיתוח ירושלים לבין התושבים. בהקשר זה ראוי לצטט קטעים משני מאמרים שהופיעו לאחרונה באתרים:

כדי לקדם את שימור הנוף והנכס צריך לפתח מודעות לתופעה בקרב הקהילה, לבחון את רצונותיה, את העדפויות ואת תפיסתה את נופיה ונכסיה ולשתפה בתהליך קבלת ההחלטות בכל שינוי המוצע לגביהם [...] בעיקר תושבים מקומיים מודעים לאינטרסים הקיימים במקום. הם מחזיקים בידע וביכולות רלוונטיים, והם בדרך כלל בעלי נכונות להשקיע ממרצם ומכספם בחקירת הנוף והנכס, בשימורם ובפיתוחם (עמית-כהן, 2013).

לעומת המתכננים, המהנדסים והאדריכלים, קיימים "נושאי זיכרון" - אלה הם התושבים וצאצאיהם, שעבורם הבתים והשכונות הם חלק מהחוויות הבונות את זהותם [...] כדי לשמר עיר או שכונה לא ניתן להסתפק בבחינה של האלמנטים הארכיטקטוניים והפיזיים שלה. יש ללמוד, להכיר ולשמר את "רוח המקום". לשם כך נדרשת קהילה ללמוד את ההיסטוריה של המקום, לתהות כיצד נוצר, מה החשיבות המיוחדת שלו, ובהתאם לכך לשמרו (בן-אריה, 2012).

* רות קרק היא פרופסור אמריטה מן המניין במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' קרק כתבה וערכה 25 ספרים ופרסמה כמאתיים מאמרים בעברית ובאנגלית, פרי מחקרה על הגאוגרפיה ההיסטורית, התרבותית והיישובית והקרעית של המזרח התיכון, ארץ ישראל ומדינת ישראל במאות ה-19 וה-20.

ruthkark@mail.huji.ac.il

* נעם שובל הוא פרופסור מן המניין במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי התמחותו העיקריים הם גאוגרפיה עירונית, תיירות עירונית ושימוש בשיטות איתור מתקדמות למחקר בתחומי מדעי החברה ובתחומים שונים ברפואה. בשנים האחרונות הוא זכה במימון למחקרים מקרנות מחקר תחרותיות בהיקף של יותר משמונה מיליון שקלים.

noam.shoval@mail.huji.ac.il

אבן-אור, שמואל וארנוולד, משה (עורכים). (תשס"ד). **תעודות לקורות הרובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח**. עמותת מגיני הרובע היהודי בתש"ח.

בן-אריה, יהושע (2012). ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט - שכונות. בתים. אנשים - הבטים של שימור ותכנון. **אתרים - המגזין**, 2, 69-78.

טנאי, דן (תשל"ג-א). מהרמב"ן ועד ל"חורבה": בתי כנסת בשחזורם. בתוך יהודה בן מורת, יהושע בן-ציון ואהרון קידר (עורכים), **פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א'** (עמ' 217-237). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

טנאי, דן (תשל"ג-ב). בתי הכנסת על שם רבי יוחנן בן-זכאי: שיקום ושחזורם. **קדמוניות**, ה' (4-3, 138-139).

טנאי, דן (תשל"ו). בית כנסת הרמב"ן. בתוך מנחם פרידמן, יהושע, בן-ציון, טובי, יוסף (עורכים), **פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב'** (עמ' 286-310). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

מילשטיין, פאניה (תשס"א). סקר היסטורי שימורי: בית כנסת החורבה. ירושלים: רשות העתיקות.

עמית-כהן, עירית (2013). שיתוף ציבור וחלקו בשימורה של המורשת התרבותית. **אתרים**, 52, 19.

פיליפס, ג'ון (1977). **הרצון לחיים**. ירושלים: עידנים.

קאסוטו, דוד (ע.). (תשל"ל). החורבה בבנייה: הצעות והשגות לשיקום בית הכנסת "חורבת רבי יהודה החסיד". **קובץ הרצאות מסימפוזיון על שיקום בית כנסת "החורבה" שהתקיים במסגרת הכינוס השנתי השלישי לאמנות יהודית דתית, חנוכה תשכ"ט**. ירושלים: המחלקה לתרבות תורנית, משרד החינוך והתרבות.

* עמוד 81: כיכר בתי מחסה - טקס לכבוד עשור לאיחוד ירושלים, 1977. משה מילר, לע"מ

תכנון מרחב והערך הפיזי, החברתי, הכלכלי והתרבותי

תכנון ככלל הוא פעולה שמשלבת בתוכה תהליך קבלת החלטות לאור רעיונות שהתגבשו במהלך הדורות מתוך כוונה ליישם בסוף התהליך; יישום המלווה בידיעה שעליו לשרוד ולאפשר את התאמתו לרצונות ולצורכי העתיד. בתכנון של מרחב התהליך מתמקד במאפייניו ובמשתמשיו. באלה נכללים מאפיינים פיזיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים. כך גם במרחב שהוכרז לשימור. אלא שבשונה ממרחבים אחרים, במרחב מוכרז לשימור יש להכרה במעמדם ובחשיבותם של שלושת הזמנים המתקיימים בו - עבר הווה ועתיד - ממד נוסף: חשיבות ערכית - היסטורית, חברתית, תרבותית ואקולוגית, וזו האחרונה נמדדת בעיקר בסביבות של נופי טבע, גנים ושטחים פתוחים.

השימור והערך התכנוני - בדגש על תכניות הרבעים של תל-אביב

גיא קב ונקי

אתר מורשת עולמית הוא אתר שוועדת המורשת העולמית של אונסקו - ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם - הכריזה עליו כאתר ראוי לשימור בזכות חשיבותו המיוחדת למורשת המשותפת לאנושות. "העיר הלבנה של תל-אביב - התנועה המודרנית" הוכרזה לאתר מורשת עולמית על ידי הארגון בשנת 2003, לאחר פעילות מאומצת שנמשכה כמה שנים. בפעילות זו היו מעורבים - נוסף לוועדת המורשת העולמית של הוועד הישראלי לאונסקו - גם עיריית תל-אביב-יפו, משרד החוץ וארגון איקומוס. האתר נמנה לפיכך עם רשימה אקסקלוסיבית של כאלף אתרים ברחבי העולם שזכו להכרה מיוחדת בשל הערכים האוניברסליים יוצאי הדופן הגלומים בהם. על פי תעודת ההכרזה, הכללתה של תל-אביב ברשימה מבטאת את ערכה האוניברסלי הייחודי של "העיר הלבנה", המחייב את שמירתה לטובת האנושות בדורות הבאים (<http://www.white-city.co.il/hebrew/tel-aviv.pdf>). הוועדה למורשת עולמית של ארגון אונסקו מצאה שהמרקם העירוני של תל-אביב, כפי שבא לידי ביטוי במימוש "תכנית גדס" בעיר ובמבנים שנבנו בסגנון הבינלאומי (ראו להלן), מהווים שילוב בעל משמעות יוצאת דופן של מספר זרמים בתנועה המודרנית בארכיטקטורה ובתכנון עירוני בתחילת המאה העשרים. השפעות אלה הותאמו לתנאים התרבותיים והאקלימיים של המקום והוטמעו במסורות המקומיות [...] "העיר הלבנה" של תל-אביב היא דוגמה יוצאת דופן של תכנון עירוני ואדריכלות מתחילת המאה העשרים, המותאמים להקשר הגאוגרפי והתרבותי (UNESCO, 2003). מובן שלהכרזה של ארגון אונסקו על אתרי מורשת עולמית בישראל יש משמעות תדמיתית, כלכלית ואף מדינית.

תכנית גדס. מתוך חוברת ההכרזה "לגור על החולות, העיר הלבנה של תל-אביב, אתר מורשת עולמית". עיריית תל-אביב-יפו

מאפייני תכנית גדס והסגנון הבינלאומי

"העיר הלבנה" של תל-אביב הוכרזה, כאמור, לאתר מורשת עולמית בגין שילוב מיוחד של שני מאפיינים נפרדים: תכנון עירוני בהתאם לתפיסותיו של המתכנן סיר פטריק גדס (Geddes), ובנייה אדריכלית בסגנון הבינלאומי.

סר פטריק גדס (1854-1932) היה ביולוג סקוטי שנודע בעיקר כחלוץ בתכנון עירוני המשלב היבטים חברתיים בראייה מכלילה ומשלבת; זאת בדגש על מתן מענה לצרכים אנושיים ובהתבסס על לימוד המצב הקיים. הרעיונות התכנוניים החדשניים שלו באו לידי ביטוי מלא בתכנית המתאר לתל-אביב, והיא למעשה העיר היחידה בעולם שרעיונותיו התאורטיים משתקפים בה בקנה מידה עירוני. כפועל יוצא, תכנית גדס היא דוגמה ומופת לתכנון עירוני בר-קיימא - המאפשר קיום של מרחב מגורים איכותי במרכז עירוני תוסס וחי. בתכניתו המקורית ראה גדס בדמיונו את העיר תל-אביב כך:

סוג מיוחד של עיר גנים [...] הבניינים יוקמו על חלקות בגודל של 560 מ"ר לפחות, וכל אחד מהם יוקף בגינה. השטח הבנוי לא יעלה על יותר משליש שטח החלקה. המרחק בין קו הבניין יהיה לפחות שלושה מטרים מהחלקה הסמוכה, ארבעה מטרים מהרחוב וחמישה מטרים מהחלקה בגב הבניין. שדרה ירוקה מהדרום ועד דרום מזרח תקיף את שכונות המגורים [...] התכנית תיצור היררכיה של רחובות עירוניים עם הבחנה ברורה בין רחובות ראשיים אשר ישמשו כעורקי תנועה ראשיים וצירים מרכזיים בעיר, לבין רחובות מגורים צרים וקצרים. בכך ייצר גדס רשת של עורקי תנועה ורחובות ראשיים התוחמים בלוקים שקטים של רחובות מגורים שאורכם קטן מ-500 מטרים (עיריית תל-אביב, אתר "עיר לבנה").

שדרות ח"ן. מתוך חוברת ההכרזה "לגור על החולות, העיר הלבנה של תל-אביב, אתר מורשת עולמית". עיריית תל-אביב-יפו

שדרות רוטשילד. אוסף שולה וידריך

כיכר דיזנגוף. צילום: זולטן קלוגר, לע"מ

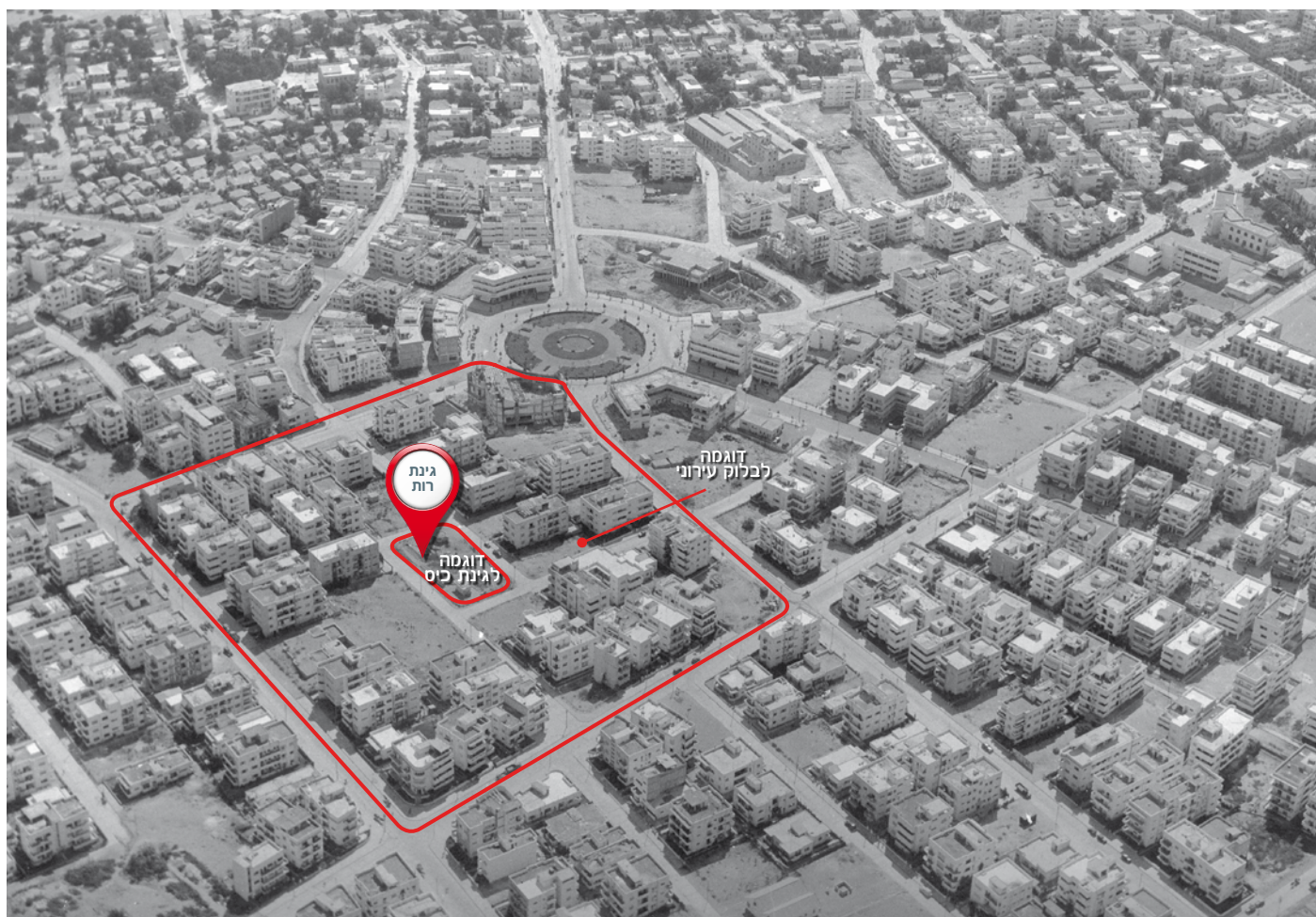

שדרות בן-גוריון. צילום: נגה די סגני

היכל התרבות. צילום: משה מילנר, לע"מ

אלה הם אפוא העקרונות המרכזיים של תכנית גדס: **היררכיה של רחובות** הנבדלים זה מזה בתפקודם התחבורתי, ברוחבם ובשימושי הקרקע לאורכם. בראש ההיררכיה - **השדרות העירוניות** (רוטשילד, ח"ן ובן-גוריון) ורחובות המסחר הראשיים (דיזנגוף ובן יהודה); **מרכז אזרחי** - ה"אקרופוליס העירוני", הממוקם בראש גבעה על ציר השדרות ובו מבני התרבות המרכזיים, שהוקמו בהמשך בהתאם לתכנית (תאטרון הבימה והיכל התרבות); **כיכר עירונית מסחרית מרכזית** שלחזיתות כל המבנים בה עיצוב אחיד - כיכר דיזנגוף; **בלוקים עירוניים** בקנה מידה אנושי התחומים ברחובות ראשיים, ובתוכם רחובות מגורים שקטים וגינות כיס (גינות ציבוריות קטנות בלב העיר); **חלוקה למגרשים בני מבנה בודד** - לכל מבנה יש ארבעה כיווני אוויר, ובתחום המגרש הוא מוקף בשטח פנוי מבנייה; **בנייה בקנה מידה אנושי** - מבנים בני שתיים-ארבע קומות; **גינון** - הן במרחב הפרטי, בגינות הסובבות את מבני המגורים, הן במרחב הציבורי לאורך השדרות, הרחובות ובגינות הכיס. כל אלה יוצרים תמהיל

בלוקים עירוניים, חלוקה למגרשים וגינות כיס. צילום אוויר של תל אביב, זולטן קלוגר, 1938, אוסף קרן היסוד, הארכיון הציוני המרכזי

הפשוטים, באופן חזרתי במרחב יוצר את המרקם העירוני הייחודי של תל-אביב. מרקם זה משלב בתוכו שטחים מגוונים רבים בלי לאבד את אופיו העירוני. זאת בניגוד לערים אחרות בעולם שנבנו על פי עקרונות המודרניזם וסובלות מעירוניות מקוטעת ומשטחים פתוחים "מתים".

"העיר הלבנה" במהלך השנים

תכנית גדס, שהוכנה כאמור בסוף שנות העשרים, עברה במהלך השנים עדכונים אחדים (לרבות התכניות המקומיות ס', ג', ו-מ'). גם המבנים שנבנו בסגנון הבינלאומי עברו שינויים מאז שנבנו. אך המאפיינים המרכזיים שפורטו לעיל, אבני היסוד של התכנון העירוני ושל העיצוב האדריכלי, נשמרו לאורך השנים ושרדו את פגעי הזמן ואת התחזוקה הלקויה. העיר תל-אביב המשיכה להיות מורכבת מאבני בניין של קוביות בגובה דומה, מוקפות גינה - קובייה אחת על כל מגרש בקנה מידה אנושי, עם גגות שטוחים, קווים נקיים, בחיפוי טיח. כשנבחן תיק המועמדות להכרזה של "העיר הלבנה" לאתר מורשת עולמית נבחנו האותנטיות והשלמות של האתר. נמצא כי

המאפשר גם כיום איכות מגורים גבוהה במרקם עירוני רב-שימושים. מועצת העיר החדשה תל-אביב אימצה את עקרונות תכנית גדס, שהוכנה בסוף שנות העשרים. הסגנון האדריכלי המבטא בפועל את עקרונות התכנית הוא הסגנון הבינלאומי. סגנון זה הובא ארצה על ידי אדריכלים אשר קיבלו את הכשרתם בבתי ספר במערב אירופה בהתאם לעקרונות המודרניזם. בעקבות גלי הגירה גדולים בשנות השלושים התרחשה בתל-אביב תנופת פיתוח ניכרת, ובין השנים 1931 ל-1937 נבנו בה כ-2,700 מבנים בסגנון זה.

המאפיינים המרכזיים של מבנים שנבנו בסגנון הבינלאומי הם **עיצוב פונקציונלי בקווים פשוטים ונקיים**, ישרים ועגולים, חף מעיטורים ומקישוטים מיותרים; בנייה על עמודים; גג שטוח; חיפוי המבנים ב**טיח לבן**, א-סימטריות; חציית המבנים בקו אופקי של **חלונות סרט**; או בקו אנכי של **חלונות מדחום**; התאמת החזית לאקלים המקומי: **מרפסות רחבות, פתחי אוורור וקירות הצללה**.

אדריכלות הסגנון הבינלאומי תואמת היטב את עקרונות תכנית גדס - החלוקה למגרשים, קווי הבניין, המרווחים ופרופורציות המרחב הציבורי. השילוב בין התכנון העירוני לעיצוב האדריכלי, על עקרונותיהם

בית רובינסקי וברון. מרפסות, פתחי אוורור, קירות הצללה, חלונות תרמוסטט. מתוך חוברת ההכרזה "לגור על החולות, העיר הלבנה של תל-אביב, אתר מורשת עולמית". עיריית תל-אביב-יפו

בית אנגל. חלונות סרט, בנייה על עמודים עם גג שטוח וטיח לבן. מתוך חוברת ההכרזה "לגור על החולות, העיר הלבנה של תל-אביב, אתר מורשת עולמית". עיריית תל-אביב-יפו

על אף המצב הפיזי הירוד של מרבית המבנים, האותנטיות האדריכלית והתכנון האורבני של גדס נשמרו בעיקרם עד ימינו, ובפרט המורפולוגיה, הפרצלציה, טיפוס הרחובות, היחס בין החללים הפתוחים והסגורים, השטחים הפתוחים והאלמנטים האדריכליים האופייניים. כל אלה מקנים למרקם האורבני שלמות סגנונית והומוגניות" (מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2014).

תכניות הרבעים

תכניות הרבעים הן פרי יוזמה של הוועדה המקומית תל-אביב-יפו, אשר החליטה שיש להביא להאחדה של שכבות התכנון השונות שאושרו במהלך השנים במרקם הבנוי בעיר. זאת באמצעות תכניות חדשות אשר תבחנה, בין היתר, גם את האפשרות לתוספת קומות ברבעים השונים. מאמר זה מתייחס לתכניות אשר הוגשו עד עתה בתחום אתר "העיר הלבנה": התכניות לרובע 3 ולרובע 4 - תא/3616/א ותא/3729/א. יודגש שאין חפיפה בין גבולות הרבעים לבין גבולות האתר. כך למשל חלק מזערי בלבד מרובע 4 כלול בתחום "העיר הלבנה", ומתחמים משמעותיים באתר מצויים ברובע 5.

תכניות הרבעים הביאו בחשבון לא רק את התכניות המקומיות, אלא גם את שכבות התכנון הארצי שהתווספו במהלך השנים (תקנות לממ"דים ולמרפסות ותמ"א 38). ואכן, לאור קידום תכנית המתאר הארצית לחיזוק מבנים מפני רעידות אדמה - תמ"א 38 - הוגדרו תכניות הרבעים כתכניות המקומיות מכוח התמ"א. כך שעם אישורן הן תבואנה במקום תכנית המתאר הארצית.

התכניות לרובע 3 ולרובע 4, כפי שהופקדו, אפשרו תוספת קומות, ממ"דים וחזיקים לרעידות אדמה, אך לא הייתה בהן, לדעת הוועד הישראלי לאונסקו, התייחסות מספקת למאפיינים הפיזיים של המרקם הבנוי אשר נושאים את הערכים שבגינם הוכרזה "העיר הלבנה" לאתר

מורשת עולמית. על כן ראה הוועד בתכניות אלה סכנה ממשית לערכי ההכרזה, והגיש למוסדות התכנון את התנגדותו. ההתנגדות לוותה בחוות דעת של איקומוס ישראל, והועברה במסגרת מנגנון ההתייעצות הקבוע בסעיף 99 בחוק התכנון והבנייה. עמדתם הראשונית של הוועד הישראלי לאונסקו, של הוועדה למורשת עולמית בישראל וכן של המועצה לשימור אתרים, הייתה להתנגד באופן גורף לכל שינוי בנפחי הבנייה, במרקם הסביבתי ובנראות המרחבית, כדי למנוע פגיעה בערכים האוניברסליים שבגינם הוכרזה "העיר הלבנה".

ההתנגדויות לתכניות הרבעים נדונו בוועדה המקומית לתכנון ולבנייה, וכך ניסחה את החלטתה ביום 17 באפריל 2013:

הוועדה המקומית מחויבת להכרזת אונסקו בתחום מרכז העיר, ומכירה בחשיבות הערכים האדריכליים והמורשת התרבותית שבתחום ההכרזה [...] יתקיימו דיונים משותפים עם נציגי אונסקו במטרה להגיע להסכמות והבנות על אופן חיזוק המבנים תוך שמירה על אזור ההכרזה מחד ומתן אפשרות לחיזוק מבנים במסגרת תמ"א 38 (עיריית תל-אביב, פרוטוקול ועדת המשנה לתכנון ובנייה, 2013: 364).

מכוח החלטה זו התקיימו דיונים במסגרת של "שולחן עגול" בהשתתפות נציגי מינהל ההנדסה העירוני, אונסקו ומחוז תל אביב במועצה לשימור אתרים.

דיוני השולחן העגול

בסיס הדיונים עמדה ההחלטה העירונית כי הכרזת אונסקו על "העיר הלבנה" לאתר מורשת עולמית חשובה וחיונית לעיר, וכי יש לשאוף לכך שהוראות התכניות יהיו בהלימה לתנאי ההכרזה.

הדיונים הסתיימו בהסכמה על מרבית הנושאים. ההמלצות הוגדרו כ"עסקת חבילה", המהווה פשרה בין עמדות הצדדים ובין מכלול השיקולים: השאיפה לשמור על הערכים שבגינם הוכרז האתר מחד

גיסא, וההכרה בצורכי הפיתוח וההתחדשות של מרכז עירוני חי ותוסס מאידך גיסא; התחייבויות העירייה ערב ההכרזה שלא להוסיף קומות מעבר לתכניות התקפות מול תוספת זכויות שאושרה בינתיים בממשלה במסגרת תמ"א 38; השאיפה לשמר את "העיר הלבנה" כאתר מורשת מוכרז אל מול הצורך למגן את המבנים בעיר נגד רעידות אדמה ונגד מתקפה צבאית.

המלצות השולחן העגול היו לאפשר תוספת קומות מוגבלת, ולהטמיע בהוראות התכנית סעיפים אשר יבטיחו שמירה על ערכי המרקם והמבנים שבו. ההמלצות אומצו ברובן על ידי החוקרת, ששמעה את ההתנגדויות מטעם הוועדה המחוזית, ועל ידי ועדת המשנה המחוזית להתנגדויות. הן נבחנות עתה על ידי ועדת משנה של המועצה הארצית במסגרת דיונים בעררים על החלטת הוועדה המחוזית לתת תוקף לתכניות.

הנושאים המרכזיים שנדונו סביב השולחן העגול ואשר סוכם שיעוגנו בהוראות התכנית או במדיניות הוועדה המקומית היו: אופן ניהול אתר המורשת העולמית; גובה המבנים; חלוקה למגרשים וקצב הבנייה; רכיבי השפה האדריכלית; חזיתות המבנים, הגינות במרחב הפרטי בדגש על הגינות הקדמיות במגרשים; המרווחים בין הבניינים; הגינות במרחב הציבורי; אותנטיות המבנים; שיפוץ וחינוש המבנים; תחזוקה לאורך זמן.

החשיבות בדיוני השולחן העגול הייתה בהגדרה הברורה של מאפייני המרקם הפיזי הנושאים את הערכים שבגינים הוכרזה "העיר הלבנה", וכפועל יוצא - בהגדרת קווים אדומים לשינויים תכנוניים במקום. במובנים אלה היו דיוני השולחן העגול שלב ראשון בהכנת תכנית ניהול וניטור לאתר המורשת, כפי שנדרש באמנה למורשת עולמית ובהנחיות האופרטיביות ליישומה.

ערכי "העיר הלבנה"

מהלך דיוני השולחן העגול זוהו המאפיינים הפיזיים המרכזיים של אתר המורשת והערכים שהם נושאים.

הערכים של העיר העברית הראשונה כפי שהם משתקפים בתכנון ובעיצוב מרקם "העיר הלבנה" הם שילוב של ערכי המודרניזם, הצינונות ותנועת עיר הגנים: הפשטות והפונקציונליות של מבני "העיר הלבנה" וההימנעות מעיטורים מיותרים משקפים גם את ערכי התרבות הישראלית - הישירה והתכליתית; קנה המידה האנושי מבטא את ערכי ההומניזם הליברלי והחילוני של העיר, אשר אין בה מבני דת מונומנטליים

ובמוקדיה הראשיים הוצבו מבני תרבות - בית ספר, תאטרון ואולם קונצרטים; חומרי הבנייה, פתחי האוורור וקירות הצללה מבטאים את הצורך בהתאמה של הערכים שיובאו מאירופה למקום. בהקשר זה, סוגיות מעניינות אשר מן הראוי להקדיש להן מאמר נפרד הן יחס "העיר הלבנה" לים, ליישובים הערביים הסמוכים יפו וסומייל ולמושב הטמפלרית שרונה.

אחידות המרקם העירוני - קוביות לבנות הנטועות בגינות פרטיות קטנות - מבטאת ערכי שיוויון וקשר של האדם לטבע כחלק מהחזון הצינוני של בניית עולם חדש וטוב יותר על בסיס שוויון זכויות חברתי ועבודת אדמה; הבנייה המהירה והחסכונית מבטאת את ערכי החברה, שייחסה חשיבות רבה למתן מענה לצורכי הדיור של העולים החדשים.

סיכום

"העיר הלבנה" של תל-אביב היא אתר מורשת המצוי בלבו של מרקם עירוני חי ותוסס. מרקם עירוני זה מצוי בתהליך שינוי והתפתחות מתמיד שהוא חלק מהדג"א שלו. מציאת האיזונים הראויים בין שימור לבין פיתוח באתר מסוג זה היא אפוא אתגר של ממש. הדרך המוצעת למציאת איזונים אלה היא הקמת מנגנון לניהול השינוי לאורך זמן, אשר ישתף את בעלי העניין הרלוונטים. מן הראוי שדיוני השולחן העגול יהיו שלב ראשון בהקמת מנגנון מסוג זה בתל-אביב, כפי שהתחייבו העירייה והמדינה בפני הוועדה למורשת עולמית.

אולם יצירת מנגנון מינהלי אין בה די. שמירה על אתרי מורשת לאורך זמן נסמכת על הסכמה חברתית רחב ובת-קיימא לערכים שנושאים אתרים אלה. גם בהיבט זה היו דיוני השולחן העגול בתכניות הרבעים נקודת מוצא לפעילות נוספת.

* גיא קב ונקי - מתכנן ערים ואזורים. בעל תואר ראשון בקולנוע וטלוויזיה (אוניברסיטת תל-אביב - התכנית למצטיינים) ותואר שני בתכנון מהטכניון. סגן ומסמל מקום יו"ר הוועדה הישראלית למורשת עולמית. סגן יו"ר איגוד המתכננים בישראל. לשעבר מתכנן מחוז ירושלים במשרד הפנים. היה חבר צוות תמ"א 35 ותכנית האב "ישראל 2020", ויועץ להנהלת מינהל מקרקעי ישראל.

guykavvenaki@gmail.com

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל (19 בנובמבר 2014). תגובה לכתבי ערר לתכנית תא 3616/א ותא 3729/א. הוגשה לוועדת המשנה לעררים של המועצה הארצית.

עיריית תל-אביב, אתר עיר לבנה. <http://www.white-city.co.il/hebrew/index.htm>

עיריית תל-אביב, ועדת המשנה לתכנון ולבנייה מרחב תכנון מקומי (17 באפריל 2013). פרוטוקול מספר 0000-31.

UNESCO (2003). White city of Tel-Aviv - The modern movement (Israel). Committee Decisions, 27 COM 8C.23. <http://whc.unesco.org/en/decisions/718>

* עמוד 89: הסגנון הבינלאומי; חלונות סרט, קירות הצללה ופתחי אוורור. צילום: אלכס ליבק

אדריכלות - הערך ומעמדו בסולם השימור

המילה אדריכל מקורה בשפה הארמית (ארדיכל) ומשמעותה רב-בנאי; המילה ארכיטקט מקורה בשפה היוונית ומשמעותה אמן הצורה (טקסטורה). משתי המילים נגזרות אדריכלות וארכיטקטורה, שמייצגות את השפה של הצורות. וכשם שהשפה המילולית מתפתחת, כך משתנה גם שפת הצורות ומשתקפות בה תמורות הזמן וביטויהן בתרבות, באידאולוגיה, בתנאי התקופה ובהשקפותיה, בהמצאות ובטכנולוגיות המתפתחות. בסולם ערכי השימור, המדורגים על פי סדר חשיבותם, ניצב הערך האדריכלי בראש הסולם. הבכורה ניתנה לו בשל מאפייניו החזותיים, בשל התפקוד שצורף לו (מבנה) ובשל תכונתו לבטא את החומר המוחשי, המוצק והמועצם. אלא שבשנים האחרונות מתחרים ערכים חדשים על הבכורה בסולם השימור, ובאלה בולטים הערכים החברתיים. הערך האדריכלי עדיין לא הובס, אבל כדי לשרוד משמעותו מתרחבת, בעיקר זו המדגישה את תפקידו הייצוגי. ולדיון הממוקד בצורה, בפרופורציה, בצבע ובטקסטורה מתלווים מעתה המסרים והתפקידים של ביטוי חברה וזהותה, רצונותיה וצרכיה.

הערך האדריכלי ומעמדו בתהליך קבלת החלטות שימור בישראל

קרן מטרני

ערך אדריכלי הוא מהמושגים הנפוצים בשיח השימור במדינת ישראל, והערך המוביל בהכרזת מבנים לשימור בתחומה. מאמר זה מבקש לבחון את מקור המושג, את יחסו למסמכי שימור בין-לאומיים, ואת מעמדו בתהליך קבלת החלטות שימור בישראל. מוקד ההתייחסות של המאמר הוא אתרי מורשת בעלי חשיבות מקומית או מדינתית.

הערכת המשמעות התרבותית של אתר מורשת

בשנת 1979 פרסמה מועצת איקומוס הלאומית של אוסטרליה את אמנת בורה - מסמך פורץ דרך בתחום השימור.¹ אמנה זו הציגה שיטת עבודה תהליכית לזיהוי ולמיון נכסי תרבות באוסטרליה, והדגישה שקיים מנעד רחב של אתרי מורשת הראויים לשימור. בהירותו הרעיונית של המסמך ותרומתו המתודולוגית הובילו לאימוצו הרשמי על ידי איקומוס העולמי, ולהגדרתו ככלי עבודה בין-לאומי. האמנה משמשת בסיס נרחב לקידום מסמכי מדיניות לשימור המורשת הבנויה בכל העולם וגם בישראל.

אמנת בורה מגדירה את המושג "משמעות תרבותית" כערך אסתטי, היסטורי, מדעי, חברתי או רוחני עבור דורות העבר, דור ההווה והדורות הבאים (סעיף 1.2). היא מדגישה כי "משמעות תרבותית" מגולמת במקום עצמו, במבנה שלו, בהקשר הסביבתי, בשימוש, בהקשרים אסוציאטיביים, במשמעויות נלוות, בהיסטוריה שלו, במקומות ובחפצים הקשורים אליו וכיוצא באלה. לפי תפיסת בורה, את המשמעות התרבותית יש להעריך ולהגדיר באמצעות עבודת תיעוד שבמסגרתה יחקר וינתח באופן מתודי מכלול המידע ההיסטורי-תרבותי הקשור באתר. על בסיס הצהרת המשמעות אפשר לקבוע את מדיניות השימור המתאימה לאתר, ולנהל אותו לאורך זמן (תרשים 1).

תרשים 1. סתווה לפי אמנת בורה

חמשת הערכים שהאמנה מונה - אסתטי, היסטורי, מדעי, חברתי ורוחני - משמשים כתבחינים להגדרת המשמעות התרבותית של נכסי מורשת. תבחינים אלו מסייעים לסווג את האתרים לקטגוריות שונות, לבחון את מעמדם ביחס לנכסים דומים, את ההקשרים הסביבתיים ועוד, כל זאת כחלק מתהליך בחירה מושכל ומנומק של נכסי המורשת שיועברו לדורות הבאים.

בהקשר זה חשוב לציין שהמושג "ערך אדריכלי" כצירוף לשוני אינו מופיע באמנת בורה, ולמעשה אינו מצוי במחקר ובמסמכי שימור בין-לאומיים.

ערך אסתטי לפי אמנת בורה

אמנת בורה מגדירה "ערך אסתטי" (aesthetic value) כך: "כל האספקטים של התפיסה החושית, וביניהם: צורה, קנה מידה, צבע, טקסטורה, חומריות וכן ריחות וקולות המקושרים עם האתר ושימוש. איכויות אסתטיות עשויות לכלול תפיסות של יופי או אידאלים צורניים. ביטויים אסתטיים הם תלווי תרבות".

להגדרה זו שני חלקים: הרישא מכוונת למאפיינים המוחשיים והבלתי מוחשיים של האתר, הניתנים לכימות, למדידה, לסיווג או לתיאור במושגים שגורים ומקובלים; הסיפא, לעומתה, מכוונת למאפיינים איכותניים ופילוסופיים המצריכים ידע מוקדם, כלי השוואה וחשיפה תרבותית רחבה. מההגדרה עולה שערך אסתטי הוא תוצר המשלב מאפיינים מדידים ואיכותניים של האתר, ואת יחסם של המאפיינים זה אל זה. המסמך מציע שישה תבחינים לערך האסתטי, וכדי להקל את השימוש בהם מנסח אותם כשאלות:

1. האם המקום מתייחד באיכויות המשלבות צבעים, טקסטורות, מרחב, פרטים, תנועה, קולות, ריחות?
2. האם המקום בולט ביחס לסביבתו, האם מהווה נקודת ציון או בעל נצפות מיוחדת?
3. האם למקום יש איכויות הנוסכות השראה רוחנית מיוחדת? מעוררות רגשות עזים או משמעות ייחודית?
4. האם המקום קשור ביצירה של אמנויות תרבותיות או מעורר את יצירתן? כדוגמת ציור, פיסול, צילום, שירה, אמנות עממית, מסורת עממית וכד'?
5. האם המקום מציג איכויות אסתטיות ייחודיות או משתייך לזרם, לסגנון או לאופנה מובחנים?
6. האם המקום משקף הישג יצירתי או טכנולוגי?

¹ השם המלא: אמנת בורה - Burra Charter - אמנת איקומוס אוסטרליה עבור מקומות בעלי משמעות וחשיבות תרבותית. המסמך עורכן פעמים אחדות: 23 בפברואר 1981; 23 באפריל 1999; 26 בנובמבר 1999; אוקטובר 2013.

Technopolis, אתונה. ניצול מבנים חסרי ייחוד אדריכלי לשימושים חדשים במתחם. צילום: יעל פורמן נעמן

של הכנת תכניות מכלוליות מוטות-שימור, המדגישות את הערכים האסתטיים של המורשת האדריכלית-תכנונית. תכניות אלו זיהו בתחומי ערים וכפרים היסטוריים אזורים נרחבים בעלי מספר גדול של בניינים הראויים לשימור, ומשום כך ראויים להגנה. התכניות סימנו מתחמי שימור ומבנים לשימור וכללו הנחיות לבקרה עיצובית של תוספות בנייה ולבנייה חדשה בתחום המרקם ההיסטורי נושא הערכים. בישראל התגבשו תכניות מסוג זה בערים היסטוריות דוגמת יפו וירושלים. בתחילת שנות השישים אושרה תכנית ליפו העתיקה, ובה הוגדרו שרידי הרקמה הבנויה כ"שמורה ארכיטקטונית" ונוסחו הוראות לשיקומה ולהשמשתה מחדש כרובע אמנים.³ לירושלים הוכנה בשנת 1968 תכנית אב שכללה שכונות המיועדות לשימור ורשימה של יותר מאלף אתרים לשימור, ובשנות השבעים הוכנו תכניות לשימור שכונותיה ההיסטוריות של העיר (קמחי, 2014: 105).⁴ תכניות אלו בחנו הלכה למעשה את "הערך האסתטי" של המרחבים ההיסטוריים באופן דומה לתבחינים שמציעה אמנת בורה, והגדירו הוראות להגנה עליהם.

תבחינים אלו מדגישים את המורכבות של הערך האסתטי, ואת ההקשרים הרוחניים והיצירתיים שאתר בעל ערך אסתטי מעורר אצל המתבונן. הערך האסתטי כולל בתוכו את המאפיינים האדריכליים והתכנוניים של האתר.

מורשת אדריכלית וערך אסתטי

מורשת אדריכלית היא מושג שהשתרש בשנות השישים בהקשר של תכנון לחידוש מרכזי ערים בעולם, וזכה להתייחסות נרחבת בהנחיות שימור בין-לאומיות.² תכניות אלו כללו פיתוח מסיבי של שכונות היסטוריות ברחבי העולם, ואיימו לגרום לפגיעה בלתי הפיכה במאפייני הרקמה הבנויה ולהוביל לפגיעה ניכרת במורשת האדריכלית. חשש זה הוביל להכרה שמרכזי הערים משקפים בצורה הרמונית תקופות וסגנונות ומשמשים עדות להיסטוריה המקומית ולהתפתחות החברה. בעקבות כך החלה באירופה, בארצות הברית וגם בישראל מגמה

² ראו Council of Europe (1975): European charter of the architectural heritage, וכן ICOMOS charter principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage (2003) Ratified by the ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe.

³ תכנית בניין עיר מפורטת מס' 606.

⁴ ובהן תכניות לשכונות אלה: ימין משה, המושבה הגרמנית, עין כרם, שערי חסד, נחלת שבעה, שכונת הבוכרים, גאולים, המושבה היוונית, קטמון וטלביה. בחלק מן השכונות נקבעו מבנים לשימור מחמיר וכאלה שהם מבנים אופייניים. שכונות נוספות זכו לתכניות שימור מאוחרות יותר, ובהן: מורשה, סוכת שלום, אוהל משה, מזכרת משה, מלחה, שערי חסד, עין כרם, שיח' ג'ראח, סילוואן, בתי ורשה, שכונת החבשים, רחביה, בית הכרם ותלפיות.

אסתטיקה של ריבוד שכבות באתונה: בנייה, שימושים ומגמות חברתיות. צילום: יעל פורמן נעמן

למושג "מורשת אדריכלית", המשמש כקריטריון לבחינת אתרי מורשת על בסיס תבחינים חזותיים. להבדיל מערך אסתטי, מערך היסטורי או מערך חברתי, את הערך האדריכלי קל יחסית לתרגם למונחים כלכליים. תל-אביב-יפו היא דוגמה מייצגת לתהליך זה. בשנת 1989, כחלק מתהליך שיווק עירוני, יצקה הססמה "עיר ללא הפסקה" דימוי עכשווי לעיר, והדגישה את אופייה התוסס הייחודי בהשוואה לערים אחרות בישראל (עזריהו, 2005: 149). תהליך זה של מיתוג מחדש החל לאחר שני עשורים של שקיעה פיזית ודמוגרפית ושל קיפאון בהשקעות הציבוריות והפרטיות במרכז ההיסטורי של העיר. הדימוי החדש קיבל ביטוי גם בהיבט התכנוני, בסדרת תכניות מפורטות המוכרות בשם "תכנית לב העיר", אשר במסגרתן סומנו כ-300 מבנים לשימור.⁵ המושג ערך אדריכלי טבוע במסמכי התכנית, והוא שימש קריטריון עיקרי לבחירת הבניינים לשימור, וזאת על אף העובדה כי מרבית הבניינים זהו כבניינים אופייניים אך בעלי חשיבות אדריכלית נמוכה (66% - שימור ג') (מטרני, 2009; סלינגר, 2011). תכניות דומות

מערך אסתטי לערך אדריכלי

שנות השמונים התאפיינו בחשיבה אסטרטגית בתכנון בכלל, וביחסו לנושא השימור בפרט. האסטרטגיה עסקה ביצירת דימוי מעודכן לעיר כמחולל של שינוי תודעתי ושל פיתוח כלכלי, תיירותי וחברתי. המורשת האדריכלית הייתה כלי שנעשה בו שימוש נרחב להבלטת הייחוד של הערים ההיסטוריות ולחיזוק זהות מקומית ייחודית. נכסי המורשת החלו לשמש זרז לפיתוח כלכלי ולהגדלת החשיפה הלאומית והבין-לאומית של העיר, והם נבחרו על ידי מגבשי האסטרטגיה ועורכי התכנית בהתאם למטרה זו. המעורבות של הרשות המקומית בבחירת האתרים הראויים לשימור גדלה בהדרגה, עד כדי אימוץ שיקולי העדפה מלאכותיים: נבחרו לשימור אתרים שיתאימו לקידום הדימוי העירוני ולקווים האסטרטגיים שנקבעו לפיתוח העיר, ושיגדילו את היקפי הצריכה של הנכסים ההיסטוריים במובנים כלכליים. במסגרת זו נולד המושג "ערך אדריכלי" כווריאציה מקומית

⁵ תא/ 2268; תא/ 2331; תא/ 2363; תא/ 2385.

אושרו בשנות התשעים ברמלה ובערים נוספות שנוקדו להתחדשות ולהחייאה, והדגישו אלמנט אדריכלי בעל ערך עיצובי ותפקודי כמאפיין של הרקמה הבנויה. ההקשרים הרוחניים והיצירתיים המאפיינים את הערך האסתטי כמעט שלא נשקלו במסגרת זו.

המורשת האדריכלית בשיח השימור העכשווי בישראל

בתחילת שנות התשעים, בד בבד עם אישורו של תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה בעניין שימור אתרים (התוספת הרביעית), הורחב יחסם של מוסדות התכנון אל תופעת השימור. התוספת הרביעית מחייבת את הרשויות המקומיות למפות ולמייין את הנכסים ההיסטוריים המצויים בשטחן, ומאפשרת להכין תכנית ייעודית להגנה ולשימור אתרי מורשת שיימצאו ראויים לכך. התוספת לחוק מתמצה ב-16 סעיפים, והיא מתווה מסגרת-על פרוצדורלית בלבד. לא נלוות אליה תקנות או הנחיות מקצועיות, והיא אינה מתווה תמריצים לעידוד השימור ולתחזוקת האתרים לאורך זמן. הרשויות המקומיות הן שקובעות מה לשמור, איך ומתי לשמר, וההוצאות השונות הקשורות בשימור חלות עליהן, על הוועדות המקומיות ועל בעלי הנכסים. התנאים הללו הובילו להכנת תכניות שימור בעיקר בערים חזקות שבהן קיים שוק נדל"ן פעיל בעל ביקושים גבוהים, ובאזורים המתאפיינים בריכוז ובחשיפה גבוהים של בניינים הנושאים "ערך אדריכלי" בולט (סלינגר, 2011; עמרם, 2005). דוגמאות מובהקות למצב זה הן תכנית השימור של תל-אביב תא/2650/ב, שאושרה בשנת 2008 וכוללת כ-1,100 מבנים לשימור, ותכנית השימור של ראשון לציון, שהופקדה בדצמבר 2014 וכוללת כמאה אתרים. מרבית האתרים בשתי התכניות נבחרו משום שהם נושאים ערך אדריכלי ומרקמי. הלשון הרפה של החוק והיעדרם של כלים למימוש הובילו ליישום חלקי ואטי שלו (מבקר המדינה, 2005: 57-136), ולקושי רב ליישמו בערים היסטוריות חשובות שדירוגן הסוציו-אקונומי נמוך.

הבולטות של הערך האדריכלי בבחירת אתרי המורשת במרחבים העירוניים בישראל תואמת את המגמות הבין-לאומיות של העדפה שאפיינו את התכנון בערים היסטוריות בעלות מורשת בנייה מובחנת וייחודית. אולם בישראל מתעוררת כיום לא פעם תחושה שמתבצע מאמץ להצמיד למבנים או למתחמים ערך אדריכלי כדי להצדיק את בחירתם. ייתכן שההיצמדות לערך האדריכלי כערך מוביל שאין בלתו מקורה במורשת קצרה של מסמכי תכנון והנחיות שפורסמו לאחר חקיקת התוספת הרביעית לחוק. עם אלו אפשר למנות הנחיות לתיעוד ולעריכת סקרים של מחלקות השימור בעיריות חיפה, תל-אביב וירושלים, ופרסום משותף של הטכניון ושל המועצה לשימור אתרים (בר-עם שחל, 1999). במסמכים השונים מודגשים ערכים וקריטריונים המשקפים בולטות אדריכלית-עיצובית ואורבנית-נופית. את אחרונות

ההנחיות, והחשובה שבהן, פרסם בשנת 2008 מנהל מינהל התכנון במשרד הפנים - הנחיה מחייבת לתיעוד נכסי מורשת במסגרת הליכי התכנון הסטטוטוריים. מסמך זה הוא פרי עבודתו של צוות עבודה מיוחד שגובש לאור פרסום מסקנות מבקר המדינה בנושא שימור מבנים ואתרים ברשויות המקומיות.⁶ הצוות הוקם ביוזמת מינהל התכנון במטרה להרחיב את התשתית המקצועית של לשכות התכנון לנושא שימור מבנים ואתרים, לסייע בגיבוש מדיניות ארצית ולהוסיף כלים מקצועיים למימושה - כמענה לחסר המובנה בחוק.

הנחיית התיעוד, המבוססת במוצהר על אמנת בורה, מטמיעה בתוכה דרישות ונהלים שהתפתחו בלשכות התכנון וברשויות המקומיות עד לכתבייתה (משרד הפנים, 2008-2), ועל כן אין בין המסמכים הקבלה מלאה. לענייננו בולטת מאוד החלפת המושג "ערך אסתטי", המופיע באמנת בורה, במושג "ערך אדריכלי, נופי ואסתטי", שמשמעו:

כל האספקטים של התפיסה החושית, וביניהם: צורה, קנה מידה, צבע, טקסטורה, חומריות וכן ריחות וקולות המקושרים עם האתר ושימוש. אתר שימור ייבחן גם בערכו הסביבתי, הנופי והאורבני ובחשיבותו כאתר המהווה נקודת ציון בהתפתחות התכנון, כסגנון מאפיין, בטכנולוגית בנייה, במרקם הבנייה המייחד אותו בהיותו מתוכנן ע"י אדריכל/מתכנן/מעצב חשוב וכד' (משרד הפנים 1-2008: 4).

עיון בלשון ההגדרה מלמד שגם במקרה זה היא נחלקת לשניים: הרישא **זהה לאמנת בורה**, כלומר עוסקת במאפיינים כמיתים, מדידים או כאלו הניתנים לתיאור באמצעי סיווג מקובלים. הסיפא **שונה מאמנת בורה**, ועוסקת במאפיינים סביבתיים, נופיים או מבניים ושמה דגש על הפן התכנוני של האתר. החלק השני של ההגדרה, השונה מאמנת בורה, עוסק במאפיינים המצריכים ידע מוקדם, כלי השוואה וחשיפה המצויים בידי חוג מצומצם.

מאמר זה טוען כי ההבדל בין שתי ההגדרות הוא בעל משמעות רבה, והוא משקף את התעדוף המובנה של המורשת האדריכלית שהתגבש, כאמור, עוד בשנות התשעים, והתחזק עם אישור התוספת הרביעית לחוק. המושג "ערך אדריכלי, נופי ואסתטי" מרחיב לכאורה את המושג "ערך אסתטי" שבאמנת בורה, אך למעשה מצמצם אותו באופן ניכר. ההוספה המודעת של המילים "אדריכלי" ו"נופי" מדגישה את ההיבטים הצורניים והתכנוניים של הערך, ומכוונית להסתכלות טכנית, תבניתית ומוטה כלפי הדיסציפלינה האדריכלית. הכוונה זו משחררת במידת מה את הסוקר מטענות שעלולות לעלות נגדו באשר להערכה המבוססת על אמות מידה אסתטיות בעלות אופי סובייקטיבי. באופן יחסי הערך האדריכלי הוא מדיד ואובייקטיבי, בהיותו תוצר המשקף תקופה או סגנון ידועים ומקובלים, וקטלוג כזה הוא בגדר מלאכה בשדה שגבולותיו מוכרים. לאורך השנים התפתחו תבחינים מקומיים לבחינת הערך האדריכלי (קמחי, 2014: 47):

⁶ הדוח פורסם בשנת 2005 וצוות העבודה הוקם בשנת 2006.

- האתר מיוחד במינו מבחינת עיצוב / מהווה דוגמה המאפיינת תקופה או סגנון / עוצב על ידי אישיות מוכשרת ונודעת במיוחד.
- האתר מייצג סגנון ייחודי של מעצב או של ארכיטקט נודע.
- האתר מייצג התפתחות הדרגתית בסגנון ארכיטקטוני או בעיצוב של נוף גנני.
- האתר מתאפיין בקומפוזיציה מיוחדת מבחינה צורנית, קנה מידה, עיצוב, טקסטורה, חומרי בנייה, השפעה על הנוף.
- האתר בולט במיוחד, מהווה סמל או מונומנט.
- האתר תורם לתחושת הייחודיות של המקום.
- האתר מעורר עניין וכבוד בקרב התושבים כתוצאה מהמיוחדות שלו, מהאחידות או מהמורכבות שלו, או כתוצאה מאיכות העיצוב המתקשרת לסגנון החיים שלהם.

מאז שפורסמה הנחיית התייעוד חל שינוי ניכר בכמות ובאיכות של עבודות התייעוד המוגשות במסגרת הליכי התכנון והרישוי. לאורך השנים, ובאופן מובהק לאחר ההכרה בעיר הלבנה של תל-אביב כאתר מורשת עולמי, התפתחה לא רק ההעדפה לשמר בניינים הנושאים ערך אדריכלי, אלא באופן מיוחד את אלו המשתייכים לסגנון אדריכלי מסוים - הסגנון הבינלאומי. ערים דוגמת ראשון לציון, רחובות, רעננה, הרצליה ואחרות ערכו סקרים לאיתור נכסים פוטנציאליים לשימור, וזאת בניסיון ליצור בתחומן "עיר לבנה" בזעיר אנפין.

סיכום

שני העשורים האחרונים משמש השימור בישראל מטבע לקידום אסטרטגי של הדימוי העירוני, ולשם כך נבחרים אתרים לשימור הנושאים ערכים אדריכליים. זאת במטרה מוצהרת

להגדיל את הצריכה של הנכסים ההיסטוריים במובנים כלכליים, ולצמצם את הפגיעה התכנונית הפוטנציאלית. התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה עודדה מגמה זו; הלשון הרפה של החוק והיעדרם של כלי מימוש הובילו ליישום החוק באזורים שיש בהם בניינים בעלי מאפיינים ארכיטקטוניים ייחודיים ומתקיימים בהם ביקושי שוק גבוהים. הנחיות התייעוד השונות חיזקו, במודע או שלא במודע, את ההעדפה של המורשת האדריכלית ומיסדו את השימוש במושג ערך אדריכלי. ההסתכלות המוטה על המורשת הבנויה במרחבים עירוניים וכפריים, מבעד לפריזמה של הערך האדריכלי, מצמצמת את ההכרה בחשיבותם של מרקמים בנויים בעלי ערך אדריכלי נמוך אבל בעלי ערך אסתטי כמכלול. על מנת ליצור שינוי במגמה זו נדרשת הרחבה של התשתית החוקית לשימור אתרי המורשת כך שתאפשר הפרדה ברורה יותר בין שיקולים ערכיים לבין שיקולים כלכליים. הפרדה זו היא בבחינת תנאי מקדים להתקרבות של מקבלי ההחלטות בתחום השימור בישראל לתפיסה המוצגת באמנת בורה.

- * קרן מטרני - אדריכלית, בוגרת הפקולטה לארכיטקטורה של הטכניון בחיילנו ובעלת תואר דוקטור בהצטיינות מהמחלקה לגאוגרפיה וסביבה של אוניברסיטת בר-אילן. משמשת יועצת שימור ללשכת התכנון מחוז מרכז משנת 2011. מתמחה בתחום השימור בהיבטים תאורטיים, תכנוניים וניהוליים. מרצה בנושאי תכנון ובנייה, שימור ופיתוח ואדריכלות ישראלית באוניברסיטת בר-אילן ובטכניון.

kuff1@netvision.net.il

- אלף, י' (2009). **מילון מונחים בשימור המורשת הבנויה**. פרסום של הוועד הישראלי לאונסקו ורשות העתיקות. http://www.iaa-conservation.org.il/images/files/pdf_docs/Conservation_Glossary_03-2009.pdf
- בר-עם שחל, י' (1999). **הנחיות לסקר ותייעוד אתרים לשימור**. הטכניון והמועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות.
- מבקר המדינה (2005). **דוח ביקורת על הרשויות המקומיות 2005** (הדוח המלא). תאריך פרסום: 21 בדצמבר 2005, מספר קטלוגי: 2005-001. ירושלים.
- מטרני, ק' (2009). **"הנכס השמור" ויחסו לסביבה: המקרה של המרכז העירוני הישן של תל-אביב**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לגאוגרפיה וסביבה.
- משרד הפנים (1-2008). **הנחיות מנהל מינהל התכנון לנושא התייעוד**.
- משרד הפנים (2-2008). **צוות השימור הארצי במשרד הפנים**. דוח פעילות מס' 4, אוגוסט 2007 - ינואר 2008.
- סלינגר, א' (2011). **כלכלת שימור מבנים בעלי ערך תרבותי היסטורי: העיר הלבנה תל-אביב**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובנייה ערים.
- עזריהו, מ' (2005). **תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.
- עמרם, ג' (2005). **תמורות במרכז העירוני הישן: השימור, התכנון והפיתוח והשפעתם על מחירי נכסי "מורשה בנויה"**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לגאוגרפיה וסביבה.
- קמחי, י' (2014). **ישן מול חדש בירושלים: סוגיות במדיניות שימור בירושלים**. מכון ירושלים לחקר ישראל. <http://www.jiis.org.il>

* עמוד 95: Technopolis, אתונה. אסתטיקה תעשייתית: מפעל גז עירוני שהוסב לשימושי תרבות ופנאי. צילום: יעל פורמן נעמן

ערכים היסטוריים, תרבותיים וכלכליים והאמצעים ליצירת זהות מקום

הדיון בתפקידם של נכסי מורשת תרבותית בייצוג של קהילה מקומית, של ייחודה ושל שונותה מקהילות אחרות הוא חלק מדיון רחב שעניינו הגדרת מקום - המרחב ומאפייניו הפיזיים, החברתיים והתרבותיים. את הדיון הובילו בשנות השבעים החוקרים הי פו טואן (Tuan, 1974), אן בוטימר (Buttimer, 1976) ואדוארד ראלף (Relph, 1976). לפי גישתם "מקום" הוא מרחב שמתייחד הודות להתייחסות של אוכלוסיות אליו - האוכלוסייה המתגוררת בתחומיו (המבט הפנימי) וזו שאינה מתגוררת בו אבל מבקרת בו או מעריכה אותו מבחוץ (המבט החיצוני). האופן שבו שתי האוכלוסיות תופסות את המקום, פועלות בו, מעצבות אותו ומותירות בו את חותמן הוא שמשפיע על זהות המקום. בתהליך זה נבחן המקום לא רק באמצעות נכסיו הפיזיים - הנוף, המרקם הבנוי, המיקום או הכולטות, אלא גם באמצעות נכסיו הלא מוחשיים ובהם הערכים התרבותיים, החברתיים והכלכליים. היכולת למיין נכסים וערכים אלה ולהבליט באמצעותם את ייחודו של מקום ובכך להבדילו ממקומות אחרים זוכה בשנים האחרונות להכרה רחבה. אחת הדרכים לתהליך זה הוא המיתוג (branding), והוא מתאפיין בניתוח מעמיק של מאפייני מקום והאופן שבו הם נקלטים על ידי שתי נקודות המבט - הפנימית והחיצונית.

ערכי מקום - בחינה ומיתוג של עיר - המקרה של תל-אביב: "העיר העברית הראשונה" כעיר עולם

הלה אורן

מיתוג עיר: הגדרה

מיצוב מקום מסייע ליצור בידול בין מקומות דומים שהם מושא לתיירות, לעסקים או להגירה, והוא עונה על השאלה באיזה סוג של מקום מדובר בהשוואה למקומות אחרים. מקובל לתאר מיצוב מקום באמצעות המונח USP - Unique Selling Proposition, המבקש לענות על השאלות מהו ייחודו של המקום, מה מבדל אותו ממקומות אחרים ומה מסייע בשיווקו? תפקידו של ייחוד זה ליצור לקהל היעד דימוי חד, ברור וחיובי של המקום.

לאחר שגובש בתהליך השיווק המיצוב של המקום והוגדר הבידול שלו, אפשר לעבור לשלב הבא - המיתוג. מיתוג עיר מתייחס למכלול הפעילויות שמטרתן להפוך עיר ממוקמת ליעד (עזריהו, 2005: 5). מיתוג מוצלח יכול להפוך עיר למקום שאנשים ירצו לגור, לעבוד ולבקר בו. המותג הוא הבטחה לערך, הבטחה שיש לקיימה. מיתוג מוצלח יכול לסייע לעיר להיות נחשקת, ובדומה למותגים אחרים - על העיר לענות על צרכים פונקציונליים, כלומר להוות יעד ומענה לתעסוקה, לתעשייה, לדיור, לתחבורה ציבורית ולאטרקציות של פנאי. במאמר זה נבחן כיצד תהליך השיווק העירוני של תל-אביב מתבטא בתהליך המיתוג בסלוגנים ובסמלים שונים.

הגרלת המגרשים בתל-אביב. צילום: אברהם סוסקין

העיר העברית הראשונה. ארכיון עיריית תל-אביב

העסקי, הכלכלי, החברתי והתרבותי של היישוב היהודי בישראל. התפתחות כלכלית-עסקית זו חיזקה את הערגה של ראשי העיר לחזק את תדמיתה כמרכז כלכלי נוסח ניו יורק.

אציין כי מגמה זו הופיעה כבר בשנת 1906 בדבריו של עקיבא אריה וייס, מייסד אחוזת בית. חזונו של וייס לעיר המהווה שער לישראל, כשם שניו יורק היוותה שער למהגרים שהגיעו לארצות הברית, מצטרף למיצוב ה"מקום" של תל-אביב, שהחל באפריל 1909, עת הוקמה העיר על החולות בידי 66 המשפחות שיזמו והקימו אותה במטרה לשפר את איכות חייהם. במרוצת השנים חברו לשם התואר "העיר העברית הראשונה" המאפיינים הכלכליים, יוזמות שונות, חדשנות ורוח צעירה. ערכים ודימויים אלו מיצבו את העיר, ייחדו וחיזקו את בידולה, בעיקר אל מול ערים היסטוריות אחרות בישראל באמצעותם יכלו ויכולים קברניטי העיר תל-אביב לשווקה.

בשנת 1989 ציינה העיר שמונים להיווסדה. תל-אביב שלאחר האינתיפאדה הראשונה הייתה ריקה מתיירים. התאחדות המלונות, בשיתוף לשכת דובר העירייה, קראו למפרסמים להגיש הצעות למסע פרסום שמטרתו לשכנע ישראלים לבוא ולבלות בתל-אביב. הפרסומאי אילן שיר, שהגיש את ההצעה שנבחרה, ביסס את הסלוגן "עיר ללא הפסקה" (במקור "עיר בלי הפסקה") על כך שמדובר בעיר אקטיבית: "עיר שיש לה גם בעיות כמו לעיר גדולה בעולם, אך היא משדרת משהו מאוד ACTIVE... כל הזמן" (שיר, 21 בינואר 2010, ריאיון).

תל-אביב: מ"העיר העברית הראשונה" ל"Startup City"

תל-אביב נוסדה בשנת 1909 כשכונה יהודית בצפון העיר יפו. לייסוד השכונה היהודית שהקימה אגודת "אחוזת בית" במתכונת המזכירה את תכנית "בנה ביתך" העכשווית היה היבט ציוני מובהק. צמיחתה המהירה והשינוי במעמדה - משכונת פרבר לעיר העומדת ברשות עצמה ומתאפיינת באוכלוסייה יהודית, בשפה ובתרבות עברית - הם שהעניקו לה את כינויה "עיר עברית". ההתייחסות לתל-אביב כאל "העיר העברית הראשונה" ביטאה עובדה היסטורית שאין עליה עוררין. על פי עזריהו, הגדרה זו התפתחה בחלוף השנים והפכה לסלוגן שייצג עולם דימויים אשר נקשר בראשית ימיה של מדינת ישראל לערכים דוגמת חלוציות, תנופת פיתוח, חילוניות, ישראליות וציונות מודרנית. שם העיר הוא המותג שלה. המותג תל-אביב, שהחל להתגבש עוד בטרם הוחלט ב-1950 על האיחוד בין תל-אביב לבין יפו, הוא גם המותג של המוסדות המרכזיים בעיר: אוניברסיטת תל-אביב, מוזיאון תל-אביב, הבורסה, נמל התעופה, בית החולים וכו'.

בשנת 1959, עת ציינה העיר את שנת היובל להיווסדה, הוחל בהקמתו של מגדל שלום. אולם חגיגות היובל לא הביאו עמן מהלך שיווקי יזום, ואף לא נחרת בעקבותיהן תואר או כינוי לעיר. למרות זאת בלטה באותן שנים ההתפתחות הכלכלית של העיר והפיכתה למרכז

עיר ללא הפסקה. צילום: Shutterstock

פורים בכיכר המדינה. צילום: כפיר בולוטין

הארץ ישראלית". בלי שהתכוון לכך, באמצעות ההשוואה לנוי יורק יצר וייס את המהלך השייוקי שמקץ מאה שנים תרם למיצובה של תל-אביב כעיר עולם ולצירופה לשורה של ערים גדולות וחשובות ברחבי תבל. בשנת 2009, עשרים שנה לאחר השקת קמפיין "עיר ללא הפסקה", ציינה העיר את שנת המאה. כהכנה לשנה זו נעשתה בעיריית תל-אביב-יפו עבודת מטה אינטנסיבית, ובמסגרתה גובשה תכנית לפיתוח תשתיות, תכנים, פעולות ואירועים, ובין השאר - אסטרטגיה שיווקית חדשה שכללה מיתוג מחודש.

"שנת המאה - 1909-2009"

שנת המאה הייתה "קו פרשת מים" בתהליך מיתוגה של תל-אביב. מהעיתונות ניכר כי כמותג בזירה הציבורית היא נתפסה כעיר בעלת ניחוח של הצלחה, אווירה בין-לאומית, עניין וסקרנות. מובילי

ה"עיר ללא הפסקה" ייצגה את השאיפה להיות עכשווית ועדכנית, להידמות לנוי יורק והן מבחינת ההיצע הן מבחינת האוריינטציה התרבותית שהיא מייצגת (עזריהו, 2005). הסלוגן ייצג סט דימויים של חיי לילה תוססים ועולם תוכן אורבני מסקרן ופעיל. בפועל אימצה העיר סלוגן זה גם בשאר תחומי החיים, כמו פתיחת עסקים רצופה בעיר באזורים ייעודיים.

החל מסוף שנות התשעים, עם הופעת ניצניה הראשונים של החברה הפוסט-תעשייתית, החל תהליך שילובה של ישראל בכלכלת המשק הגלובלי, והתפתח מיצובה של תל-אביב כעיר עולם. כמו הסלוגן הקודם של "העיר העברית הראשונה", ניצנים לכך הופיעו כבר בדבריו של עקיבא אריה וייס. בפרוספקט היסוד והצהרת הכוונות של הוועד הזמני לקראת הקמת אחוזת בית (ט' באב תרס"ו) הוא טבע את המשפט: "כמו שהעיר ניו יורק, היא מסמנת את השער הראשי לאמריקה, כן עלינו לשכלל את עירנו, והיא תהיה בזמן מן הזמנים לנוי יורק

דעת קהל בתקשורת, בקהילה הגאה ובקרבת חברות הזנק יצרו תחושה כי העיר מעוררת התעניינות עולמית ובין-לאומית רבה. כך למשל העיתון **ניו יורק טיימס** הכתיר את תל-אביב כ"בירת הקוליות" (Cool) של הים התיכון. העירייה, שזיהתה את המגמה, יזמה בשנת 2010 את הקמת מינהלת עיר עולם (Tel Aviv Global).

אם "עיר ללא הפסקה" הייתה ססמה שמטרתה השיווקית להביא לתל-אביב את אזרחי ישראל, הרי "עיר עולם" היא מינהלת (חברת בת-עירונית) שמטרתה השיווקית להביא לתל-אביב את אזרחי העולם. המעבר הקונספטואלי משיווק מקומי (לוקלי) לשיווק עולמי (גלובלי) מתרחש לאורך שנות דור.

בשנת 2009 פרסמו שאול סינגר ודן סינור (Senor & Singer) את ספרם *Start-up nation: The story of Israel's economic miracle*. הספר יצר מיתוג אורגני למדינת ישראל ואומץ על ידי המגזר העסקי, השיווקי והכלכלי. עיריית תל-אביב-יפו עלתה על גל שיווקי זה ואימצה לעצמה את הסלוגן "Startup City". בעקבותיו גובש לפעילות העירייה חזון שהתאפיין בחדשנות, בפתירת מאגרי מידע, בקידום יזמים, בהובלת ה"אקוסיסטם" ובהקמת הספרייה, בשירותי WiFi עירוני בחינם, באפליקציות, במדיניות ארנונה וכו'. בחינת תהליך המיתוג של תל-אביב מצביעה על התפתחות מודל גנרי למיתוג עירוני:

שלב א': שלב הייסוד - 1909

מיתוג אורגני של דור המייסדים למשיכת מתיישבים לעיר הטמיע כבר ב-1909 את האמרה **"העיר העברית הראשונה"**, שלימים תהפוך לסלוגן.

שלב ב': שלב הפיתוח הכלכלי - 1989

מיתוג ברמה לאומית לייצור תנופה עסקית - הכרזה בשנת 1989 של הסלוגן **"עיר ללא הפסקה"**.

שלב ג': שלב הפיתוח הגלובלי - 2009

מיתוג ברמה בין-לאומית שמייצר ייחוד מול העולם בתחרות למשיכת הון אנושי, ובו נעשה בשנת 2009 תהליך מיתוג מחדש ואומץ בהמשך הסלוגן "Startup City". שלושת השלבים הללו מקבלים ביטוי במודל גנרי למיתוג עירוני:¹

את המותג Tel Aviv מפצים בעולם גורמים רבים: משרדי ממשלה (משרד החוץ, משרד התיירות, משרד הכלכלה, משרד האוצר), ארגונים ציבוריים (מסע, תגלית, הסוכנות היהודית, קק"ל), עמותות, גופים פרטיים ויזמים. גורמים אלו זיהו את הפוטנציאל הגלום במותג תל-אביב כ"מותג עוקף קונפליקט" בעבור המותג "ישראל". כלומר, הפעילות הלאומית של מדינת ישראל מעודדת אסטרטגיה שיווקית הנשענת למעשה על המותג העירוני Tel Aviv, לצורך שיווק של כלל מדינת ישראל. זאת בדומה לערים גלובליות אחרות בעולם, המייצגות ומשווקות את מדינות האם שלהן.

תל-אביב כעיר עולם: מיתוג מחדש

פריק גדס היה הראשון אשר טבע את המושג "עיר עולם" במובן הקרוב ביותר להגדרה המקובלת כיום לערי עולם (Geddes, 1915). גדס תיאר את לונדון, פריז, וינה וברלין בראשית המאה העשרים כמוקדי הפעילות העסקית בעולם. על פי ססקיה סאסן (Sassen, 1991), שטבעה את המושג "Global City", החוליה העיקרית המקשרת בין ערי העולם למערכת אחת היא ענפי השירותים היצרניים והפיננסיים המתקדמים המצויים בעיר, והמקיימים ביניהם יחסי גומלין חובקי עולם. ערים אלו הן הקטרים הכלכליים, התרבותיים והחברתיים המניעים תהליכים במדינות האם. התנאי לצמיחתה של עיר לכדי כוח משמעותי בזירה הגלובלית טמון ביכולת הייצור שלה, קרי התבססותה על נכסים מקומיים בעלי יתרון עולמי מוכר, אגב שמירה על קונקטיביות גלובלית. צמיחה זו של ערי עולם היא מרכיב מהותי בתהליך הגלובליזציה.

בתל-אביב קיימים תנאים להיווצרות תפקודים גלובליים. קיימים גם השירותים העסקיים המתקדמים. תחומים דוגמת חשבונאות ופרסום ניחנים ביכולת לקיים פעילות גלובלית. הזדמנויות הניתנות לאנשים שונים לפתח נישא יצירתית אישית היא פן אמתי המאפיין עיר עולם, ואין ספק כי פן זה קיים בתל-אביב במידה ניכרת.

לפי תאוריית היצירתיות של ריצ'ארד פלורידה (Florida, 2002) נמצא קשר הדוק בין **טכנולוגיה** מוצלחת ומקומות אשר יש בהם **כישרונות**, לבין מקומות **המקבלים בפתירות** מהגרים, אמנים, להט"בים ואינטגרציה גזעית. מנתוני הבדיקה הראשונית של התופעה עולה כי בעיר תל-אביב והמטרופולין מופיע הריכוז העיקרי של המשתתפים למעמד היצירתי. דירוג בין-לאומי ייחודי המדרג ערים בעולם על פי נוכחות המעמד היצירתי בהן דירג בפברואר 2014 את תל-אביב במקום השישי בעולם.

תל-אביב היא עיר עולם בהתהוות: מחד גיסא קומפלקס חברתי-תרבותי, ומאידך גיסא קטר כלכלי המושך אחריו את המדינה כולה. בהקשר הגלובלי תל-אביב נתפסת כיום כחלק מרשת של ערים גלובליות שכללתן קשורה זו בזו באופן הדוק, לטוב ולרע. התפתחות

¹ המודל מתייחס למיתוג עירוני ומראה כיצד הסלוגנים נבנים זה על גבי זה, וכל סמל חדש מייצג את הקודם.

Startup City. צילום: זיו קורן

Startup City. צילום: כפיר בולוטין

גאווה. צילום: זיו שדה

* הלה אורן - מייסדת ומנכ"ל מינהלת עיר עולם, תל-אביב (Tel Aviv Global). במסגרת תפקידה מובילה צוות אסטרטגי שאמון על קידומה של העיר תל-אביב למעמד של עיר גלובלית, מובילה עולמית בתחומי הכלכלה, התרבות והחברה. מהלך זה נוסד מתוך ראיית החזון הלאומי שישפיע לטובה על העיר והמטרופולין, על המדינה ועל דמותה הבין-לאומית של מדינת ישראל. טרם תפקידה זה הייתה מנכ"ל מינהלת המאה, שהובילה את אירועי שנת המאה של העיר העברית הראשונה, תל-אביב-יפו. בנוסף, הלה אורן מסלאת תפקידים ציבוריים, ובהם: יו"ר בית הספר לתאטרון חזותי בירושלים, חברת ועדת פסטיבלים - משרד התרבות, חברת הנהלה בועד המנהל של ורטיגו, וחברת דירקטוריון נאות קדומים. הלה סיימה בהצטיינות תואר ראשון בחינוך והיא בעלת תואר שני במינהל עסקים מאוניברסיטת תל-אביב. כותבת את הדוקטורט בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה בהנחיית פרופ' מעוז עזריהו "תהליך מיתוג עיר - תל-אביב העיר העברית הראשונה כעיר עולם".

oren_h@mail.tel-aviv.gov.il

העיר במאה שנים משכונה לעיר, עיר השואפת להיות אחת מעשרים הערים המובילות בעולם, מחייבת מדיניות של תחרות מול ערי עולם אחרות. אחד הכלים לתחרות זו, המציבה את "העיר העברית הראשונה" כעיר עולם, הוא תהליך המיתוג שנסקר לעיל ומחייב התחדשות ויזמות "ללא הפסקה" - כולל לוגו דו-לשוני וגייבוש שפה גרפית חדשה.

סיכום

היסטוריה שיווקית זו, המתרחשת לנגד עינינו, מאפשרת זיהוי של השלבים השונים במעבר משיווק מקומי לשיווק בין-לאומי. היא מגדירה את שם העיר תל-אביב כמותג ואת הסממאות "העיר העברית הראשונה", "עיר ללא הפסקה" ו"סטארט-אפ סיטי" כסלוגנים המייצגים את ערכי המותג, לצד לוגו מחודש בין-לאומי.

עזריהו, מעוז (2005). **תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.

Buttimer, A. (1976). Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66(2), 277-292.

Florida, Richard L. (2002). *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York, NY : Basic Books.

Geddes, Patrick (1915). *Cities in evolution: An introduction to the town planning movement and to the study of civics*. London : Williams & Norgate.

Relph, E. (1976). *Place and placelessness*, 67, London: Pion.

Sassen, S. (1991). *The global city: London, New York, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.

Senor, Dan, & Singer, Saul (2009). *Start-up nation: The story of Israel's economic miracle*. New York: Twelve.

Tuan, Y. F. (1974). *Topophilia* (p. 260). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

* עמוד 101: עיר ללא הפסקה - קיוסק בשד' רוטשילד. צילום: TEL AVIV GLOBAL

התיעוד ההיסטורי: המידע, המאפיינים והערכים ותפקידם בתהליך השימור

מידע ככלל הוא אוסף של עובדות ורעיונות אשר נלמדים ממקורות שונים, נמסרים לנמענים וברבים מהמקרים עוברים עיבוד כלשהו בתהליך העברתם או קליטתם. עבור העוסקים בשימור נכסי מורשת תרבות מוחשיים יש למידע חשיבות בגלל תפקידו הראשוני לשמש בסיס בתהליך קבלת החלטות - בעיקר בשני עניינים: (1) להעריך את הנכס ואת זכאותו להיכלל ברשימת שימור; (2) להחליט על אופן השימור של הנכס. שני הנושאים באים לידי ביטוי במסמך תיעוד שהתעצב במהלך השנים, וכיום הוא זוכה לתבנית מובנית שמשקפת את תפקידיו ואת ההכרה הגדלה בחשיבותו.

יש שמבין שני העניינים יותר רק אחד - תיעוד שחשף מידע היסטורי וגם הדגיש את חשיבותו ואת ערכיו של נכס מורשת תרבותית - אך שיקולי העדפה כלכליים או פוליטיים מנעו את שימורו. במקרים אלה, ובעיקר הודות לעידן האינטרנטי שבו אפשרויות אגירת המידע, שמירתו ועיבודו מתרחבות, התיעוד יכול לחזק את מעמדו של הנכס, לעורר עניין בקרב ציבור רחב ולעודד על ידי כך את שימורו.

כמו ערים היסטוריות רבות אחרות, יפו מתקשה לעמוד בלחצי פיתוח נדל"ניים, בעיקר בעקבות גינטריפיקציה. החשש מכגיעה בייחודה ההיסטורי, העיצובי והנופי נדרש לתיעוד שאינו מסתמך בסימור ההיסטורי של הנכסים עצמם ובהעברתו למעטים, אלא מופץ ברשתות הדיגיטליות ומהווה מנוף להכרת הנכס וערכיו, ליצירת מודעות לחשיבותו ומעורבות לשימורו ולהשתלבותו במרקם המתפתח.

בית הגבירים בכיכר השעון ביפו

שמואל גילר

החולף על פני הבית הראשון בפתח רחוב יפת (2-10), יתקשה להאמין כי שורת החנויות והקשתות ההרוסות על הגג הייתה ביתם של שלושה גבירים יהודים מראשי עדת הספרדים המערבים. הבית הוקם בסוף שנות השבעים של המאה ה-19, ואת הבעלות עליו חלקו שלושה: אהרון מויאל, חיים מימון עמיאל ושלמה אבושדיד. הראשון היה מהדמויות הבולטות ביפו ומראשוני הבונים מחוץ לחומה, ושותפיו - קרוביו ממנהיגי קהילת המערבים בירושלים. הם חברו יחד לבניית הבית המפואר והגדול שהיה מהראשונים שנבנו מחוץ לחומה, על מקום המצדית שהגנה על שער העיר ועל חפיר החומה. עמיאל רכש את שטח המצדית בסוף שנות השבעים, וצירף למיזם את גיסו וקרובו הירושלמים. קומת החנויות שימשה כבזאר היהודי הראשון מחוץ לחומה, והוא מוזכר בשם זה כבר במפת הטמפלרי תיאודור זנדל משנת 1878. חמישים חנויות ומחסנים היו פזורים לאורכם של שני מעברים שהובילו מדרך עזה (רחוב יפת) אל שער העיר, ומרחבת הכניסה לעיר אל סמטת החלפנים. מעל החנויות היו שלוש דירות מפוארות, והנכסים נרשמו בספר המקרקעין של בית הדין השרעי ביפו בנובמבר 1878. נכסי עמיאל נרשמו כהקדש משפחתי ונמצאים עד היום בידי המשפחה. בשנת 1915, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, נהרסה חזית הבית במסגרת מבצע לשיפור פני העיר, והקשתות ההרוסות על הגג ניצבות מזה מאה שנים כעדויות לטראומה שהבית חווה. בשרידי השוק היהודי מתנהלת כיום מסעדת אבולעפיה. על אף החשיבות ההיסטורית שיש לבית בתולדות יפו החדשה שמחוץ לחומה, ובתולדות היישוב היהודי בעיר, הוא לא זכה להיכלל ברשימת המבנים הראויים לשימור, ואף נדון להריסה על פי תכנית בניין העיר התקפה.

וטיפל בעשירים הערבים בעיר. בתו לאה נודעה כיפה בבנות ירושלים, ונישאה לבנו של אליעזר בן-יהודה, בן ציון, המוכר בשם איתמר בן אב"י.

השוק היהודי ודירות הגבירים

א ת מצדית שער יפו רכש עמיאל ככל הנראה סמוך לשנת 1877, כשהחל פירוק חומת העיר. אפשר לראותה בצילום העיר משנת 1860 שצילם הצלם הצרפתי לואי וינס (Vignes). המצדית הדרום-מזרחית נמכרה באותם ימים ועברה מידי השלטונות העות'מאניים למסדר האחיות סנט ג'וזף, והוקם עליה בית החולים הצרפתי סנט לואי. את חלקו הדרומי של חפיר החומה המזרחית רכש אהרון מויאל, ונבנו עליו בניין "בנק דה-רומא" (יפת 28), "הבנק העות'מאני" (יפת 30) ומתחם "בית קנדינוף" (יפת 32) (גילר, 2014; שלוש, א', 1931: 71). ראשונה במתחם הגבירים נבנתה קומת השוק התחתונה, שכללה חמישים חנויות, והיא מצוינת כבר במפת זנדל משנת 1878; שלוש הדירות נבנו זמן קצר לאחר מכן, והן מופיעות כבר ברישומי המקרקעין העות'מאניים משנת 1878. 28 חנויות ושתי דירות בחלקו הדרומי של המתחם היו בבעלות עמיאל (שלושה רבעים מהנכסים) ואבושדיד (רבע מהנכסים). בניגוד למויאל, שהתגורר בבית ביפו, הם התגוררו בירושלים. לאחר מותו של מימון בשנת 1891 נוהלונכסיה הקדש ביפו בידי מיופה כוח. בתחילה בידי הד"ר יצחק קרישבסקי, ואחריו בידי קרוב המשפחה ניסים כרסנתי, שרכש את חלקו של אבושדיד. עם מותו של כרסנתי בשנת 1935 מכרו בנותיו את חלקן לעבדול רחמן אל-קרא ולחאג' חמיד אבו-לאבן, והם החזיקו ברבע מהנכס עד מלחמת העצמאות. בין אלה ששכרו את דירת מימון עמיאל בשנים הראשונות היו אהרון שלוש ומשפחתו, שהיו קשורים אליו בקשרי משפחה. בנו של אהרון, יוסף אליהו, מספר על כך בזיכרונותיו (שלוש, א', שם: 76). לדבריו הם עברו לבית בשנת 1883 והתגוררו בו שנים אחדות, עד שעברו לנווה צדק. בקומת הקרקע, הפונה לסמטת החלפנים, פתח אהרון שלוש את חנות הצורפות שלו, ובה ניהל את עסקי חלפנות הכספים.

הגבירים מויאל, עמיאל ואבושדיד

א הרון מויאל, ראש לשושלת משפחתית רבת פעלים, עלה ארצה מרבאט שבמרוקו בשנת 1853. הוא התיישב תחילה בחיפה, ובשנת 1856 עבר ליפו והתגורר בעיר העתיקה, שהייתה עדיין מוקפת בחומה. הוא היה מעשירי הקהילה הספרדית ביפו, וכשנפרצה החומה בראשית שנות השבעים רכש חלקים גדולים משטח החפיר. לימים מולא החפיר ונבנו עליו הבתים בצדו המערבי של רחוב יפת. הוא סייע בהקמת מקוה ישראל וראשון לציון, היה נציג חובבי ציון ורכש את אדמת עקרון. רעייתו סעדה הייתה אחותו של חיים מימון עמיאל, ובערוב ימיו עבר להתגורר בירושלים סמוך לבית גיסו.

בנו הבכור של אהרון, יוסף בק מויאל, היה היהודי רב ההשפעה ביפו של אותם ימים. הוא עסק במסחר שמן ותבואה, ובשנת 1882 התמנה לסגן קונסול ספרד ביפו, ולאחר מכן גם לסגן קונסול פרס. הספרדים העניקו לו את אותות איזבלה הקדושה וקארלוס השלישי, ועל הסיוע שהעניק לטורקים במלחמתם נגד האיטלקים הוענקו לו התארים מג'ידי וביי (בק). הוא סייע לראשוני ביל"ו עם עלייתם ארצה ותמך כספית ביהודי יפו. מסופר כי היה היוזם של בניית מגדל השעון לכבוד יובל שלטונו של הסולטן עבדול חמיד השני. עם אהרון שלוש וחיים אמזלק רכש קרקעות שהוקמו עליהן השכונות היהודיות הראשונות. צאצאי אהרון מויאל היו לדמויות חשובות ורבות פעלים בתולדות היישוב בארץ. תיאור קורות המשפחה לדורותיה סופר בהרחבה בפרק זיכרון שכתב משה אשולין בשנת 1936 בחוברת גנזי ירושלים בהוצאת פנחס גרייבסקי (אשולין, תרצ"ו).

חיים מימון עמיאל עלה לירושלים ממרוקו בשנת 1875 והביא אתו הון. הוא ייסד את ישיבת "תורת חיים" ב"כולל המערבים" שברחוב מעלה ח'לדיה (רחוב חברון). גובר הכולל היה קרוב משפחתו שלמה אבושדיד (שכונה רח"ש), ועמיאל היה יד ימינו. הם חברו יחד לבניית הנכסים ביפו. בנו של שלמה, ד"ר אברהם אבושדיד, היה מראשוני ילידי הארץ שהוסמכו לרפואה. הוא עבר להתגורר ביפו, הקים קליניקה פרטית

מצדית שער העיר, 1860. צילום: לואי וינס, הספרייה הלאומית של צרפת

בית מויאל סימין ושלט מלון הורביץ. צילום: חליל ריאד

בני משפחת מויאל התגוררו בדירה הצפונית בפינת כיכר העיר, מעל 22 חנויות שהיו בבעלותם. בין חנויות משפחת מויאל ועמיאל חצץ מעבר המכונה בשטר הרישום "המעבר המשותף". פתחו היה בדרך עזה (רחוב יפת) והוא הוביל אל רחבת שער העיר, המכונה בשטר הרישום "באב בוואבת יאפה" (שער שערי יפו). מעבר נוסף, בלתי מקורה, הוביל מסמטת הכניסה לעיר אל סמטת החלפנים. את המעבר, שכוסה בתקרת בטון, אפשר לראות כיום במסעדת אבולעפיה, ובה נמצא גם בור המים ששירת את מתחם השוק היהודי. ג'וליה שלוש, נינתו של אהרון מויאל, שהתגוררה במקום בראשית המאה העשרים, תיארה את הבית ואת סביבתו בספרה העץ והשורשים, המספר את תולדות משפחתה (שלוש, ג', 1982). הבית הועבר בירושה לסבה שמואל מויאל, והתגוררו בו גם בני משפחה נוספים ובהם עורך הדין דוד מויאל - מהראשונים שפעלו בארץ, ומי ששימש בתפקידים ציבוריים רבים בשירות היישוב העברי. שמואל אשולין, שכתב על תולדות משפחת מויאל, מספר על השוק היהודי תחת הבית שכונה "ווקלאת מויאל" (מחסני מויאל), שהיו בו חנויות אריגים, שטיחים ונעליים (אשולין, תרצ"ו: 3). סביבת השוק המתה מאדם, והוא היה הראשון בשורת שווקים שהתפרסו מעבר לחומת העיר בתחום רחוב רוסלן כיום. הראשון בהם היה שוק אל-פאראג' הססגוני, ובמרכזו הסביל הניצב עד היום ברחוב. אפשר להבחין בבית הגבירים הגדול והמפואר בפעילות שרחשה סביבו בצילום של הצרפתי פליקס בונפיס (Bonfils) מסוף שנות השמונים של המאה ה-19.

עם ראשית הקמתה של השכונה החדשה תל-אביב עזבו בני משפחת מויאל את הבית ובנו את בתיהם בשדרות רוטשילד. הדירה הושכרה למרים הורביץ מראשון לציון. היא פתחה בה מלון שנחשב לנקי ומסודר, ולפי המסופר התאכסנו בו גדולי הדור. בשלט המלון על מרפסת הדירה אפשר להבחין בצילום האחרון של חזית הבית ערב מלחמת העולם הראשונה, שצילם הצלם חליל ריאד. מעברו השני של הרחוב, בסמוך למאפיית אבולעפיה, שכן מלוננו של ר' חיים כהן, שהיה זול ועממי יותר. בשלט המלון ניתן להבחין בצילום בונפיס משנות השמונים.

שרידי בית הגבירים לאחר הריסת החזית. ארכיון מוזיאון המלחמה האוסטרלי

שרידי בית הגבירים. צילום: שמואל גילר

בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה החליט ג'מאל פחה, מפקד הארמיה הרביעית ומושל סוריה וארץ ישראל, לשפץ את הערים הראשיות שבשליטתו (דמשק, ירושלים, יפו, חיפה ועזה). ההוראה על כך ניתנה ככל הנראה בעת שביקר בתל-אביב וביפו בפברואר 1915 (גילר, יפורסם). השיפוץ כלל את הריסת השווקים ההיסטוריים בעיר, בתוואי רחוב רוסלן כיום, כדי להרחיב את הדרך הצפונית לנמל. דרך עזה (רחוב יפת), שהובילה לשכונת עג'מי ולשכונות דרום העיר והכניסה הדרומית לנמל, הוצרה על ידי בית הגבירים, שפלש אל התוואי ולא אפשר תנועה מוטורית. חזית הבית נהרסה עד כדי מחציתו, וכך גם חלקו של הבית מדרום לו (יפת 12). לדברי משה אשולין שימשו אבני ההריסה לבניית מסגד חסן בק. מרים הורביץ נאלצה לעזוב את המקום, ופתחה שוב את מלונה ברחוב הווארד (רזיאל 15), בבניין המלון של אלכסנדר הווארד, שהלך לעולמו¹.

הקדש מימון עמיאל

ישום הנכסים בספר המקרקעין של בית הדין השרעי ביפו נעשה בנובמבר 1878. עשר שנים לאחר מכן רשם מימון עמיאל בבית הדין השרעי בירושלים הקדש (ואקף) משפחתו של נכסיו בירושלים וביפו, לטובת נכדו אברהם שהיה קטין. ככל הנראה, הוא חשש שהנכסים יאבדו לאחר מותו. עם מותו של אברהם, בשנת 1939, הועבר ניהול ההקדש לרעייתו צילה לבית קרישבסקי. לאחר המלחמה נתפס הבית בידי הרשויות כנכס נפקדים. צילה עמיאל דרשה לקבל לידיה את חלקה של המשפחה, והוא אכן הוחזר לה. עם מותה עבר ההקדש לניהול בניה מימון ואליהו, ומשנת 1985 מנהל את נכסי המשפחה איתן, בנושל מימון. משעזבו בני משפחת מויאל את המתחם נמכר חלקם לאדיב סעיד אל-ג'אבר, שלא עזב ככל הנראה את יפו במהלך מלחמת העצמאות. בשנות התשעים הוא מכר את הנכס לחברה בבעלות עורך הדין אברהם סוכובולסקי ואברהם פילץ. עם מותם בשנות התשעים נמכר הנכס לחברת סטאברוס. זו מכרה אותו לוואליד אבולעפיה והוא פתח בה מסעדה, ושמו מתנוסס כיום על בית הגבירים היהודים של יפו. בית היהודים הראשון מחוץ לחומת העיר, והשוק היהודי הראשון, ראויים להיות מוכרים לאתרים לשימור המורשת היהודית של יפו.

תרגום כתב ההקדש

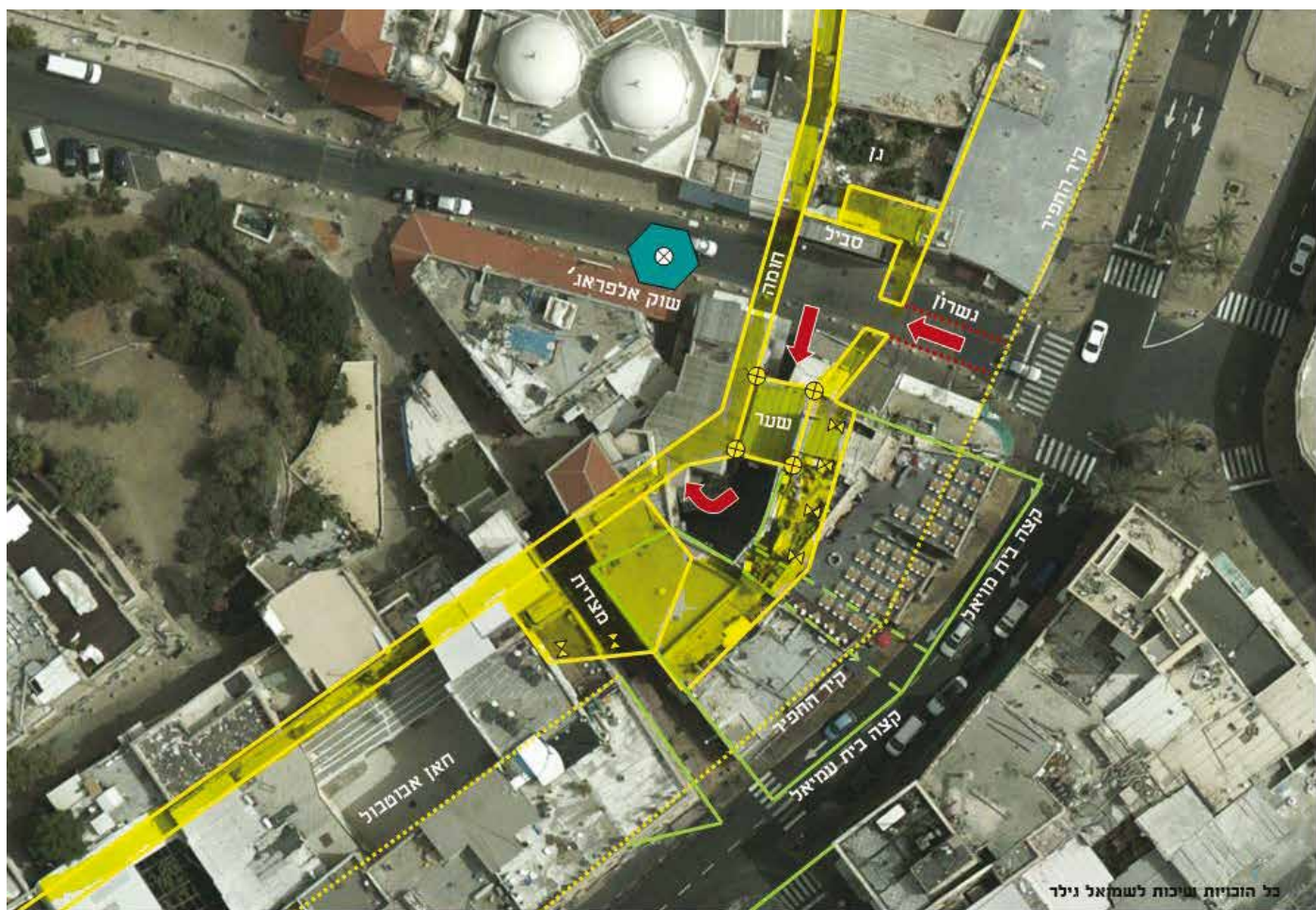
כל החלקים המשותפים בהיקף של שלושה חלקים מתוך ארבעה חלקים, זאת בשיעור שמונה עשר קיראט מתוך 24 קיראט בסך הכול, שבהם עשרים ושמונה חנויות ושני הבתים הבנויים מעליהן הקיימים בנמל יפו, בקרבת השער. הגבולות של כל אלה הם מדרום [בכיוון התפילה] - דרך ציבורית; ממזרח - כנ"ל; מצפון - המעבר הישר הנמתח ממזרח למערב ובסוף כל אחד משני צדדיו הנזכרים לעיל שער. והמשותף הוא המעבר הנזכר לעיל בין החנויות של המקדיש הנזכר

לעיל לבין החנויות של אדון הארון מויאל היהודי ומלוא הדרך המובילה אל השער הראשי [באב אל-בואבה] של יפו הנזכרת לעיל; ממערב - הדרך המובילה גם כן אל המקדיש הנזכר לעיל, וזאת בהתאם למצוין בשלושים שטרי בעלות על נכסים שנופקו על-ידי רשם המקרקעין ביפו הנזכרת לעיל, ושמשפרם תשעים וחמש... [ובהמשך מספרי 28 החנויות ושתי הדירות].

כתב הקדש מימון עמיאל משנת 1887, אוסף המשפחה

¹ שם המלון מופיע במפת יפו משנת 1917. היא החזיקה במקום עם בנה נחס, עברה לרחוב יהודה הלוי, ולאחר מכן פתחה את "מלון הרצליה" ברחוב השחר.

שחזור חומת העיר המצדית - בצהוב; חזית בית הגבירים - בירוק. תוואי החפיר - מנוקד. הגג המשושה הוא סביל שוק אל-פאראג'. החצים מורים על תוואי הכניסה לעיר. הצילום באדיבות מדבא מדידות והנדסה בע"מ

מודעה גלויה.

כל מי שחפץ לשבר הבתים פה בירושלם ת"ו והבתים והחנניות ביפו ת"ו הידועים בהקדש האדון המרוחם מימון עמיאל זצ"ל, בין אם חפץ לשבר כלם כאחד ובין בפרטם יפנה אלי הח"מ, ובכה המסור בידי מבית דין הגדול מחבמה שרעיה בירושלם ת"ו, הנני להשכירם במחיר השוה, וכל הוריו נשבר.

דר. יצחק קרישבסקי רופא למען ציון.

מודעה בעיתון חבצלת, 3 בספטמבר 1900

* שמואל גילר הוא אדריכל שמעל ביפו כמתכנן, ועוסק מזה שנים אחדות בחקר העיר בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית שנות המנדט הבריטי. מחקריו פורסמו בכתבי עת שונים והם מחדשים פרקים נעלמים בתולדות יפו ומשחזרים את תמונת העיר הבלתי מוכרת באותן שנים.

sglr@inter.net.il

שלוש, ג'וליה (1982). **העץ והשורשים** [תל-אביב]: עקד.

שלוש, יוסף אליהו (1931). **פרשת חיי**. תל-אביב: דפוס א' סטרוד.

אשולין, משה (תרצ"ו). **ספר זכרון להחובבים והעולים הראשונים מעדת הספרדים-המערבים ביפו ואגפיה**. ירושלים: פנחס גרייבסקי.

גילר, שמואל (2014). בית קנדינון ביפו. http://www.shimur.org/uploads/beit_kandinof.pdf HYPERLINK "http://www.shimur.org/uploads/beit_kandinof.pdf"

גילר, שמואל (טרם פורסם). שיפוץ יפו במהלך מלחמת העולם הראשונה. יפורסם בקתדרה

Durán-Domínguez, G., Felicísimo, A. M., & Sánchez-Soto, P. J. (2014). The representation of Cultural Heritage: Methodologies for digital characterization. In M. A. Rogerio-Candelera (ed.), *Science, technology and cultural heritage*.

Yilmaz, H. M., Yakar, M., Gulec, S. A., & Dulgerler, O. N. (2007). Importance of digital closerange photogrammetry in documentation of cultural heritage. *Journal of Cultural Heritage*, 8(4), 428-433.

* עמוד 107: בית הגבירים, סוף שנות השמונים של המאה ה-19. צילום: פליקס בונפיס

הדיון הרחב בהבחנות בין היסטוריה וזיכרון כולל התמקדות באמצעים ובדרכים להבניית הזיכרון. בהתמקדות זו יש לנכסי מורשת תרבותית מוחשיים תפקיד מרכזי. הם נבחרו כדי לייצג את הזיכרונות, ותהליכי הבחירה (התיעוד ההיסטורי, הצגתם של שיקולי העדפה והמיון) וההחלטה להותירם מקנים לתפקידם זה חשיבות רבה אף יותר. תפקיד הייצוג של הזיכרונות מקדם את עיצובם של נכסי המורשת ואת הניתוח בדבר השפעתן של ההחלטות העיצוביות על הקהל המתייחס לנכס ברגש, במבט, במגע ובאמצעות פעילות כלשהי. "הקהל" יכול להיות זה שמקושר ישירות לנכס ולזיכרונות הפרטיים שהוא מייצג, או זה שמאמץ זיכרונות של אחרים, מעבדם ומתאימם למאפייניו, לרצונותיו ולצרכיו. האימוץ הקהילתי הרחב יש שהוא מוכתב או מובל "מלמעלה" על ידי גורם בעל כוח ועניין, ויש שהוא מתעצב לאורך זמן ונוספות לו משמעויות ופרשנויות. בכל המקרים מתקיים תהליך של הבניית זיכרון ששותפים בו הנכס המוחשי, הזיכרונות ומסריהם, והשיתוף הוא שמשפיע על מעגלים חברתיים, קטנים ורחבי היקף, ומעצב את זהותם.

שימור נכסי המורשת התרבותית המייצגים את ההתיישבות הטמפלרית בישראל זוכה בשנים האחרונות לעדנה. הנכסים נבחרים לשימור בגלל ההכרה בחשיבותם ההיסטורית - חוליה מרכזית בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל. להחלטה זו יש השלכות על כמה מעגלי זיכרון - קרובים ורחוקים, אינטימיים ולאומיים - על תגובתם לתהליך, על מעורבותם בו ועל הזדהותם עמו.

**ואף על פי כן שמור תִּשְׁמֹר! כמה הערות על הזיכרון והבנייתו:
שימור ושימושיו במבנים הגרמניים בארץ ישראל**

חיים גורן

המושבה הגרמנית, המופיעה עד היום במפת הארץ, היא עדות להמשכיות של מושבות הטמפלרים בפרט, ושל המבנים הגרמניים בכלל, בהיסטוריה של ארץ ישראל ומדינת ישראל. מושבותיהם של הטמפלרים זוכות בעשורים האחרונים לעדנה, דווקא במהלכי שימור מרשימים בהיקפם. כמובן, שרונה שבלב תל-אביב היא הדוגמה האחרונה והבולטת לתהליך זה. המאמר מנסה להביא דברים בשם אומרם ולבחון את שימור המושבות דווקא מנקודת מבטם של אנשי אגודת הטמפלרים דהיום, קבוצה שנאספה במרכז האגודה בשטוטגרט שבגרמניה. הדיון עסק בערכי השימור, בזיכרון פרטי ובזיכרון קולקטיבי, ולא התעלם כמובן מהעובדה שהמבנים הגרמניים שומרו דווקא בישראל, על כל המשמעויות ההיסטוריות הנגזרות מהתופעה.

אז ועתה

אם מביאים בחשבון מה שנעשה מהצד האוונגלי, האנגלי וגם הגרמני, אז מכירים בכך שהחל מאבק על ירושלים וארץ הקודש. אך ראוי לציין כי כלי הנשק של הלוחמים שונים לחלוטין, ובהתאם תהיה גם הצלחתם. בעוד שאלה מתכוונים להכות שורש על ידי רכישת קרקע ובניית בתים וכנסיות, עושים זאת אחרים בעזרת כלי נשק רוחניים ובסיוע האוונגליון. אדוננו ישתמש בכל לתכליתו, לרצונו ולטעמו, ויטהו לכבודו ולקרוב מלכותו. "ולאמר לירושלם תִּבְנִי וְהִיכַל תִּבְנֶה" [ישעיהו מד, 28] "וְקָרְאוּ לָהּ עִיר יְהוָה" [ישעיהו, ס, 14].

אמן (Schick, 1897: 229).

ב-1897, לרגל יובל החמישים להגיעו לירושלים, פרסם קונרד שיק, גרמני שהיה ללא ספק אחת מהדמויות המובילות והחשובות בירושלים ובארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19, ומי שאחראי, בין היתר, ללא מעט מבנים שהוקמו בירושלים באותה תקופה, את מאמרו הארוך "אז ועתה". הוא סקר את הרקע, את המניעים ואת הערכים של המעורבות האירופית בארץ, ולא פחות מאלה - את הציפיות לתוצאותיה. מאז הריסתו של מבנה "טליתא קומי" בשלהי שנות השבעים של המאה הקודמת, שהפך מן הסתם לסמל ולמוביל במאבקי השימור

בירושלים (קרויאנקר, 1987: 153-154), נמצאים מבניו של שיק בכמה מהמוקדים המייצגים מאבקים שכאלה.

ואמנם מפת ישראל של היום זרועה בשמות שמקורם בהתיישבות ובפעילות הגרמנית בארץ, ונוכל למצוא בה יותר מאלף מבנים שהקימו מהגרים מגרמניה במהלך שתי המאות הקודמות, עד למלחמת העולם השנייה: טליתא קומי, שנלך, אוגוסטה ויקטוריה, אבל בעיקר המושבות הגרמניות ביפו, בחיפה ובירושלים, שרונה שבלב תל-אביב, וילהלמה (בני עטרות), בית לחם הגלילית וולדהיים (אלוני אבא), הם רק חלק מאותם שמות שנשמרו, הן בצורה רשמית במפות הן "בפי העם", והם מצביעים על מידת מעורבותם של הטמפלרים ביישוב ארץ ישראל ועל מקומה בזיכרון ההיסטורי הישראלי.

הגרמנים בארץ ישראל "זכו" לעשרות ולמאות מחקרים; בספר **גרמניה וגרמנים בירושלים**, שיצא לאור בגרמנית בשנת 2011, הציגו העורכים ביבליוגרפיה נבחרת "שעיקר עניינה במעורבות הגרמנית בירושלים במאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה, ובה יותר מ-300 פריטים" (Goren & Eisler, 2011: 377-395). הספר מרכז מחקרים שהוצגו בכנס שנערך במשכנות שאננים ב-2007, וכמו התערוכה "גלגולה של אוטופיה" - שהתקיימה במוזיאון ארץ ישראל שנה לפני צאתו והציגה את הטמפלרים, תולדותיהם ומורשתם (טוראל ואחרים, 2006), זכה גם הוא להצלחה מעל למשוער.

מאבקי שימור לא מועטים בארץ נסובו סביב המבנים הנקשרים

הבניין המרכזי במתחם שנלך בירושלים, 2008. צילום איציק שוויקי

הכנסייה באלוני אבא, 2004. ארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

טבחה, כיום אכסניית הנוער כרי דשא, 2004. גלוייה מאוסף חיים גורן

טבחה, אוסף כנסיית המדינה של וירטמברג, שטוטגרט. באדיבות אייל איילר

כמו בכל פרויקט שימור, גם לשימור בשרונה קדמה הכנתו של תיק תיעוד, אלא שלכך קדם מאבק ציבורי לא קצר, אותו הובילה בגאון המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, כאשר בחזית ניצבת תמר טוכלר, מנהלת מחוז תל-אביב, על אף כל הקשיים, ההתנגדויות והאכזבות. לצדה פעלו אנשי מקצוע, אנשי אקדמיה ופעילי ציבור. לית מאן דפליג, המאבק הארוך הפך לסמל, שכן המדובר כאן במתחם בליבה של עיר - שהיה למעשה שנים רבות מאוד מנותק ממנה. קל הרבה יותר, פשוט הרבה יותר, היה למחוק את מה שרבים ראוהו כ'מטרד' (טוכלר ונאמן מזרחי, 2014).

התיק הכיל סקירה היסטורית מפורטת שהתבססה על מסמכים ותצלומים שנחשפו בתהליך התיעוד. המידע שנאסף משמש לכאורה את מדריכי הסיורים לסקירה היסטורית המעשירה את הביקור במקום. אלא שלצד, ואני כותב זאת בזהירות הראויה, המדריכים - בשרונה כמו בכל שאר מבני הטמפלרים ומושבותיהם - מפעילים ברבים מהמקרים שיקולי העדפה שאינם מציגים את הסיפור ההיסטורי במלואו. עבורם הסיפור ההיסטורי על אודות שרונה והטמפלרים מדגיש בעיקר את משקלה של התנועה הנציונל-סוציאליסטית ואת העובדה שחלק מהמתיישבים הגרמנים בארץ - ובהם גם טמפלרים - היו חברים בה. נושא זה מעצם טיבו ומשמעותו, ולעניינו "ערכו", מכסה במקרים רבים על הדיון בתרומתם של הטמפלרים לתולדות ארץ ישראל ולהתפתחותה ומטשטש את חשיבותו.

יחסם של הטמפלרים לשימור נכסי מורשתם התרבותית בישראל

אמור, רבות נכתב על מושבות הטמפלרים, תולדותיהן, תכנון, מתארן והמבנים שבהן. אלא שאני ביקשתי לברר הפעם זיכרון שונה לחלוטין. זיכרון קבוצתי שהוא למעשה זיכרון פרטי. בהיותי מקורב לחלק מאנשי תנועת הטמפלרים, המאורגנים כיום באגודות תרבותיות-דתיות שמרכזיהן באוסטרליה ובגרמניה, ביקשתי לשמוע ולהבין מה

בפעילות של הגרמנים בארץ ישראל. חלקם זכו להצלחה, יחסית לפחות, חלקם נכשלו, וחלקם עדיין נמשכים. די אם נמנה את מה שנותר ממתחם שנלך בירושלים, את הכנסייה באלוני אבא, את המלון במושבה הגרמנית בירושלים ובתוכו בתי הספר של הטמפלרים. אחדים מהמבנים הגרמניים זכו לשימור ולשחזור ביוזמה עצמית, כמו האכסניה הגרמנית-קתולית לחופי הכנרת - היא אכסניית הנוער כרי דשא. בעליה, האגודה הגרמנית לארץ הקודש, יזמו את הפיכתה למלון פעיל. ב-2006, בהחלטה על הענקת פרס מועצה לשימור מבנים ואתרי מורשת בישראל ליוזמים ולאדריכלים, נכתב כך:

המבנים ההיסטוריים של האכסניה בטבחה, שסבלו משינויים ומתוספות בנייה לא מבוקרות, שופצו בצורה ששיקמה את צורתם החיצונית המקורית. שדרוג הפנים נעשה בצורה צנועה, ההולמת את פשטותם של המבנים המקוריים [...] על אף תוספת הבנייה החדשה, שומר האתר ברוח המקום והאווירה המקורית (נימוקי ועדת השיפוט, אצל פז, 2006).

מבנים גרמניים אחרים, דוגמת בית הפרובסט ברחוב הנביאים בירושלים, ששימש כבית ספר במשך שנים רבות וכיום הוא כמעט ריק, ממתנינים לגואלם. כך גם המחצית הצפונית של שרונה, המושבה הגרמנית שבלב תל-אביב של היום.

לית מאן דפליג שמבין המבנים והיישובים הגרמניים בארץ זכו לתשומת לב מרבית, במחקר וכפרויקטים של שימור, דווקא אלו של הטמפלרים. נראה שמבחינות רבות שרונה היא "היהלום שבכתר השימור" שלהם. תגובותיו של הקהל הישראלי לפרויקט נלהבות בדרך כלל, אם כי לא חסרים אלו המבקרים את "המודרניזציה העודפת" בהפיכתם של המבנים לחנויות יוקרה ולבתי זילכה. אלא שתמיד, בכל מקרה, שזור בהן האלמנט ההיסטורי והשלכותיו, כמובן בכל הנוגע לתריסר השנים שאחרי 1933. למרות זאת, ואולי גם בעקבות זאת, כמות הביקורים והסיורים שנערכים במקום מעידה על העניין הרב בו.

תצלום נוף שרונה בשנת 1887. צולם מ"גבעת הרוכבים", כיום אזור תאטרון הבימה. זהו התצלום המוקדם ביותר של המושבה הטמפלרית שרונה. בתצלום, בין הבתים יש שתי משאבות רוח שנועדו להעלאת מים מבארות באמצעות מתקן אנטיליה ושרשרת ארגזי עץ. משאבת הרוח הגדולה הייתה בבית הבאר של משפחת ליפמן (כיום מתחם רשות השידור) ומשאבה הרוח הקטנה בבית הבאר במרכז המושבה. בסוף המאה ה-19 הביאו הטמפלרים מנועי נפט מגרמניה להנעת האנטיליות והשימוש במשאבות הרוח פסק. צילום: האחים טביז שוויץ. אוסף לנקין ספריית אוניברסיטת פנסיילבניה

מי שעסק בהם בשנים האחרונות נזקק בוודאי לארכיון זה, וגם לכתב העת שלהם, ה"ורטה" (Warte), שמהווה מקור חשוב ביותר לתולדות האגודה וגם לסוגיות ולנושאים אחרים הקשורים בארץ ישראל בשנים שהטמפלרים פעלו בה. אלכס כרמל ז"ל, ראש וראשון לחוקרי הטמפלרים בארץ, שהיה אף מי שכונה אותו "ממציא הטמפלרים", נעזר בעיתון זה וחזר והדגיש, כבר ב-1976, את חשיבותו למחקר הטמפלרים בארץ ישראל (כרמל, תשל"ו).

הצגתי לנוכחים את השאלה מהם עבורם "ערכי הנכס המשומר". לא הגדרתי אתר כזה או אחר, אם כי ברור שבשלב מסוים נטלה שרונה את מרכז הדיון. ניסיתי להבין לאילו מבין ערכי השימור הם מייחסים חשיבות רבה יותר, ומה חלקם בהבניית "זיכרון העדה", עד כמה שהיא עדיין קיימת, ו"זיכרון הפרט". ביקשתי ללמוד מהם כיצד הם רואים את העיסוק הרב בטמפלרים בארץ, ומה מידת מעורבותם - או נכון יותר אי-מעורבותם - בתהליכי קבלת ההחלטות באשר לפרויקטים של השימור ולביצועם.

לא אציג כאן את הדיון השלם, אלא את סיכומי הדברים. הטמפלרים התחילו "לחזור" לארץ בצורה מאורגנת ב-1974, השנה שבה חנכו מחדש את בתי הקברות שלהם. אין זה מקרה שעוד באותה שנה הוציאו לאור חוברת זיכרון שפירטה את רשימת הקבורים בכל אחד מבתי הקברות של כל המושבות. הם הזכירו כי לבתי הקברות בחיפה ובירושלים הועברו קברים מיפו, משרונה, מווילהלמה, מבית לחם ומוולדהיים. "היישובים הטמפלריים לשעבר בפלשתינה כבר אינם קיימים", הם כותבים במבוא לחוברת, "אבל בתיים ורחובותיהם, גניהם ועציהם המטילים צל, מזכירים את אותם אנשים שיצרו ותחזקו

הם מרגישים בבואם לפקוד את המושבות והאתרים, מה הם חושבים, כיצד הם תופסים את תהליך השימור שנבחר כדי להבליט את מורשתם. חשוב לזכור שהטמפלרים חוזרים ופוקדים את ישראל מזה שנים הרבה, בין היתר כדי לטפל בשני בתי הקברות שלהם, בירושלים ובחיפה, שאליהם העבירו את שרידי בתי הקברות של המושבות האחרות. בתי הקברות נותרו בבעלותם גם אחרי חתימת ההסכם בין האגודה למדינת ישראל (כך, תשס"ז; Sauer, 1985: 361-365) ותפקידם העיקרי לשמש מקום משמעותי לזיכרון הפרטי-האינטימי אבל גם הקולקטיבי של האגודה ושל אנשיה, וכן של צאצאים אחרים של גרמנים תושבי הארץ שכבר אינם נמנים עם אגודת הטמפלרים. אכן, הטמפלרים של היום, כולל אחדים מבני הדור הצעיר שבוודאי לא נולדו בארץ, לא יפסחו על ביקורים בשניהם. הטמפלרים מקפידים על שמירתם ועל תחזוקתם, אלא שאפשר לראות בהם מעת לעת אותות השחתה, בעיקר בדמות צלבים שבורים ומנותצים.

לא הסתפקתי בעובדה זו, וכינסתי לשיחה ולדיון בנושא הזיכרון והמורשת כמה מחברי הקהילה הטמפלרית. המפגש התקיים במרכז האגודה ברובע דגרוולן שבשטוטגרט. שלושה מהמוראיינים, שני האחים והאחות לבית לנגה, הם ילידי הארץ (יפו ושרונה) שהוחזרו לגרמניה ב-1942, במסגרת הסכמי החלפת השבויים בין הגרמנים לבריטים (פרי, 1996; Sauer 1985: 292-296). אביהם היה במשך שנים רבות יושב הראש של האגודה בשטוטגרט, ואחרי מותו החליפו הבן הבכור. הבן, פטר לנגה, יצא לפנסיה, וכיום הוא אחראי לארכיון הטמפלרים. על פי עדותו פונים אליו פעם בשבוע לפחות בשאלה או בבקשה לחומר בנושא כלשהו הקשור בטמפלרים, ופניות רבות מגיעות מישראל. כל

הבית בתצלום משנת 1896 נבנה על ידי משפחת לכנמאיר (Lachenmeier). אחרי מלחמת העולם הראשונה עבר הבית למשפחת וילי גרצינגר (Grözing). בחצר הבית פתח וילי בסוף שנות העשרים משחטה ואטליז. לאחר הקמת המדינה שכן בבנין אחד מאגפי משרד המסחר, התעשייה והאספקה. הבית הוזז ממקומו במסגרת שימור המתחם ב-2005, כיום רח' קפלן מס' 30. אוסף משפחת אלברט בליין אוסטרליה

את השינויים שנעשו בשנים האחרונות במושבותיהם לשעבר בישראל. השינוי הולך ומובלט ב-15 השנים האחרונות, בעיקר בהשוואה למה שהיה קיים עד לעשורים האחרונים של המאה ה-20. ראשי האגודה מודעים היטב לעובדה שלולא מבצעי השימור חלק גדול מאוד מהיצוגים היה נעלם, ועמם הייתה נשכחת ההיסטוריה. ברור להם ששרונה לאחר השימור אינה דומה כהוא זה לכפר שוואבי, ככפריה של מדינת וירטמברג שממנה הגיעו הטמפלרים (בן-ארצי, 1996). אבל הטמפלרים, כך הם חזרו והדגישו, מלאים כבוד והערכה למה שנעשה במתחם, לעבודה, להשקעה, להקפדה על הפרטים ועל דיוקם, לשמירת המקור והתיעוד ההיסטורי כדי לחזק ולחדד את הזיכרון. העיקר עבורנו, כך אמרו, הוא "ערך הזיכרון" (Errinerungswert). הטמפלרים של היום, רובם המכריע לפחות, אינם רואים עצמם שבים לגור בארץ, הם מבקשים רק לחוות את המקום שאבותיהם גרו ופעלו בו. עבורם המראות, האווירה, הריחות והאקלים הם שיוצרים את "חוויית הזיכרון", וזה בדיוק מה שהם מחפשים בבואם לישראל.

בשיחה ההיא בשטוטגרט הם לא נמנעו מלהזכיר את מורשתם. 'איננו יכולים כמובן להתגאות בה, רק להפך'. אבל הם מצטערים על כך שבכל דיון בעניינם עולים נושאי 'הטמפלרים שנסחפו למפלגה', הסמלים והדגלים הנאציים שנמצאו בחלק מהבתים. הם יודעים להסביר שבמקור השייכות למפלגה הייתה השייכות הגרמנית, והם הרי היו אזרחי גרמניה, אך ברור להם שבישראל קשה ואף בלתי אפשרי לקבל הסבר זה. והנה, דווקא בגלל מודעות זו הם חוזרים ומופתעים מההדגשה ומההערכה שהטמפלרים זוכים לה, מההכרה בחשיבותם ובתרומתם להתפתחות הארץ. הרי המקורות ההיסטוריים מלמדים שבשנות

אותם" (Tempelgesellschaft in Deutschland 1974: 6, 7). בתחילה ביקרו בישראל רק חברי הנהלת האגודה והקרובים אליהם, ובעקבותיהם חברים באגודה - בתחילה אלו שנולדו בארץ, ובהמשך גם בני הדור השני. מבחינתם היה זה בראש ובראשונה "ביקור שורשים", ובמקרים רבים, גם בעיני מי שכבר חזרו והגיעו לכאן פעמים הרבה, הוא עדיין נתפס ככזה. במהלך השנים הצטרפו יותר ויותר אנשים שאינם חברי האגודה אבל קרוביהם גרו בארץ, וחלקם אף קבורים בה.

הנושא המוביל במסעות הקבוצתיים הוא ללא ספק "הזיכרון האישי", החיפוש אחר ה"מקורות" וה"שורשים", וזאת עוד הרבה לפני "הזיכרון הקבוצתי" המתייחס לאגודה, לתולדותיה, למפעליה, להישגיה ולחשיבותה. כל מטייל ממתיך לרגע שבו יגיעו למקורותיו, והמשפט הרווח ביותר הוא "כן, את זה הוריי סיפרו לי תמיד". הזיכרון כולו, גם הקבוצתי אבל בעיקר האישי, מובל על ידי הרגש, ולתופעה זו יש ביטוי על כל צעד ושעל. לכן מודגשת חשיבותם של בתי הקברות, שבהם השמות, רובם לפחות, חקוקים על המצבות. במקרה שמשפחה מסוימת נכשלת במאמציה למצוא אבן קבר של אחד מאבותיה, וזה קורה פעמים רבות לקברים שהוזזו מבתי הקברות המקוריים, תיזום המשפחה הצבת "לוח זיכרון" שיישא את השם החסר. גם בני הדור השני מכירים בחשיבות הביקורים בבתי הקברות בישראל. הם רואים בהם אמצעי להנחלת הזיכרון לדורות הצעירים, לאלה שלא נולדו בארץ. מטרתם לדאוג להבניית זיכרונם "דרך הרגליים", באמצעות הראייה, השמיעה והחשיפה במקומות שנותר בהם ייצוג להתיישבות הטמפלרית. השם החקוק על המצבה הוא שמבטא ייצוג זה.

אנשי האגודה חזרו ונוכחו שקשה להם לתאר ולהסביר בגרמניה

שרונה כיום: בתמונה העליונה משאבת הרוח המשוחזרת. בתמונה התחתונה מסלול הכדורת (באולינג) המשוחזר שנחנך במאי 2015. צילום: איציק שוויקי, חן הלוי

הגרמנית-הנוצרית. לדעתם מרשים ביותר הוא החיבור שנעשה בכל מקום בין הנרטיב הטמפלרי לסיפור הישראלי. לפעולות שימור אלו יש הד נרחב בעיתונות ובמדיה בגרמניה, והד זה הוא בחזקת ערך מוסף עבור מדינת ישראל. נושאים מסוג זה יכולים לשמש לבניית גשרים ולהבנה בין העמים, שכן השימור מוביל להבנה ולשיח.

שי פרקש, זה היה השם שחזר ועלה בדבריהם בבואם לתת דוגמאות לעבודת שימור שאיננה רק "טכנית" במהותה, טובה ככל שתהיה. האיש מצטיין, כך הדגישו, בירידה לפרטים, בכושר אבחנה בלתי רגיל וביכולת להציג את השאלות הנכונות. מספר פטר לנגה:

הנה, אני הרי נולדתי בשרונה, גם גדלתי שם, וחשבתי שאני זוכר לפרטי פרטים. בא שי ושואל אותי על "הממד החמישי" של הבתים, זאת אומרת גגותיהם - ולא ידעתי מה להשיב לו. לא זכרתי שהקדשתי כך אי פעם תשומת לב. שי שחזר גם ממד זה, הוא שמצא גם את שרידי הגדר של אזור הטניס, ומה שאיש מאתנו לא זכר - את חודי המתכת שהיו על עמודיה. בשחזור הוא הקפיד לשלב את כל החודים החסרים, וכך דחף גם את הבנייה מחדש של מתקן הכדורת.

דרכי השתתפות הטמפלרים עצמם בתהליך השימור

עיקר "תפקידם" של חברי אגודת הטמפלרים הסתכם בתרומותם לחיפוש תמונות ומקורות כתובים. תהליך זה עדיין ממשיך ומלווה בפעולה יזומה הכוללת פנייה למשפחות. התרומה הגדולה הייתה של הטמפלרים מאוסטרליה, שם ההיענות ליזומה הייתה גדולה יותר, והניבה גם ספר משלהם על המושבה שרונה (Glenk et al., 2005). התמונות הישנות נוצלו עד תום בידי המשמרים והמשחזרים, וגם על כך הם ראויים לכל שבח. לטענתם דווקא כאן, בגרמניה, מקדישים פחות תשומת לב למורשתם של הטמפלרים¹. רק לאחרונה הרסו את הבית הראשון בכפר Kirchenhardthof, האחוזה שרכשו הטמפלרים ב-1856 ושימשה כמרכז הראשון. אך עלינו, הם אומרים, לקבל ולחיות עם זה.

הם הרבו כמובן בסיפורי אנקדוטות כדי להדגים ולהדגיש את דבריהם. כך תיאר אחד מהם את ביקורו הראשון בישראל, כאשר הגיע בתיווכו של פרופ' יוסי בן-ארצי לבית אברלה בשרונה: "זו הייתה התרגשות כזו, ששנים רבות לא יכולתי לדבר על כך". בקבוצה שהגיעה לארץ בשנה האחרונה נטלה חלק אישה מבוגרת שהסיבה היחידה לבואה הייתה האפשרות לשוב ולבקר בבית הוריה. מתברר שבסיום קודם לא יכלה להיכנס למקום משום שהיה עדיין מבנה צבאי. תושייתה, "תחינה לשירותים", אפשרה לה להיכנס לבית. בביקור הנוכחי זכתה לבקר ללא מגבלות.

שחזור גדר מגרש הטניס בשרונה. צילום: שי פרקש

התיישבותם בארץ ישראל ראו הטמפלרים לנגד עיניהם דווקא את "הרמת המזרח" (Hebung des Orients), וכיוונו לפיתוח תרבותי, חברתי וכלכלי ולא לפעילות מייסונית. כך הם מדגישים שמה שהישראלים עושים ב-15 השנים האחרונות מעורר בהם התפעלות והכרת תודה, שכן מאז הם מרגישים באותו שינוי בישראל, נוכחים באותו זרם חדש המשחזר ומשמר את בניית הארץ בעבר ואת תרומתם של הגרמנים לתהליך זה. יש כמובן הבדלים ניכרים בדרכי השימור, באופיו ובשמירתו על הערכים ההיסטוריים שהם מחפשים. ניתן אפילו להכיר בהבדלים שבין פעולות השימור הגדולות והמאורגנות בחיפה לבין אלה שבשרונה. הרי זהו הבדל של דור בטיב ובאיכות.

שרונה מבחינתם היא שיא השיאים. כמה מאמץ ועמל וידע הושקעו בפרויקט זה! אסור לשכוח, הם אומרים, את אותם הישראלים שעמדו ונלחמו על השימור והשחזור במרכזה של תל-אביב. אלה הגיעו בשרונה לשיאים ולתובנות שלא הוכרו קודם לכן. המפעל מרשים עד כדי כך שגם המבנים רבי הקומות שצמחו מסביב אינם נתפסים בעיני המבקר כהפרעה באיסוף זיכרונותיו, ודווקא הניגוד בין המבנים המודרניים למבנים המשומרים נותן עוצמה רבה יותר לזיכרון זה.

לשרונה יתרונות רבים. זה אינו מוזיאון אלא מיצג חי, נושם ובעט. על כל בית יש שלט המזכיר את תולדותיו, בהיותו חלק מהמושבה

¹ מידע אישי שלי: קבוצה זו כמעט שאינה ידועה בגרמניה, ובארכיון בשטוטגרט הם מופיעים תחת הכותרת "כתות והוויים".

קבוצת טמפלרים בחזית בית ונוס בשרונה. אוסף שי פרקש

סיכום

אין ספק שהמושבות הגרמניות, על מבניהן, רחובותיהן, עזיהן וגינותיהן, אווירתן ואקלימן המיוחדים, הן גורם ערכי מוביל בזיכרון של אנשי האגודה ושל אחרים שאבותיהם היו קשורים אליה או חברים בה. מדבריהם של צאצאי הטמפלרים עולה כי יותר מכול חשובה להם הבניית הזיכרון ההיסטורי, ושהאמצעי העיקרי לכך הם האתרים עצמם והאפשרות לחזור ולבקר בהם. לשימור ולביקור יש ערך חברתי נוסף: הם תורמים לאחזקתה ולשמירתה של האגודה ולחיבור בין חבריה. הם מבינים בהחלט שגם אם השימור לא נעשה תמיד בנאמנות מרבית לעבר ולמקור, הרי שהוא עדיף על האפשרות הנגדית - ההרס והשכחה.

הנה כך, שימור זיכרון באמצעות נכסי מורשת מוחשיים יכול לתרום לא רק לאוכלוסייה הנוכחת במרחב שהנכסים מצויים בו, אלא גם עבור אוכלוסייה שהתנתקה מנכסי מורשתה. צאצאי הטמפלרים, שאבותיהם עזבו את הארץ לפני יותר מ-65 שנים, חוזרים ומבקרים במרחבים אלה ונעזרים בהם לבניית זהותם.

* פרופ' חיים גורן, גאוגרף היסטורי, ראש תכנית הס"א בלימודי גילוי במכללה האקדמית תל-חי. תחומי מחקרו העיקריים: מעורבותן של מעצמות אירופה באזורנו בתקופה העות'מאנית ובעיקר במאה ה-19; המעורבות הגרמנית בארץ במאה ה-19; תולדות המחקר המדעי של הארץ והאזור; ספרות הנוסעים ועולי הרגל.

gorenh@telhai.ac.il

בן-ארצי, יוסי (1996). **מגרמניה לארץ הקודש: התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
טוכלר, ת' ונאמן מזרחי, נ' (2014). המאבקים הציבוריים: העלאת המודעות ודרכי פעולה. **אתרים המגזין**, 4, 101-114. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ספריית יהודה דקל.
טוראל, שרה (אוצרת) ואחרים (2006). **גלגוליה של אוטופיה: הטמפלרים בארץ-ישראל 1868-1948**. תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
כץ, יוסי (תשס"ז). של מי המושבות הגרמניות: חוק נכסי גרמנים ופיצוי הטמפלרים על רכושם בישראל. **עיניים בתקומת ישראל**, 17, 431-464.
כרמל, אלכס (תשל"ו). השבועון Die Süddeutsche Warte - מקור בלתי מנוצל לתולדות ארץ-ישראל במאה ה"ט. **דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות**, ב, 343-351.
פז, רון (29 באוקטובר 2006). טקס הוקרה לפרויקטים יוצאי דופן בתחום השימור. **גלובס**. <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000146641>.
פרי, ירון (1996). חילופי גרמנים באזרחים ארצישראלים, 1941-1944. **דפים לחקר השואה**, י"ג, 149-164.
קרויאנקר, דוד (1987). **אדריכלות בירושלים: הבנייה האירופית-נוצרית מחוץ לחומות 1855-1918**. ירושלים: כתר.

Tempelgesellschaft in Deutschland (1974). *Denen die uns vorangegangen sind, zum Gedanken: Deutsche Friedhöfe Haifa und Jerusalem* (In memory of those who have gone before us: German cemeteries Haifa an Jerusalem). Bentleigh, Australia.

Glenk, H. et al. (2005). *From desert sands to golden oranges: The history of the German Templer Settlement of Sarona in Palestine 1871-1947*. Victoria, BC, Canada: Trafford Publishing.

Goren, H., & Eisler, J. (eds.). (2011). *Deutschland und Deutsche in Jerusalem: Eine Konferenz in Mishkenot Sha'ananim, März 2007*. Jerusalem: Mishkenot Sha'ananim.

Sauer, P. (1985). *Uns rief das Heilige Land: Die Tempelgesellschaft im Wandel der Zeit*. Stuttgart: K. Thiess.

Schick, C. (1897). Sonst und Jetzt: Die Veränderungen in Jerusalem und dem heiligen Lande in den letzten fünfzig Jahren. *Neueste Nachrichten aus dem Morgenlande*, 41, 60-69, 93-100, 129-140, 184-194, 211-229.

* עמוד 113: טלינתא קומי - שחזור קטע מחזית המבנה, רח' המלך ג'ורג' 20, ירושלים. צילום: איציק שוויקי

הערך והמסר - תפקידם ומעמדם בתהליך השימור

הערך ההיסטורי, האדריכלי, החברתי והתרבותי הוא שיקבע את זכאותם של נכסי תרבות מוחשיים להיכלל ברשימת מורשת, ובעקבות זאת לשימור, למען ישרדו גם בדורות הבאים. בפעולת השימור עצמה משולבת החלטה על האופן שבו יעוצב הנכס המוחשי. החלטה זו כוללת תהיות שונות, ובהן: האם הנכס יישמר במלואו או בחלקו? מה תהיה נקודת הזמן שלאורה ייקבע מה לשמר ואיך? מה הפרשנות המותרת? ועוד. חלק מהתהיות זכו למעמד מרכזי בתהליכי המיון, התייעוד, הבחירה וההחלטה על העיצוב, ובהן האותנטיות והיושרה. הדיון הרחב נובע מההכרה בכוחם של המסרים המועברים באמצעות הנכס המוכרז, הכרה שקובעת את אופן עיצובו. תהליך השימור שתואר לעיל הוא מובנה והדרגתי ומקנה לממד ה"זמן" מקום מרכזי. לעומת הערך ההיסטורי, שמייצג את העבר, המסר נועד לעתיד. אלא שהבחנה זו לא תמיד מדויקת. הנכס המוחשי עצמו, ובמקרה של מאמר זה - התצלום ההיסטורי - אינו כולל רק ניתוח של ערכי עבר; בתהליך יצירתו נשקלו גם מסריו לעתיד. תכונות אלה מחזקות את תפקידו של הנכס המוחשי לתווך בין זמנים, אך גם את הצורך להעמיק במאפייניו.

צילום כסוכן זיכרון, כאמצעי להעברת מסרים ולשימור המורשת הבנויה

לביא שי

הצילום* כאמצעי תקשורת הוא כלי להעברת מסרים. אולם השאלה אילו מסרים צופן בחובו התצלום היא שאלה מורכבת, כיוון שהראייה היא חוש סובייקטיבי התלוי בקודים תרבותיים של הבנה, והפרשנות של העולם הנראה משתנה מחברה לחברה ומפרט לפרט. וכך הצופה בתצלום לא יקלוט בהכרח את המסר שהתכוון הצלם להעביר לו.

לפי רולנד בארט (Barthes) התצלום "מעביר" את המראה עצמו, את המציאות הבסיסית, כלומר מספק אנלוגיה מושלמת של העצם המוצג בתמונה. "יצוג ישיר זה ("מה רואים") הוא המסר הדנוסטיבי, ה"מציין" של התצלום. התצלום מעביר גם מסר הקשרי (connoted message). ההקשר שעל פיו תובן התמונה תלוי במוסכמות ובציפיות של החברה שבה התמונה נצפית. בנוסף, טקסט המופיע לצד התצלום יטען אותו במשמעויות ויכוון את הצופה למשמעויות מסוימות (Barthes, 1977: 15-31).

המסרים שאפשר להעביר באמצעות התצלום הם מגוונים למדי - מסחריים, אסתטיים, חברתיים, רגשיים ועוד. המסרים המוטמעים בתצלום מושפעים מעולם הערכים של הצלם, ופונים לעולם הערכים של הצופה ולרוב אף מתיימרים להשפיע עליו ברמות שונות של תודעה: לייצר הזדהות, אמפתיה ותשוקה, תדהמה, סלידה, דחייה או מניע לפעולה. באמצעות מוסכמות חזותיות ותרבותיות צלמים מנסים להביע את המסרים שלהם בצילום באופן מדויק ככל האפשר כדי שיובנו נכונה על ידי הצופים.

הצילום בראשיתו, ואף כיום, מבטא לעתים מסרים של חדשנות ומודרנה, בדומה למהדורות החדשות המביאות את העדכונים האחרונים; רק בחלוף הזמן הופכים תצלומים אלו בעל כורחם לסוכני זיכרון - של אירועים, אנשים ומקומות בעבר.

הצילום כסוכן זיכרון הוא אחד השימושים המעשיים ביותר של מדיום זה. זאת בשל האופי האינדקסיאלי של התצלום, המדמה את המציאות באופן מדויק לכאורה. האפשרות להנציח את מראה המשפחה על נייר הצילום הביאה כבר במאה ה-19 לנהירה לבתי הסטודיו, וכך באופן מטאפורי, "לעצור את הזמן", וכשם ספרו של ג'פרי בטצ'ן - *Forget Me Not* - גם את השכחה (Batchen, 2004).

האפשרות "לעצור את הזמן" ולתעד את ה"מציאות" במדויק באמצעות צילום לא נעלמה מעיניהם של משמרים ומתעדים כבר בראשית המאה ה-19. ואכן, ההיסטוריה של שימור המורשת הבנויה שלובה בתולדות הצילום מראשיתו וקשורה גם למחקר היסטורי.

איור 1. ארמון המלכים בריימס, 1851. צילום: הנרי לה סאק (Le Secq) בתצלום נראים פיגומים ופרטי ארכיטקטורה שאינם נראים בדרך כלל בצילומי הקרקע הרגילים. הנרי לה סאק (1882-1818) - צייר שהפך לצלם והתמחה בצילומי ארכיטקטורה; מהבולטים שבצלמני המשלחת ההליוגרפית*

צילום, רכורמה ושימור במאה ה-19*

מעשה, עוד טרם עידן הצילום כבר נעשה שימוש בציור ובליטוגרפיה לצורך שימור המורשת הבנויה. במהלך המהפכה הצרפתית נותצו ונהרסו מונומנטים היסטוריים שהיו מזוהים עם האצולה, המלוכה והכמורה. לאחר המהפכה הבינה האליטה בצרפת את חשיבות שימורם של אלו שנותרו. הייתה זו תחילתו של תהליך ההכרה בחשיבות השימור בצרפת, של זיהוי מונומנטים ארכיטקטוניים כבעלי ערך שימורי ולאומי. "הוועדה למונומנטים היסטוריים" שלחה ציירים כדי לתעד מבנים אלו. המצאת הצילום אפשרה לייעל את התהליך באמצעות "המשלחת ההליוגרפית" ('La Mission Héliographique'). הוועדה הניחה כי עתה ניתן יהיה לשחזר את מה שנהרס או שוחזר לא נכון, ושלחה בשנים 1851-1852 צלמים ידועי שם לכל רחבי צרפת. אלה הנציחו במצלמותיהם מבצרים, ארמונות, מנזרים, כנסיות ומבנים עתיקים. המשלחת ההליוגרפית בחרה מונומנטים לשימור על פי חשיבותם לשימור המורשת הצרפתית ועל פי חשיבותם להתפתחות הזהות הלאומית הצרפתית. באופן זה יצרו גאוגרפיה מדומיינת, מפה מנטלית של זמן, מקום ואירועים שתרמו לגיבוש ההיסטוריה הצרפתית והלאומית הצרפתית.

וילט לה-דיוק, מראשי מבצע רחב היקף זה, שגם כתב את הערך "שימור" במילון הארכיטקטוני ציין כי לצילום יש היתרון והיכולת לייצר דימוי של בניין בכל מצב שהוא, באופן מדויק וללא יכולת הכחשה; הוא מספק תיעוד שאפשר להתייחס אליו באופן מתמשך, אפילו לאחר שעבודות שחזור [קודמות. ל"ש] כיסו על נזקים שספג הבניין בניסיון למנוע את

* במאמר זה משמש המונח "צילום" לתיאור הפעולה והמדיום התקשורתי, ואילו המונח "תצלום" משמש לתיאור התוצר של פעולת הצילום.
 1 [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henri_Le_Secq_\(French_-_Tower_of_Kings_at_Rheims_-_Google_Art_Project.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henri_Le_Secq_(French_-_Tower_of_Kings_at_Rheims_-_Google_Art_Project.jpg)

התמוטטותו. תצלום יכול לדרבן אדריכלים להיות קפדניים יותר בכבוד שהם מעניקים אפילו לשריד הקטן ביותר של בניין עתיק. ומאידך הוא מספק להם את ההצדקה המתמדת לעבודות השיקום שהם מבצעים (Boyer, 2003: 34-35).

לא רק בצרפת סייע הצילום לשימור המורשת ולחידוד ערכים לאומיים. המהפכה התעשייתית בבריטניה במאה ה-19 גרמה לנהירה המונית לערים בחיפוש אחר פרנסה, ובעקבותיה לתנאי מחיה קשים בפרברים העירוניים המתפתחים במהירות, ולניכור חברתי. החשש ממטריאליזם ומניכור מוסרי, שנתפס כסכנה לחברה, הביא לתחייה של ערכים ישנים, שזוהו באותה עת ככפריים (יציבות, שורשיות, סדר חברתי, מלאכות, היגיון ועוד), ולקידום ההיכרות עם נופי כפר בריטיים, בין השאר באמצעות צפייה בתצלומים. הסגנון ה"ציורי" (Picturesque) שהתפתח מאז המאה ה-18 הפך במאה ה-19 לגישה לפירוש העולם הנראה: יפה לעין, בעל מאפיינים אסתטיים בולטים, שדורש ידע היסטורי ואמנותי מקדים. הקשר בין אלמנטים אסתטיים לבין איכויות אידאולוגיות הפך את ה"ציורי" לכלי מתאים להעברת ערכים בריטיים של יופי נופי. וכך, צלמי התקופה שהושפעו מסגנון זה צילמו

את האחוזות הכפריות בבריטניה כמקומות בעלי ערך נוסטלגי, אסתטי ולאומי שראוי להזדהות עמו (Jäger, 2003: 117-129).

אולם הצילום כסוכן זיכרון וכאמצעי להכרת המורשת האנושית ולשימורה לא נעצר בגבולות אירופה, אלא שימש גם כלי לשימור המורשת של תרבויות העבר ומחקרן. אחד התומכים הגדולים בכך היה מנהל מצפה הכוכבים בפריז - דומיניק פ"ג אראגו (Arago). הוא טען כי ההמצאה יכולה לסייע למחקר הארכיאולוגי והארכיטקטוני בתעדה במדויק ובזמן קצר אלפי הירוגליפים ופריטי אדריכלות. חברו, האופטיקאי הפריזאי לרבור (Lerebours), הוציא כבר ב-1839 - השנה שבה הומצא הצילום - שתי משלחות צילום למזרח: האחת בראשות פרדריק ג' פסק (Fesquet) והאחרת בראשות פייר ג' דה-לוטבינייר (de Lotbiniere). המשלחות תיעדו את המונומנטים המפוארים בלוונט ואת כתובות ההירוגליפים במצרים, במטרה להציל מונומנטים משיני הזמן ומחמדנים ולייצר בסיס ללימוד עתידי שלהם (Boyer, 2003: 36).

בעקבותיהם הגיעו מאות צלמים שהנציחו את המונומנטים העתיקים במזרח לצורכי מחקר ולצרכים מסחריים. צילומי המזרח נועדו גם לחינוך ההמונים באשר לטיבו ולטבעו של העולם ושל

איור 2. ב"ב טרנר (Turner), חצר ברדיקוט (Bredicot Court), אנגליה 1852-1854. תצלומו הציורי-אסתטי של ב"ב טרנר משקף את הערכים שהמרחב הכפרי מייצג: ביטחון, יציבות ומסורתיות.

Victoria and Albert Museum, London: Museum no. PH.22-1982 ©

למתוח ביקורת על ההזנחה העירונית. הוא נהג לצלם את הרחובות, אך גם את הדירות הצפופות, נטולות האור והאוויר על דייריהן, דבר שנחשב חידוש באותם הימים. לאחר מכן הקרין תצלומים אלו בהתכנסויות רבות משתתפים באמצעות פנס קסם. תצלומיו של ריס והפרשנות שהעניק לדמויות שגילים בהרצאותיו הממו את הצופים. הם נועדו להאיר את הבעיות חברתיות של זמנו, לאלץ את שומעיו להתמודד עם הסכנות שבעיור המהיר של תקופתם, וגם להניעם לשנות לא רק את היחיד אלא את המציאות ואת בעיית העוני ככלל. ריס ורפורמטורים אחרים הפכו את העוני העירוני לא רק לנראה אלא גם לבלתי נסבל. פעילותם הביאה לחקיקת חוקים, לבניית בתים, לפעילות אזרחית ועוד (Jackson, 2003: 127-158).

אולם אף שכל הרפורמטורים ביקרו את המצב הקשה שנוצר בבנייני המגורים בסלאמס האורבני, הם היו חלוקים באשר לאופן הצגת הבעיה, לדרכי הפעולה וליעדי הפתרון שלה. ככלי תקשורת יעיל התצלומים שימשו להעברת מסרים שונים בתכלית.

דוגמה הפוכה כמעט לזו של ריס הוא ספרה של ההיסטוריונית והרפורמטורית החברתית אנני האבן טוינג מ-1920 - רחובות צרים ופתלתלים של העיר בוסטון (Annie Haven Thwing, Crooked and narrow streets of the town of Boston). טוינג תיעדה את התפתחות בוסטון מהמאה ה-17 ואילך באמצעות איורים, טקסט ותצלומים מסחריים (Stock photographs) המראים סמטאות עתיקות לצד בנייני מגורים מודרניים. הצמדה זו של בוסטון הקולוניאלית והמודרנית באמצעות טקסט ותמונות העניקה לעיר משמעות של אתר היסטורי רב-שכבתי, וכך עודדה הערכה חיובית של הסביבה הבנויה, מעורבות בתכנון ובפיתוח העיר. היא עשתה זאת בו בזמן שתושבי בוסטון עסקו בסוגיות הקשורות בעיור המהיר של עירם: צפיפות יתר, רפורמות עירוניות ושימור עירוני.

בניגוד לרבים שראו בסמטאות מקור למחלות ולפשעים וקראו להריסתן, טוינג קראה לשימורן ולהבנת העיר כמורכבת משכבות היסטוריות ומניסיון-חווייתי חדש של עיר מודרנית. בספרה עודדה תושבים ומבקרים להתייחס לשכונות ולרחובות העתיקים בעיר (שבהם התגוררו באותם ימים מהגרים ועניים) כמשארים של העבר הקולוניאלי של אמריקה.

לעומת צלמים אחרים, שהציגו את סמטאות העיר כנוף מכוער ולא מעניין שראוי להריסה, או שהתעניינו בהיבט האסתטי והאמנותי והציגו אותן כנוף ציורי-מרוכך, טוינג הציגה קריאה אלטרנטיבית של התצלומים הציוריים, ולפיה הסמטאות ובתי העץ הישנים הם לא רק יפים אלא גם בעלי ערך היסטורי וראויים לתשומות לב ולשימור. כך לדוגמה קישרה לתצלום סטנדרטי של סמטת יוניטי (Unity street) את אחד מדיירי העבר שלה - הגיבור האמריקני המוקדם בנג'מין פרנקלין (1706-1790 - מחותמי מגילת העצמאות של ארצות הברית), והעניקה בכך לרחוב משמעות וחשיבות היסטורית (Johnson, 2013 and ill. 20).

איור 3. ג'ייקוב ריס (Riis), קו שודדים, רח' מלברי (Mulberry Street), ניו יורק, 1888. נחשב לאחד מהאזורים מוכי הפשע והמסוכנים ביותר בניו יורק. Jacob Riis, ויקי שיתוף, נחלת הכלל

המגוון הקיים בו. הם נועדו להבניה חברתית באמצעות היכרות עם ההיסטוריה העתיקה והתייחסות אליה - ראיית תרבויות המערב כהמשכן של האימפריות המפוארות של העת העתיקה. לעומתן נתפסו שרידי ההווה - בתי הכפרים הדלים בין החורבות המפוארות - כביטוי להידרדרות המוסרית והערכית של תושבי המזרח. היה זה ביטוי מובהק לאוריינטליזם המערבי, אשר שימש לאורך זמן אמצעי בידי המעצמות לניכוס תרבותי או פיזי של קולוניות חדשות במזרח (Schwartz, 1996: 22-31).

במהלך המאה ה-19 נעשה הצילום במהרה לאמצעי זיכרון וכלי להעברת מסרים לא רק באשר למונומנטים רחוקים במזרח, אלא גם באשר לנוף העירוני המשתנה של התקופה המודרנית. לא תמיד נבע הדבר דווקא מן הרצון לשמר את הקיים. כמו בבריטניה, גם בארצות הברית פרחו בשלהי המאה ה-19 תנועות שקראו לרפורמות חברתיות ודתיות על רקע הצפיפות ותנאי המחיה הירודים במרכזי הערים שהפכו לסלאמס - שכונות צפופות של מהגרים ועניים רבים.

אחד הרפורמטורים הבולטים באותה תקופה היה ג'ייקוב ריס (Riis). ריס נולד בדנמרק (1849), היגר לארצות הברית (1870) והחל

² ראו למשל תצלום של מקסים דה קם (Du Camp), <http://theredlist.com/wiki-2-16-601-798-view-pioneers-profile-du-camp.html>

איור 5. במעמד חנוכת בית החולים על שם חיה מילר, בהקדשת הוריה גבריאל ורבקה לאה מילר מניו יורק, 1923 אוסף זהבה בן דב, ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי

איור 4. רחוב יוניטי, בוסטון. מימין - הבית שבו התגורר בנג'מין פרנקלין מתוך ספרה של אנני טוינג, 1920³

צילום, ערכים ומסרים בארץ ישראל

אלם בעוד שבמערב שימש הצילום כלי חשוב להעברת מסרים כבר באמצע המאה ה-19, הרי בארץ ישראל התפתח השימוש המקומי במדיום זה רק בשלהי המאה ה-19. עד אז נעשה הצילום בעיקר על ידי צלמים מערביים, ונועד לצריכה בעיקר על ידי הקהל באירופה ובארצות הברית. תצלומי "ארץ הקודש" הציגו את המזרח המפגך, האחר והבלתי משתנה ונשאו זיכרונות דתיים והיסטוריים מתקופת המקרא ומערש הנצרות.

הצילום המקומי בארץ ישראל הכיל כמעט מראשיתו מסרים מעורבים, ולרוב נכללו בהם פן כלכלי ותעמולתי. כך לדוגמה המסר שעמד בבסיס הצילום של המקומות הקדושים או של מבני מוסדות "היישוב הישן" נשא ערך דתי ואידאולוגי עמוק: הצורך לשמר מסורת יהודית-שמרנית שראתה את ייעודה בלימוד תורה - "והגית בו יומם ולילה". התצלום נועד להניע תורמים פוטנציאליים לתרום לתחזוקתם של מוסדות חסד ודת על ידי הצגת זקנים או אברכים הלומדים בבית הכנסת או מתפללים במקומות הקדושים והוספת כיתוב מתאים.

במפנה המאות ה-19 וה-20 הרבו מוסדות דת לצלם תוספת של בניינים חדשים כאמצעי לגיוס תרומות וכהוכחה להצלחתם. וכך אנו מוצאים כי תהליך הקמתם וחנוכתם של ישיבות, בתי כנסת, בתי זקנים ובתי יתומים תועד היטב. המסר של תצלומים אלו מעורב: מחד גיסא - פיתוח ומודרנה, הבאה לביטוי בבניינים בסגנון אדריכלי עדכני ובשכלולים טכנולוגיים; מאידך גיסא - שימור והמשכיות של המורשת היהודית (שי, תשע"א: 77-125).

היהודים לא היו לבד בנושא זה. מעצמות ומוסדות מערביים צילמו אף הם ושלחו את תצלומי הבניינים החדשים שהקימו בארץ הקודש לארצות ולקהילות שבאו מהן, כהוכחה ליכולתם הביצועית, להצלחתם בהבאת בשורת הקדמה והתרבות האירופית "הנאורה" וערכיה "למזרח המנוון" (פילנתרופיה), וכחלק מן המאבק במעצמות נוספות שתקעו יתד בירושלים (מאיר מריל, 2010: 181-187),

³ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:UnitySt_Boston_Thwing.png

איור 6. מגדל סנט ג'ורג', ירושלים, 15 במרץ 1912. פיגומים סביב שני צריחים שעליהם שבשבות מוזהבות: (Bible Lands, 52 April 1912)

בצילום הציוני הקלאסי הוא בעיקרו חילוני, מודרני-חדש, לאומי וצעיר. מקומות היסטוריים קיבלו צביון לאומי והוצגו כמייצרי זיקה בין המהגרים החדשים להיסטוריה העתיקה של העם במולדתו הישנה-חדשה. בעת צילומם לא נשאו התצלומים מסר של זיכרון, אלא של חדשנות, קדמה וזהות יהודית מודרנית (להוציא צילום של מונומנטים ואתרים היסטוריים). אולם ככל שחלף הזמן קיבלו גם תצלומים אלו משמעות חדשה, ונעשו לחלק מאותו קורפוס אדיר של תצלומי הציונות המגויסת, המכיל את עולם הערכים והמסרים של תקופת היישוב - המדינה שבדרך: בניית אומה וגאולת האדמה, שותפות גורל ושוויון לצד קדמה וקוסמופוליטיות.

וכמובן כדי לעודד את המשך התרומות לתחזוקת המוסדות במזרח. אחת הדוגמאות המעניינות שנתקלתי בהן של תצלומי בנייה אירופית בארץ ישראל היא של מגדל הפעמונים של קולג' סנט ג'ורג' בירושלים. המגדל והכנסייה שלצדו נבנו בסגנון אנגליקני-בריטי דומה לסגנון שהיה מקובל בקולג'ים ובאוניברסיטאות ברחבי אנגליה במאה ה-15. העיסוק הרב בתייעוד תהליך בנייתו של המתחם הדתי נבע מערכם הסמלי של המבנים, שזוהו עם הבישופות האנגליקנית בירושלים, ומן הרצון לרומם את קרנה של בריטניה. סמוך לחנוכת המגדל ציין הבישוף בליית' כי "הוא המאפיין הארכיטקטוני הבולט ביותר בירושלים המודרנית. הוא מזכיר מאוד את מגדל מגדלנה"⁴ (The Bishop's Letter, 4.1912: 49).

מגדל הפעמונים קושט בראשו בשני מגדלונים מושלמים ובשבשבת מוזהבת (St. George's Tower 4.1912: 52). התצלום והכתבה שלידו מלמדים על השימוש בפיגומים במהלך העבודות: לעומת המגדל, שבנייתו כולה נעשתה "מבפנים", הרי בעת בניית המגדלונים נבנו פיגומים מבחוץ (S. George's Bell Tower 1.1911: 230-232). ג'והן פיטשן (Fitchen) טוען כי טכניקת הבנייה שבה הפיגומים תלויים באוויר ואינם נתמכים מן הקרקע קרובה לטכניקת בנייה ימי ביניימיות, שבה השימוש בפיגומים היה מוגבל ככל הניתן. פיגומים כאלו הוקמו ביחידות קטנות כדי להתגבר על בעיות הבנייה בקומות גבוהות ככל שהבנייה התקדמה (Fitchen, 1986: 251). ההסבר של פיטשן מאיר באור חדש תצלום ייחודי זה בנושא השילוב של ישן וחדש בסנט ג'ורג'. לא זו בלבד שהמוסד נעזר בבנאים מקומיים ובשיטות בנייה מקומיות, הוא גם לימד אותם את טכניקות הבנייה האירופיות המסורתיות (כפי שהעיד הארכיטקט). התצלום מלמד אפוא כי החדירה המערבית לירושלים התבטאה לא רק ביבוא של תרבות חדשה ושל קדמה למזרח, אלא גם ביבוא של התרבות הבריטית המסורתית, ארוכת השנים, בהקשר הארכיטקטוני לפחות, ובהעדפה של מסורת בנייה בריטית עתיקה על פני טכנולוגיית בניה מערבית מתקדמת.

בניגוד למוסדות המערביים, ששילבו בין מסורת עתיקה וזיכרון היסטורי לבין קדמה ונאורות, הציונות - כתנועה לאומית חדשה - הדגישה בתצלומי התעמולה שלה בעיקר את החדש והתרחקה מן המסורתי והישן. ראוי לציין כי בראשית הציונות מסר זה לא היה כה חד וברור. לדוגמה, אצל צלמים שפעלו לפני מלחמת העולם הראשונה, למשל ישעיהו רפאלוביץ (1899) וליאו קאהן (1912), מופיעים תצלומים של הבנייה החדשה בערים ובמושבות לצד תצלומי מוסדות חסד, רבנים ומקומות קדושים (ראו תצלום שער המאמר).

השימוש במדיום הצילומי כדי לבטא מסר של קדמה התגבש בתנועה הציונית בעיקר בשנות העשרים והשלשים. צלמי התקופה תיעדו ללא הפסקה את פעילותו של היישוב היהודי בארץ - בתים בסגנון האקלקטי והבינלאומי; בתי מגורים - בערים, בקיבוצים, במושבים ובמושבות; מוסדות חדשים - האוניברסיטה, הטכניון, המוסדות הלאומיים בירושלים; ומפעלי תעשייה - מפעל האשלג בים המלח, נמל תל-אביב, תחנת הכוח בנהריים ועוד. עולם הערכים שהונח

⁴ מגדל מגדלנה שהושלם ב-1509 בעיר אוקספורד הוא אחד החלקים הקדומים ביותר שנבנו בקולג' מגדלנה. גובהו 44 מטרים והוא אחד הביניים הגבוהים השולטים בקו הרקיע של העיר. ראו http://en.wikipedia.org/wiki/Magdalen_Tower

J. Bendov
Jewish Agency and National Funds Buildings

י. בנדוב
ירושלים - בית הסוכנות היהודית והקרנות הלאומיות

איור 7. ירושלים - בית הסוכנות היהודית והקרנות הלאומיות, שנות השלושים. צילום: יעקב בן דב. אוסף תולדות היישוב, ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי

אוניברסיטת ורמונט, לדוגמה, השיקה אתר אינטרנט המציג בתצלומים את שינויי הנוף העירוני במאתיים השנים האחרונות.⁵

תצלומים היסטוריים מאפשרים לנו להבין טוב יותר את החברה והתרבות של תקופות עבר, ולדמיין טוב יותר את הנוף הפתוח והבנוי שהיה חלק מאותו עולם. יש חשיבות גדולה בהכרתם ובהבנתם של התרבות, הנוף ועולם המסרים והערכים של תקופה בבואנו כמשמרים לשקם ולשמר מבנים היסטוריים.

אם ברצוננו לשמר גם את הרוח והאווירה של תקופת היישוב, ולא רק את קירותיהם ותקרותיהם של מבנים ואתרים - חובה עלינו להכיר טוב יותר את החברה, התרבות, סולם הערכים והמסרים (החזותיים והכתובים) שיצרו בני אותה תקופה.

אפילוג

ראשית עידן הצילום ועד ימינו ממלאים תצלומים היסטוריים תפקיד חשוב בתהליכי זיכרון, העברת מסרים, שימור ושיקום עירוני. לצד האפשרות להנכיח לשם כך את התצלומים במרחב הפיזי (לדוגמה: "תמונה באבן", שלו-כליפא, נ' ואבי-דן, ד' 2005: 33-43),⁵ נוספה בעשורים האחרונים האפשרות להנכיחם גם במרחב הווירטואלי. דוגמאות לכך הם אתרי אינטרנט דוגמת "מראה עיניים" של הספרייה הלאומית ו"ישראל נגלית לעין" של יד יצחק בן-צבי, המשמרים את הזיכרון החברתי, התרבותי והנופי של ארץ ישראל ב-150 השנים האחרונות.⁶ מיזמים דומים של שימור זיכרון אורבני קיימים גם בחו"ל.

⁵ בפרויקט "תמונה באבן" שהוקם במרכז העיר ירושלים משולבים תצלומים היסטוריים של מבנים ושל משפחות ירושלמיות על הקירות החיצוניים של בתי העיר, כאמצעי לשימור הזיכרון ההיסטורי והמורשת העירונית.

⁶ מראה עיניים - הספרייה הלאומית: http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/photos/Pages/photo_portal.aspx; ישראל נגלית לעין - יד יצחק בן-צבי: <http://www.israelalbum.org.il>

⁷ Landscape Change Program - The University of Vermont
<http://www.uvm.edu/landscape/menu.php>

* לביא שי - מנהל ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי וממנהלי מיזם "ישראל נגלית לעין". בעל תואר דוקטור מן האוניברסיטה העברית (2011) בנושא צילום וגאוגרפיה היסטורית תרבותית בהדגמה על ירושלים, 1839-1944. מלמד בקריה האקדמית אונו. עוסק במגוון נושאים הקשורים לשימור ולתיעוד, לצילום היסטורי, לסביבה, למרחב ולביאוגרפיה של העת החדשה.

lavi.shay@mail.huji.ac.il

איור 8. קולנוע ציון בירושלים, 1940. אוסף משפחת קור, ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי.
קולנוע ציון הוא דוגמה למבנה ציבורי שמילא תפקיד משמעותי בחיי התרבות בעיר. הראינוע, ולאחר מכן הקולנוע שנבנה במקומו בשנות השלושים תועד בצילומים רבים. המבנה נהרס בשנות השבעים ובמקומו נבנה גורד שחקים, שלא שימר את הזיכרון ההיסטורי של קודמיו במקום.

מאיר-מוריל, עדינה (2010). האדריכלות בירושלים. בתוך: י' ברטל וח' גורן (עורכים), **ספר ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, 1800-1917** ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 181-196.
שי, לביא (תשע"א). בית מושב וקנים וזקנות המאוחד ותצלומיו. בתוך קובי כהן הטב, אסף זלצר ודורון בר (עורכים), **עיר בראי מחקרה: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית יישובית של ירושלים** (125-77). ירושלים: מאגנס.

שלו-כליפא, נירית ואבי-דן, דבורה (מאי 2005). "תמונה באבן": סיפורי משפחות חקוקים באבן בשכונת אהל משה בירושלים. **אריאל**, 169, 33-43.
Barthes, R. (1977). The photographic message. In Stephen Heath (ed. & trans.), *Image, music, text* (pp. 15-31). New York: Hill.
Batchen, G. (2004). *Forget me not: Photography and remembrance*. New York: Princeton Architectural Press.
Boyer, M. Ch. (2003). La Mission Héliographique: Architectural photography, collective memory and the patrimony of France, 1851. In J. M. Schwartz, & J. R. Ryan (eds.), *Picturing place: Photography and the geographical imagination* (pp. 21-53). London & New York: I. B. Tauris.
Fitchen, J. (1986). *Building construction before mechanization*. London: MIT Press.
Jäger, J. (2003). Picturing nations: Landscape photography and national identity in Britain and Germany in the mid-nineteenth century. In J. M. Schwartz, & J. R. Ryan (eds.), *Picturing place: Photography and the geographical imagination* (pp. 117-140). London & New York: I. B. Tauris.
Jackson, G. S. (Summer 2003). Cultivating spiritual sight: Jacob Riis's virtual-tour narrative and the visual modernization of Protestant homiletics. *Representations*, 83, 126-166.
Johnsonm A. E. (2013). Crooked and narrow streets: Photography and urban visual identities in early twentieth-century Boston. *Winterthur Portfolio*, 47, 35-64.
Schwartz, J. M. (1996). The geography lesson: Photographs and the construction of imaginative geographies, *Journal of Historical Geography*, 22, 16-45.
S. George's Bell Tower (1.1911), *Bible Lands*, III (47), 230-232.
St. George's tower, Jerusalem (4.1912), *Bible Lands*, IV (52), 52.
The Bishop's Letter (4.1912), *Bible Lands*, IV (52), 49-50.

* עמוד 121: לימוד תלמוד בחדר במירון, 1912. צילום: ליאו קאהן. אוסף משפחת סוזין, ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי

לנכס מורשת תרבותית שהוכרז לשימור יש תפקידים אחדים. בולטים בהם שלושה: (1) לשקף תקופה, את אירועיה ואת הדמויות שנקשרו בה, תפיסות עולם, טכנולוגיות, המצאות, חומרים ואורחות חיים שהתקיימו בה; (2) לבטא ערכים שמקורם בנכס ובהקשריו ההיסטוריים ושנבחרו בעקבות דיון של מקבלי החלטות ושיקולי העדפה; (3) לייצג מסרים שבכוחם לעצב דעת קהל ולהשפיע על זהותה של חברה. שלושת התפקידים מדגישים את שלושת הזמנים הבאים לידי ביטוי בתהליך בחירתו של נכס מורשת תרבותית - עבר, הווה ועתיד - ומצביעים גם על ריבוי הגורמים השותפים בו. התפקידים, הזמנים והגורמים השותפים זוכים למחקר רחב, ונעשים ניסיונות רבים ליצור הבחנות והגדרות המבדילות בין עניין אחד לאחר. באלה נכללים הניסיונות להבחין בין היסטוריה לבין זיכרון לסוגיו, בין ערך למסר, וניסיונות להעריך את יכולתו של הנכס המוחשי לבטא הבחנות אלה.

הערכים הגנה וביטחון וחלקם בתהליך קבלת ההחלטות לשמר נכסי מורשת תרבותית בנויה

גד קרויזר

בשנת 1958 נערך אחד המאבקים הראשונים לשימור מבנה בשל חשיבותו ההיסטורית. המבנה אמור היה להיהרס כדי שייבנה עליו מרכז מסחרי. המדובר בבית אליהו גולומב, שעליו ובצמוד לו נבנה לבסוף מוזיאון ההגנה. הצלתו של המבנה התרחשה במקרה, בתקופה שנושא השימור עדיין לא היה בתודעה הציבורית. באחד הערבים לפני שנהרס הזמינו ילדיו של אליהו גולומב אנשים שהיו רגילים לבוא לביתם בהזדמנויות שונות כדי להיפרד מן הבית. למקום הגיעו כ-120 אנשים, "ישבו עד חמש בבוקר וסיפרו סיפורים" (גולומב, 2014). במהלך הערב העירה גולדה מאיר שזהו בית היסטורי שהתקבלו בו חלק מההחלטות החשובות ביותר של ארגון ה"הגנה". אברהם איכר, ממפקדי ה"הגנה" הבכירים, אמר: "יושב כאן נתח מן היישוב ומשלימים עם הריסת הבית" (ענר, 1988: 156). גולדה נרתמה להקמת קרן, וזו פדתה את הבית. כעבור כמה שנים הועבר הנכס למשרד הביטחון כדי להקים עליו את מוזיאון ה"הגנה", שיציג את סיפורו של הארגון.

בית אליהו גולומב נבנה בשנת 1924 על ידי זאב שרת, דודו של משה שרת. זה האחרון העיד כי אליהו גולומב, "המפקד הבלתי מוכתר" של ה"הגנה" ומי שנשא את אחותו עדה, נכנס לגור בבית לקראת סוף שנות העשרים, "ומאז החל הבית לשמש מטה בלתי רשמי להגנה". חשיבותו של הבית עלתה "עם התפתחות ארגון ההגנה במחצית השנייה של שנות השלושים ועם ייסוד הפלמ"ח (1941), הגברת פעולות ההעפלה והסתעפות פעולות הרכש והתע"ש" (שרת, 1960).

סיפורו של בית גולומב מדגים בפנינו את המשמעות הערכית העמוקה של פעולות הגנה וביטחון, המוצאת את ביטוייה באתרים ובמבנים הנקשרים בפעולות אלה, ומשום כך הוכרזו לשימור. למשמעות הערכית של הבית יש שני היבטים: האחד מתמקד בדמויות שהתגוררו בבית, והשני - בפעולות שהתרחשו בו.

הדמות המרכזית שהתגוררה בבית היה אליהו גולומב, שעליו אפשר לומר שהיה האישיות המשפיעה ביותר על דרכו של ארגון ה"הגנה" מראשיתו עד סיום מלחמת העולם השנייה, עת נפטר. נוסף אליו נקשרות בבית שלוש משפחות - שרת, גולומב, הוז - שהיו ביניהן קשרי משפחה אך גם היו מרכזיות בהנהגה המעצבת של היישוב. החיבור בין קשרי משפחה לבין הנהגה ועיסוק בנושאים רגישים, מדיניים וביטחוניים סביב שולחן האוכל תרם לכינוי "משטר הגיסים", שדבק בבית ובדיריו.

הפעולות המרכזיות שהתנהלו בבית נקשרו בעובדה שהוא שימש כמטה ה"בלתי רשמי" של ה"הגנה" ושהתקבלו בו החלטות היסטוריות דוגמת הקמת הפלמ"ח ומבצעים של ארגון ה"הגנה". נכון יהיה להעיר כי גורלו של בית אליהו שפר עליו שכן חלק מפקודיו, ידידיו ועמיתיו של אליהו גולומב החזיקו בעמדות כוח פוליטיות בכירות בתחילת שנות השישים של המאה שעברה. חבורה זו הפעילה לחץ על הקבלן שזכה בקרקע כדי שיוותר על המרכז המסחרי שתכנן לבנות עליה. לשם כך הקימו, כאמור, קרן לאיסוף כספים, ובאמצעותה סנעו את ההריסה והשינוי התפקודי וקידמו את שימור הבית ואת הפיכתו למוזיאון ההגנה.

חשיבותם ההיסטורית של ערכי ההגנה והביטחון

ורשת ההגנה והביטחון תופסת חלק מרכזי בהוויה הישראלית מאז העליות הראשונות לארץ ישראל, בראש ובראשונה בשל המפנה הדרמטי שחל בכל הקשור לשימוש בכוח. בסוגיה זו יצר המפעל הציוני אתוס חדש, שהבחין אותו מתקופת הגלות. לאחר סיומו של מרד בר כוכבא היהדות נרתעה, עד כדי סלידה, משימוש בכוח, והעלתה את ערכי הלימוד וחיי הרוח למטרה נעלה (כהן, 2005: 241, והפניותיו בהערות 2-5; על המפנה והאתוס החדש ראו אביגור וסלוצקי, 1954-1972, א'1: א'-ל"ח, 8-31).

העליות הראשונות, ובייחוד העלייה השנייה, ההתארגנויות הביטחוניות הראשונות לשמירת הנפש והרכוש - "בר גיורא" ואחר כך "השומר", מרדו במסורת זו והעלו על נס את ערך השימוש בכוח. הן מצאו לו ביטוי בססמה "בדם ואש יהודה נפלה בדם ואש יהודה תקום". ססמה זו שאובה משירו של יעקב כהן "הבריונים", שנכתב בשנת תרס"ג - מיד לאחר פרעות קיישיב. אנשי "השומר" ציטטו מתוך השיר ויצקו לתוכו משמעויות חדשות. לעומת חז"ל, שייחסו למונח "בריונים"

הגנה וביטחון: ערכים המקדמים שימור

ישראל לובשים נכסי מורשת תרבותית מוחשית הנקשרים בערכי הגנה וביטחון צורות אחדות:

1. נכסים היסטוריים בעלי ערך ביטחוני כללי הקשורים לעברה של ארץ ישראל בעת החדשה, ונבנו תחת השלטון העות'מאני או הבריטי.
2. נכסים שהייתה להם זיקה לתהליך הקמתם של הארגונים הביטחוניים המחתרתיים שפעלו לפני קום המדינה.
3. נכסים באזורים שהתרחשו בהם אירועים ביטחוניים מרכזיים שיש להם זיקה לפעילות המבצעית של המחתרות בתקופת "היישוב", וכאלה הקשורים למלחמות ולקרבות שהתחוללו לאחר קום המדינה.
4. נכסים שיש להם זיקה למורשתן של יחידות צבאיות ספציפיות לאחר קום המדינה.
5. נכסים לאומיים בעלי מטען היסטורי הקשור למנהיגים ולאישים בולטים שלקחו חלק מרכזי במדיניות הביטחון ובעשייה הביטחונית.
6. נכסים לאומיים שיש להם זיקה להתפתחות נורמות ההתנהגות וערכי הלחימה של ארגוני הביטחון ושל צה"ל.
7. נכסים העוסקים במפעל ההנצחה לנופלים.

חצר תל-חי, 2015. צילום ניר איילון

תקופת היישוב. הכוח של היישוב היהודי - ולאחר 1948, הישראלי - חיזק את מעמדו בחברה הישראלית.

השימור ושאלת היחס למיתוס

התמודדות הביטחונית רבת השנים יצרה בהדרגה מיתוסים שנועדו לייצג את האופן שבו ישראל מתמודדת עם מציאות מורכבת. אחת השאלות המרתקות הנוגעות לקביעת קריטריונים בשימור הקשורים לערך ההגנה והביטחון היא מה קובע את ערכו של הנכס? האם מסקנות המחקר ההיסטורי או הזיכרון? המציאות או האגדה? שאלה זו מתחדדת בעיקר כשמדובר במיתוסים מכוננים. נראה שברוב הפעמים ידו של המיתוס על העליונה, כמו במקרה המיתוס המפורסם ביותר - תל-חי. החצר שוקמה ושופצה בשנים 2005-2006 במסגרת "50 אתרי מורשת ותקומה". על פי המיתוס, פרשת תל-חי סימלה את ה"קרב על הבית", ובאו בה לידי ביטוי ערך ההקרבה והערך שלפיו "בית לא נוטשים".

המחקר ההיסטורי קבע שהקרבת כיוון שתל-חי, וכמוהו כפר גלעדי, ננטשו מיד לאחר הקרב, והעזרה שנשלחה אליהם לא

קונוטציה שלילית, וזיהו עמו את הקנאים, חברי "השומר" החיו את התפיסה המנוגדת, והפכו את ה"בריונים" למופת, ללוחמי השחרור הלאומי (שגיב, תשנ"ט). ארגון הביטחון הראשון, "בר גיורא", אף נקרא על שמו של הלוחם הקנאי שמעון בר גיורא, ושיר הבריונים הפך להיות ברבות הזמן ההמנון של ברית הבריונים, בית"ר וברית החשמונאים (גולדשטיין, 1994: 14-15; חבר, 1994: 224-225). מסיום מלחמת העולם הראשונה וסיום דרכו של "השומר" עבר היישוב היהודי תהליכי עומק אינטנסיביים ביחסו אל הכוח וגם אל מגבלותיו - בייחוד בארגון ה"הגנה" אך גם באצ"ל ובלח"י (שפירא, תשנ"ב), ואחר כך - במלחמת העצמאות, בצבא ה"הגנה" לישראל. תהליכים אלה היו כרוכים בסיבות ההיסטוריות המשתנות, שבמהלכן עמד היישוב היהודי במאבק מתמשך, ומדינת ישראל עמדה בסבב מחזורי של מלחמות.

ערכי ה"הגנה" והביטחון והנכסים המבטאים אותם מקבלים חשיבות שכן הם מעניקים ממד עומק היסטורי לנושא הביטחון, שאינו יורד מראש סדר היום הלאומי הישראלי כבר יותר ממאה שנה. ערכים אלה הם פועל יוצא של הגנה פיזית על המפעל הציוני; מפעל שייחודו, בין השאר, בכך שלא נותר חלום אוטופי, תלוש ממציאות, אלא רעיון שהתגשם כיוון שנמצאה היכולת להגן עליו מפני הקמים לכולתו מאז

הגיעה בזמן (רוגל, 1979: 182-214; שפירא, שם: 141-156). המחקר ההיסטורי קבע גם שהשתלשלות הקרב הייתה מקרית ונבעה מחוסר מזל, ושמשפר הקורבנות היה גבוה. בנוסף, התעוררה ספקנות באשר לאמירה המיתית-לאומית של טרומפלדור "טוב למות בעד ארצנו".

העובדה שגבורת תל-חי כסמל לאומי גברה בשימור על מסקנות המחקר ההיסטורי מלמדת שלשימור יש מחויבות רבה למורשת הערכית. היא משמשת סוכן זיכרון רב עוצמה בהעמקת אחיזתו של המיתוס בזיכרון הקולקטיבי. עובדה זו מלמדת שלשימור יש תפקיד מרכזי בתהליך גיבוש הזהות הלאומית, המדגישה את ערכי ההקרה והגבורה אך גם את ההתיישבות והעבודה.

ראוי לציין כי מעבר לקרב שהתרחש ביישוב היו בפרשת תל-חי כמה מרכיבים נוספים. הבולט בהם הוא דמותו המופתית והכריזמטית של יוסף טרומפלדור, ולצדו החיים הקשים בקפ"ר בצפון, חלוצים שנפלו על משמרתם ומסר חינוכי לאומי (זרובל, 1996). העובדה שלשימור המעשה היו מרכיבים אחדים העניקה סיכויים גדולים יותר לשימור הנכס מצד אחד, ולהרחבת תכניו מצד שני. האתר בתל-חי איננו עוסק רק בקרב המפורסם אלא משחזר את המבנים ואת חיי היום-יום הקשים של המתיישבים בקפ"ר, וכן את התרבות החומרית שלהם. למרות זאת, השאלה עדיין נשארת ועומדת לפתחם של העוסקים בשימור: מה היחס בין המציאות ההיסטורית, המיתוס והשימור?

שימור מבנים היסטוריים הקשורים להגנה וביטחון

היבט נוסף בערכי הגנה וביטחון הוא שימור מיזמים ביטחוניים מההיסטוריה של ארץ ישראל בעת החדשה, למשל - של האימפריה הבריטית ששלטה בה. אלא ששימור כזה כשלעצמו לא נעשה

עד היום אם לא היה לו קשר להיסטוריה היישובית, אף שיש לו חשיבות רבה כמיזם ביטחוני עצמאי.¹ כזה הוא למשל מיזם גדר הצפון, שיצא אל הפועל על ידי השלטון הבריטי במחצית שנת 1938 כחלק מצעדיו למיגור המרד הערבי. מדובר במערכת בלוקהאוס (Blockhouse) ייחודית שהופעלה במספר מצומצם של מחוזות באימפריה הבריטית, ובהם ארץ ישראל. גדר הצפון, שאורכה יותר משבעים ק"מ, נצרכה בזיכרון הלאומי הישראלי בשל שיתופה של חברת "סולל בונה" בבנייתה. מחנה של כאלף עובדים דילג שש פעמים ממקום למקום לאורך הגדר, והוקמו שתי פלוגות נוטרים ששמרו על הגדר במהלך בנייתה ואף שדרגו את הכוח העברי (אביגור וסלוצקי, 1954-1972, 2: 904-905). כאן ראוי להעיר כי היישוב היהודי התמקד בהקמת גדר הצפון עצמה ובהאדרתה, כפי שעולה מדבריו של דוד הכהן, שכינה את המבצע "אפופיאה" (הכהן, 1974: 68-70). כך נוצרה טעות, שהתבססה והתעצמה במהלך השנים, ולפיה הגדר לבדה נועדה לעצור את המורדים הערבים בדרכם לארץ ישראל; אולם למעשה הייתה זו מערכת גבול מורכבת שכללה גם מצודות שנפרסו בשני קווים, קדמי ואחורי, פילבוקסים ומשטרה שהוחלפה (בהמשך) בגדודי צבא (קרויזר, 2011: 47-65). במילים אחרות, כשניגשים לנושא השימור חייבים לדייק, ולכן למחקר ההיסטורי יש חשיבות רבה כבסיס לשימור. עשר שנים לאחר הקמת מערכת גדר הצפון, בחודשים אפריל-מאי 1948, נערכו שלושה קרבות לכיבוש מצודת הגבול נבי יושע (מצודת כ"ח), שנמסרה לערבים עם יציאת הכוחות הבריטיים מן הגליל במחצית אפריל 1948. הקשה מכולם היה הקרב השני, שהתחולל ב-20 באפריל 1948. בקרב זה בא לידי ביטוי יוצא דופן ערך הרעות. נהרגו בו 22 לוחמים מאותה הכשרה של "הצופים" בקיבוץ דפנה, ומאותה פלוגה בגדוד השלישי של הפלמ"ח (דקל, 2014: 43-77). לפני שנים מספר הוחלט להקים בחצר המצודה את "מוזיאון הרעות".

מוזיאון הרעות מייסודו של יהודה דקל וחבריו. צילום: קרן קהת

¹ יוצא דופן אחד הוא שימור משטרת טגארט במעונה. השימור התבצע ביוזמה מקומית של מפקד המשטרה במקום סנ"צ איתן רו, שרתם גופים אחדים שסייעו בידו.

מצודת כ"ח. צילום: אלכס ליבק

פנים מוזיאון הרעות צילום: קרן קהת

ב חברה הישראלית ערכי הגנה וביטחון תופסים מקום מרכזי בהצדקת השימור. מדוגמאות השימור שהבאנו עלתה בעיית היחס המורכב בין המחקר ההיסטורי לבין הסמלים והמיתוסים. העוסקים בשימור מתייחסים לנכס הנבחר לשימור כאל סוכן זיכרון שעיקר תפקידו הוא לבטא את המורשת הערכית. ככל שהמשמעות הסמלית של נכס השימור עמוקה יותר ויש לה זיקה לקטגוריות שימור רבות יותר, כך חשיבותו עולה והסיכויים שיזכה לשימור גבוהים יותר. עם זאת, גם לפרטים ההיסטוריים של התקופה, לגאוגרפיה ולניתוח מעמיק של המבנים עצמם ושל מרכיביהם הפיזיים (חומרים, טכנולוגיות, סגנונות, תפקודים) יש חשיבות רבה. פרטים אלה הם הבסיס לקיומו של הנכס הבנוי, על פיהם יתבצע השימור, ולולא הם - הזיכרון והסמל לא היו צומחים.

* ד"ר גד קרויזר מלמד במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (סוז), אוניברסיטת בר-אילן. מחבר הספר **הטגארטים** בהוצאת ספריית יהודה דקל - מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

ja13b@zahav.net.il

זהו המרכיב האחרון בשימור המצודה והאתר, שיש בו כמה מרכיבים משכבות זמן שונות. המרכיב הראשון הוא מבנה מצודת הגבול, חלק ממיזם מערכת גבול הצפון, שהוקם בהמלצת טגארט בשנת 1938. מבנה המצודה עבר שיפוץ ושימור בשנת 2000. המרכיב השני - מיד לאחר הקרב, בהחלטה ספונטנית של חברי ההכשרה, נקברו בקבר אחים בצדה המזרחי של המצודה 19 גופות - אף שהחללים זהו. על קבר האחים יצקה הרבנות הצבאית הראשית מצבת בטון קבועה, וטקס אזכרה רשמי התקיים ב-14 במרץ 1949. באותו מעמד ניטעה חורשת זיכרון ובה 28 עצים, שליד כל אחד מהם נקבע שלט ועליו שמו של אחד החללים. המרכיב השלישי - שוחזר שביל הפלמ"ח שמוביל מעמק החולה למצודה (דקל, שם: 89-90); ולבסוף הוקם המוזיאון מייסודו של יהודה דקל ונפתח בינואר 2014.

הביקור במוזיאון משלב את כל המרכיבים, ואוצר בתוכו את המידע השלם והמקיף על כל הנושאים הקשורים לזירת האירועים והקרבות. הוא נתמך במחקר ההיסטורי, במקורות זיכרון הלוחמים ובמורשת. מטרתו המרכזית של המוזיאון היא להמחיש באופן חווייתי את אחד הערכים המרכזיים שהתפתחו במורשת הקרב של צה"ל - ערך הרעות (דקל, שם: ה'-ח'). ערך זה נעשה רלוונטי במיוחד במציאות הביטחונית השוררת בשנים האחרונות. הוא ניצב במקום ראשון במעלה בסולם הערכים הצבאי - אפילו יותר מהדבקות במשימה, שהיא הערך הראשון ("ראשון בין שווים") בקוד האתי של צה"ל ("רוח צה"ל", 1994). זאת למרות - ואולי דווקא - בשל השינויים במורכבותה פעילותו המבצעית של צה"ל (ברש ואמית, 2014).

- אביגור, שאול, סלוצקי, יהודה ואחרים (עורכים) (1972-1954). **ספר תולדות ההגנה**. ירושלים: הספרייה הציונית, מערכות.
- ברש, תמר ואמית, יותם (2014). האם נעלמה הדבקות במשימה? הערך "דבקות במשימה וחתירה לניצחון" בראי מלחמות העבר והעימותים העכשוויים. **מערכות**, 455, 22-27.
- גולדשטיין, יעקב (1994). **בדרך אל היעד: "בר גיורא" ו"השומר" 1907-1935**. תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- גולומב, דוד (2014). מוזיאון ההגנה. הועלה על ידי שיכון ובינוי, 1 באפריל, <https://www.youtube.com/watch?v=aBOamYYosM>.
- דקל, יהודה (2014). **מצודת כח: רעות תחת אש**. מקוה ישראל: מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ספריית יהודה דקל.
- הכהן, דוד (1974). **עת לספר**. תל-אביב: עם עובד.
- זרובל, יעל (1996). בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל-חי בזיכרון העממי. בתוך דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית** (עמ' 189-202). ירושלים: מכון ון ליר.
- חבר, חנן (1994). **פייטנים ובריונים: צמיחת השיר הפוליטי בארץ ישראל**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- כהן, סטיוארט (2015). ספרא וסייפא ומה שביניהם: עיצוב הלכות צבא ומלחמה בישראל 1948-2004. **עיונים בתקומת ישראל**, 15, 239-274.
- ענר, זאב (עורך) (1988). **סיפורי בתים: סיפורם של שבעים בתים בתולדות ההתיישבות** (עמ' 153-156). תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- קרויזר, גד (2011). **הטיגארטים: הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938-1943**. מקוה ישראל: מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
- רוגל, נקדימון (1979). **תל-חי: חזית בלי עורף**. תל-אביב: יריב-הדר.
- "רוח צה"ל" (1994). אתר חיל החינוך http://www.chinuch.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/4/1554.pdf http://www.chinuch.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/4/1554.pdf
- שגיב, אסף (1998). אבות הציונות ומיתוס הלידה מן הארץ. **תכלת**, 5, 85-90.
- שפירא, אניטה (1998). **חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948**. תל-אביב: עם עובד.
- שרת, משה (1960, 21 באפריל). עיתונאים הזהרו בעובדותיכם! **דבר**.

ערך של קיימות וייחסו לשימור

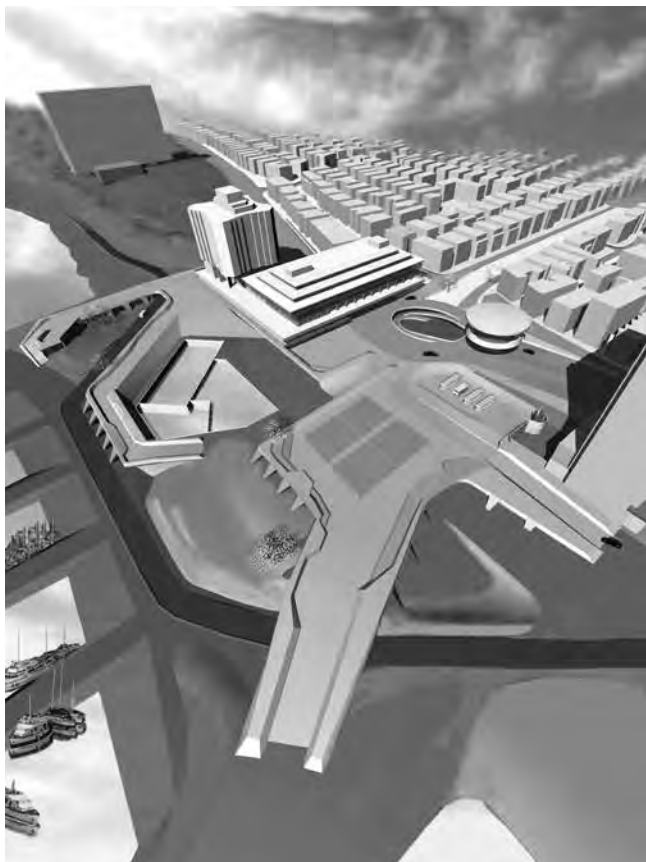
בשנות השמונים של המאה ה-20 חדר לשיח הסביבתי המונח "קיימות" (Sustainability). במהלך השנים הוא פרץ מהתיחום הסביבתי, לא הסתפק בדרישה לאזן בין הפיתוח למשאבי הסביבה, ותרם לצירופים לשוניים ולהגדרות בתחומי דעת רבים: תירות בת-קיימא; עיר בת-קיימא; תרבות בת-קיימא; חברה וכלכלה בנות-קיימא ועוד. פעולת השימור עצמה, שנועדה לייצב נכסי מורשת תרבותית מוחשיים כדי שישרדו בעתיד ויאפשרו גם לדורות הבאים ליהנות מנכסים אלה, אימצה את ההגדרות החדשות. ההכללה נבעה מהמשמעות הערכיות שליוו בעבר ומלוות גם כיום את פעולת השימור: צדק חברתי, מחויבות חברתית, "האחר" וזכותו לשמר את מורשתו. לצד ערכים חברתיים ותרבותיים יש ערכים כלכליים. לכאורה הערכים החברתיים, התרבותיים והכלכליים הרחיקו את השימור מהשיח הסביבתי ומערכיו. אך לא כך הוא. בשנים האחרונות מתפתחת גישה ערכית שלכיה שימור הנכס הבנוי תורם לקיימות של המשאבים הסביבתיים ולשמירה עליהם כך שיוכלו לתפקד באופן הראוי ביותר גם עבור הדורות הבאים.

שימור בר-קיימא - הבניין הירוק ביותר

רינת מילוא-שטינלאוף

את הסרט הראשון שלי ראיתי בקולנוע שחף, שהיה ממוקם מתחת לכיכר אתרים. אז המקום עדיין שקק חיים. כשאני ואני יצאנו מהסרט הלכנו לאיבוד בין החללים החשוכים שמתחת לכיכר, וכשבסופו של דבר מצאנו את דרכנו החוצה נפרס בפנינו הים. זיכרון זה צף ועלה במסגרת פרויקט הגמר בלימודי האדריכלות בטכניון, כאשר התבקשנו לבחור מבנה קיים שאינו מתפקד ולמצוא דרך להשתמש בו מחדש. החלטתי לבחור בכיכר אתרים: אחד המתחמים הבעייתיים ביותר בתל-אביב; חור שחור, פיל לבן, ועוד כינויי גנאי כאלו ואחרים. בחרתי לצרף לפרויקט גם את מתחם ברכת גורדון כחלק מהבעייתיות של האזור כולו והנגישות שלו לציבור הרחב, להתייחס למרקם הקיים כטופוגרפיה מלאכותית, להשאיר את רוב המבנה הקיים ולייצר רצף אורבני חדש. מצאתי שנכון יותר עבורי לבחון לעומק תשתית קיימת ולמצוא דרך לשימוש מחדש מאשר להרוס ולבנות על המגרש הריק בניין חדש (איור 1).

איור 1. ציבורי ופרטי: טופוגרפיה חדשה לכיכר אתרים. הדמיה מתוך פרויקט גמר בלימודי אדריכלות, טכניון, חיפה. אדריכלית רינת סילוא-שטינלאוף, 2000

לכ-55% מייצור הפסולת העולמית ולכ-30% מפליטות גזי החממה. המספרים מלמדים על הנזק הסביבתי הרב שגורם עולם הבנייה, ומחזקים את ההכרה שצמצום הנזק הסביבתי יתבצע על ידי צמצום כמות הבנייה החדשה. הווה אומר - להתייחס למאגר המבנים הקיימים כאל משאב מלאכותי עולמי, ובמקום להמשיך ולייצר מבנים חדשים - לנצל מחדש את אלה הקיימים ועל ידי כך למזער את הפגיעה המתמשכת בכדור הארץ.

נושא הכדאיות של בנייה חדשה לעומת שימוש במבנים קיימים נבדק באופן מדעי על ידי ה-Preservation Green Lab - הגוף שאחראי למחקר וליישום בנייה ירוקה וקיימות במבנים לשימור

הקדמה

ב-11 בספטמבר 2001, כשנה מתום לימודי, התרסקו שני מטוסים חטופים אל תוך מגדלי התאומים שבמרכז הסחר העולמי במנהטן, ניו יורק, וגרמו לקריסתם בתוך שעות. כ-3,000 אנשים נהרגו באותו היום ועוד אלפים נפצעו. כמיליון מטרים רבועים ירדו לטמיון, וההתגברות על הנזק הסביבתי תארך עוד שנים רבות. אסון זה נחשב לאחד האסונות הגדולים של העת המודרנית שהתרחש על אדמת ארצות הברית.

מדי שנה נהרסים כמאה מיליון מטרים רבועים בנויים בארצות הברית בלבד לצורכי תעשיית הבנייה. למעשה, האמריקנים הורסים את מרכז הסחר העולמי ואת מגדלי התאומים כמאה פעמים בכל שנה. איך ייתכן שמדינה נאורה ומתקדמת, שעברה אירוע כה מזעזע בעברה הלא רחוק, מאפשרת את המשך ההריסה של מבנים קיימים בקנה מידה רחב כל כך, במקום לדרוש שימוש מחדש בתשתית הקיימת?

אל מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו הגעתי שבע שנים אחרי אסון 11 בספטמבר 2001. שם מצאתי את הדרך לחבר בין הרצון לשמר מבנים ולהשמישם לבין הפעלת מנגנון שיחייב את אלה המתנגדים לכך ואינם קשובים ליתרונות השימור כאמצעי ליצירת סביבה בת-קיימא.

המאמר ידון באפשרויות הטמונות בעולם השימור ובמנגנוני השימור כדי לקדם את תחום ה-Green Retrofit (שיפוץ ירוק והתייעלות אנרגטית של מבנים קיימים) וה-Reuse (שימוש מחדש) של מבנים קיימים.

למה שיפוץ ירוק?

באתר המועצה הישראלית לבנייה ירוקה (ILGBC) מופיעה ההגדרה שלהלן למונח "בנייה ירוקה": "מבנים מהווים גורם מרכזי בפליטות מזהמים לאוויר וצריכה של משאבי טבע ואנרגיה. הבנייה הירוקה מסייעת לצמצם את השפעת המבנים על הסביבה על ידי שימוש בידע ובטכנולוגיות, וזאת ליצירת סביבה בנויה מקיימת העונה על צורכי הדור הנוכחי בלי לסכן את יכולות הדורות הבאים לספק את צורכיהם". לפי נתוני המועצה העולמית לבנייה ירוקה, המועצה האמריקנית לבנייה ירוקה ונתוני UNEP, מבנים אחראים ל-40%-50% מצריכת חומרי הגלם העולמית, ל-30%-40% מצריכת האנרגיה העולמית,

השימור אינו יודע ממש מה הוא רוצה לעשות עם האימפריה החדשה שלו. ככל שסולם החשיבות של השימור עולה משנה לשנה, היעדר תאוריה וחוסר עניין בתחום הזה המרוחק לכאורה מגבירים את הסכנה [...] העולם זקוק לשיטת תיווך חדשה בין שימור לפיתוח (Koolhaas, 2010).

קולהאס טוען שהשימור משתלט על כל חלקה, תחום ותקופה. הוא מציין שהפערים בין תקופות השימור ההיסטוריות לבין ימינו מצטמצמים. הווה אומר שבעוד שבעבר שימרו מבנים ואתרים מלפני מאות שנים, כיום כבר בוחרים לשמר מבנים ואתרים שנבנו לפני פחות ופחות שנים. הוא טוען שהכוח שנצבר בידי השימור הוא רב, ושמאחורי תחום השימור לא עומדת כיום תאוריה מוצקה שתצדיק את התרחבות התופעה. גם אם דבריו נשמעים קיצוניים וקשים, אין מנוס מלהקשיב ולנסות להבין מדוע השימור נתפס כך.

הטענה המרכזית של מאמר זה היא שאפשר לחבר בין עולם הקיימות ועולם השימור באמצעות השיפוף הירוק. חיבור זה עשוי לחזק את תחום השימור. למעשה החיבור יכול להיעשות על ידי יצירת מודעות שהכרזה על מבנים לשימור היא גם מנגנון חוקי ויעיל למחזור מבנים. אין עוד מנגנון סטטוטורי אחר שיכול לחייב שמירתו של מבנה. להפך, כל התקנים, התקנות והחוקים בישראל מעודדים בנייה חדשה, החל בתמ"א 38 וכלה במענקים לבנייה בפריפריה. ההכרזה על השימור מאפשרת יצירת מלאי של מבנים זמינים לשימוש מחדש, ולתהליכי התייעלות אנרגטית שיכולים להיות משולבים באופן פשוט ביותר בתהליכי השימור שלהם. בכך הופך השימור לבית גידול לתחום השיפוף הירוק ולשימוש מחדש במבנים קיימים.

למה שימור הוא בר-קיימא?

הקיימות מתבססת על שלושה עמודי תווך: סביבה, חברה וכלכלה. בחינת ההתמודדות של שימור מבנים עם כל אחד מהמרכיבים מוכיחה כי לא זו בלבד שהוא עונה על שלושת אלה, הוא גם מהווה מרכיב המחבר בין שלוש הדוקטרינות של הקיימות לצורך מימוש תחום השיפוף הירוק של מבנים קיימים.

1. סביבה

א. הבנייה ההיסטורית היא בנייה סביבתית מעצם הווייתה. המבנים נבנו תוך התחשבות באקלים המקומי, בכיווני רוחות השמים, במיקום הפיזי ותוך שימוש בחומרי הבנייה שהיו בנמצא בסביבה המידית - חומרים טבעיים הנחשבים כיום "ירוקים" (אבן, עץ, טיח סיד).

ב. השימוש מחדש במבנים קיימים מאפשר חיסכון ניכר במשאבים, עקב השימוש מחדש בשלד הבניין ומחזור חומרי הגלם.

ג. שדרוג מבנים קיימים מאפשר הפחתת הנזק הסביבתי שהם גורמים והתייעלות אנרגטית.

ד. שימורם של מבנים היסטוריים תורם להגדלת משך תקופת החיים של הבניינים, ובהכרח לחיסכון, וכן לניצול יעיל יותר של חללים בנויים וקיימים.

במסגרת ה-National Trust for Historic Preservation - הגוף האמון על השימור בארצות הברית. המעבדה, בשיתוף גופי מחקר נוספים, פרסמה ב-2011 מחקר שכותרתו: The greenest building: Quantifying the environmental value of building reuse. המחקר מציג ניתוח מקיף ועדכני באשר לפוטנציאל להפחתת הפגיעה הסביבתית הגלום בשימוש מחדש במבנים. הוא מתאר מחזור מבנים ושיפוצם בבנייה ירוקה, ומשווה בין היעילות האנרגטית שלהם לבין בניית מבנים חדשים. המחקר התבסס על המושג Life Cycle Assessment - LCA - כלי מדעי חדשני המעריך את כמות האנרגיה הנדרשת לכרייה, לייצור, להובלה, לשימוש עד סוף חיי המוצר, תוך הבנה וניהול מפגעים הנובעים מכל הכרוך בכך, ויכול לשמש מדד להשוואה בין מוצרים שונים והנזק הסביבתי שלהם. המחקר השתמש בכלי ה-LCA כדי להשוות בין מבנים חדשים לבין מבנים קיימים שעברו תהליך שיפוץ ירוק. זאת אומרת שאורך חיי המבנה החדש, מכריית חומרי הבנייה, הייצור והשינוע, הבנייה באתר ועד העמדתו, כומתו לפי מספר השנים שיידרשו לסביבה להתגבר על הנזק שייגרם לה כתוצאה מפעולות אלו. הממצאים מורים כי למבנה חדש יעיל אנרגטית (ירוק) יידרשו בין עשר לשמונים שנה כדי לפצות על הנזק הסביבתי שבנייתו גרמה. משמעות הדבר היא שחלק מהבנים ייהרסו שוב לפני שיפצו על הנזק שגרמה בנייתם, זאת משום שמחזור חיים של בניין סטנדרטי מחושב לפי 50-60 שנה.

מסקנות המחקר היו ברורות. פעולה מקיימת וירוקה היא שמקדמת יעילות אנרגטית המתקיימת הודות לשיפוף מבנה קיים, ולא בנייה חדשה - גם אם היא נתפסת כירוקה (בהיבטים של חומר, טכנולוגיה, תכנון המתייחס לסביבה וכו'). מסקנה זו פורצת דרך מאחר שעד כה התמקד עולם הבנייה הירוקה בבנייה חדשה, ולא הקדיש תשומת לב רבה לתחום השיפוף של מבנים קיימים. למרות זאת, בניינים ממשיכים להיהרס ותחתם קמים בניינים חדשים, נוצרת פסולת בניין נוספת, יורדת לטמיון האנרגיה הגלומה בחומר הבניין הקיים, ומשאבים רבים מתכלים. **נשאלת השאלה: איך ניתן לעודד ולקדם את תחום השיפוף של מבנים קיימים?**

למה שימור?

האדריכל והתאורטיקן רם קולהאס (Koolhaas) היה אוצר הביתן ההולנדי בביאנלה לאדריכלות של ונציה בשנת 2010. הוא בחר למקד את תשומת הלב העולמית לתופעה ההולכת ומתרחבת ברחבי העולם - השימור. במסגרת התערוכה, שנקראה Cronocaos, פרסם מאמר המבקד את עולם השימור, וכך כתב:

בתוך גלי הפיתוח הענקיים, שמשנים כמדומה את הפלנטה במהירות גוברת והולכת, משולבת טרנספורמציה מסוג אחר: אזור העולם המוכרז כבלתי ניתן לשינוי על ידי משטרי שימור שונים גדל במידה עצומה. פלח נרחב של העולם (כ-12 אחוז) נמצא עכשיו מחוץ לתחום, כפוף למשטרים שאיננו מכירים, שלא עמדנו על טיבם, שאיננו יכולים להשפיע עליהם [...]

השימור מאפשר הנצחת הערכים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים הנעוצים ברוח המקום:

א. שימוש במסורות בנייה עתיקות מאפשר הגדלה של שוק העובדים האנושי המקומי, ושימוש בעבודת אומן (נפחות, נגרות, עבודת אבן).

ב. שימור מרקם קיים אמור לאפשר שמירה על החברה המאכלסת את הבניינים, ולמנוע את החלפתה בחדשה.

3. כלכלה

א. השימור מביא לחיסכון ניכר בכסף משום שתשתית השלד של המבנים כבר קיימת ויש לשדרג רק את המעטפת.

ב. שדרוג מבנים מעלה את ערכם הכלכלי של הנכסים, ממתג אותם ועושה אותם לאטרקטיביים יותר.

ג. העלאת הערך של נכס מסוים עשויה להזרים לסביבתו העירונית אוכלוסייה חזקה שיכולה לתרום להתפתחות הכלכלית של אותה סביבה. במובן זה צריך לנסות להגיע לאיזון בין הצורך הכלכלי לצורך החברתי, מאחר שהמטרות סותרות.

למה שימור בר-קיימא בתל-אביב-יפו?

ב תל-אביב-יפו יש כ-45 אלף מבנים קיימים. מתוכם כ-2,400 מוכרזים לשימור בתב"ע שונות. בנוסף קיימים עוד כ-2,900 מבנים קיימים בתחום "העיר הלבנה" אשר הוכרזה על ידי אונסקו לאתר מורשת עולמית, שהכדאיות להריסתם ולבנייתם מחדש היא נמוכה עקב מגבלות הבנייה שהעמידה ההכרזה. עוד כ-3,100 מבנים קיימים בתכניות שימור מרקמי ביפו ובסביבתה המכילות תמריצים המתבססים בעיקר על מתן זכויות נוספות לבנייה, במטרה לעודד שימור ושיפוץ של המרקם הקיים. מכאן שפוטנציאל השימוש מחדש וההתייעלות האנרגטית של מבנים קיימים עומד על כ-8,400 מבנים, שהם כמעט 20% מסך המבנים בעיר. רוב המבנים הללו מצויים בסמכותה של מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו.

לרשותה של מחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב עומדים מנגנונים רבים ומגוונים אשר נועדו לקדם את המימוש והיישום של תהליכי השימור בפועל: תמריצים פיזיים, מנגנון נידוד זכויות, קרן הסכמי השימור, קרן השימור, מתן מענקים והלוואות נוחות, מערך תומך יישום השימור, מערך תומך ביצוע השימור.

מנגנונים אלו דומים למנגנונים הקיימים בעולם, אשר נועדו לעודד בנייה ירוקה ושיפוץ ירוק. במקרה של תל-אביב-יפו אפשר ליישם אותם גם על שיפוץ ירוק של מבנים לשימור, זאת כמובן לאחר הטמעת סעיפי הבנייה הירוקה לתוך מסמכי המדיניות והתהליכים המקובלים במחלקת השימור (איור 2).

מחלקת השימור אחראית לליווי היתרי הבנייה והשיפוץ של מבנים לשימור, החל בתיק התייעוד, עבור בתכנון המבנה ובהוצאת היתר הבנייה, ועד הביצוע בפועל ותעודת הגמר, כולל פיקוח על המבנים לשימור לאחר גמר השיקום. מכאן שבידי מחלקת השימור יש האמצעים לפקח באופן

צמוד על מימוש עקרונות הבנייה הירוקה והקיימות תוך כדי תהליך ליווי המבנים לשימור.

קונפליקטים בין שימור לקיימות

ל מרות כל היתרונות שפורטו לעיל, התחום של שימור בר-קיימא טומן בחובו קונפליקטים בין שימור לבין בנייה בת-קיימא:

1. **היבט כלכלי:** העלויות הנוספות שיידרשו לשיפוץ המבנה עקב פעולות של בנייה ירוקה, שהן מעבר לעלויות הגבוהות יחסית של שימור מבנים, עשויות לעורר את התנגדותם של יזמים ובעלי בתים. תוספת דרישות חדשות צריכה להיעשות בזהירות ובהקפדה על מינימום הכרחי.

2. **היבט פיזי:** בנייה בת-קיימא דורשת לעתים קרובות התערבויות אשר פוגעות בערכי שימור המבנה:

א. הבידוד המיטבי הוא בידוד מעטפת הבניין בחלקה החיצוני, דבר המתנגש עם הרצון לשמר את חומרי הגמר המקוריים, הפרופורציות המקוריות, הפיתוחים והאלמנטים העדינים שמופיעים בדרך כלל על חזית המבנה לשימור.

ב. בחינה של חשיפת החזיתות לקרינת השמש עלולה להעלות צורך בהצללת חלונות ופתחים גדולים. צורך זה מתנגש עם החזות החיצונית ההיסטורית של המבנה.

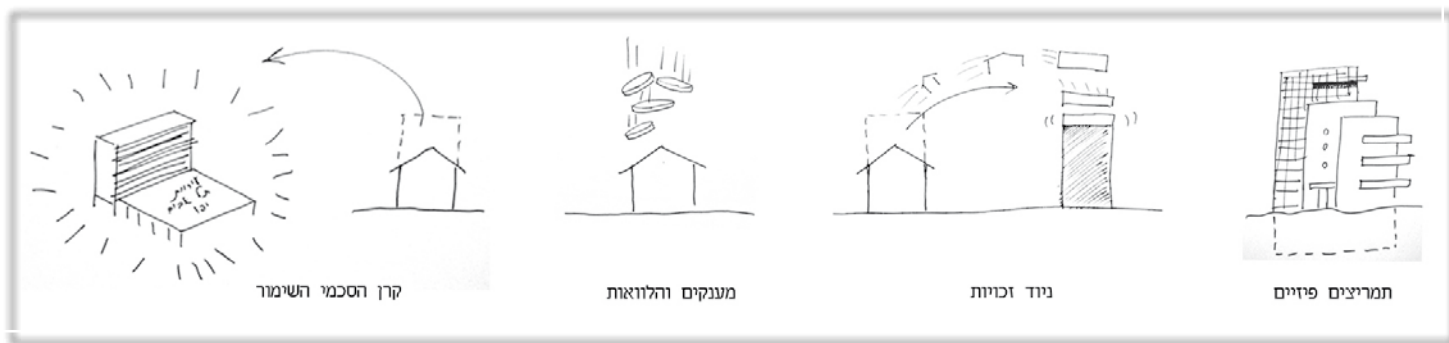
ג. העמדת מתקנים טכניים לצורך הפקת אנרגיה, כגון דודי שמש או תאים פוטוולטאים לייצור חשמל, על גגות משופעים ובחלק מהמקרים גם על גגות שטוחים, עלולה לפגוע במראה המקורי של המבנה.

ד. תוספת מתקנים טכניים נוספים שמטרתם אוורור המבנה, אגירת מי מזגנים, הפרדת אשפה, מתקני קומפוסט וכד' דורשת שטח נופח. במבנים לשימור השטח מצומצם מלכתחילה ויקר מאוד. מיקומם של מתקנים אלו חיצונית למבנה עשוי לפגוע בערכי השימור.

3. **היבט חברתי:** על אף המטרה המקורית - לשמר את האוכלוסייה הקיימת לצד שימור המבנה - עלויות השימור הגבוהות לעומת הבנייה הרגילה, הנוספות לחוסר תמיכה ומימון ממשלתי, מייצרים ג'נטריפיקציה של המרקם האנושי ומרחיקים את התושבים המקוריים של המבנים. ייתכן שהשימור המרקמי המוצע בפלורנטין אפשר מיתון התופעה.

4. אחד מעקרונות הקיימות הוא עקרון הציפוף האורבני. שימור מבנה בודד, שלרוב הוא נמוך קומה, עשוי להיות מנוגד לעיקרון זה.

באופן כללי יש לשאוף לגיבוש שיטת הערכה שתסייע למצוא בכל מקרה לגופו את האיזון הנכון בין שיקולים של התייעלות אנרגטית לבין שיקולים הקשורים לערכי השימור של המבנה. הכשרת אנשי המקצוע להבנה בסיסית של עקרונות הבנייה הירוקה והגדרה של מערכת

איור 2. מנגנוני יישום השימור. ד"ר אדריכל ירמי הופמן, מנהל מחלקת שימור מבנים, עיריית תל-אביב-יפו, 2012

בתחום זה צפוי להעמיק באמצעות סדרת סדנאות עבודה שעתידות להתקיים בברלין ובארץ בשנים הקרובות. מטרות הסדנאות הן להמשיך בעבודה המשותפת ובסיעור המוחות, לקדם את תחום השימור והשיפוץ בר-הקיימא ברמה העירונית וליצור כר ללמידה הדדית ולהרחבת הידע והמקצועיות.

הסדנה הראשונה התקיימה בברלין בנובמבר 2014. במסגרתה נסעה משלחת של נציגי עיריית תל-אביב-יפו ושל גופים חיצוניים וביקרה בכמה אתרים המהווים דוגמה לשיפוץ ירוק של מבנים לשימור, דוגמת העיר הלבנה של ברלין (איור 3), מתחם אדלרסהוף, בית ספר מונטסורי בפנקאו ועוד. בסדנה בלטה העובדה כי כל תהליך שיקום של מבנה קיים מלווה בתהליכי התייעלות אנרגטית. כדי לפתור קונפליקטים בין שימור לבנייה הירוקה הציגו הגרמנים פתרונות תכנוניים שהתאפיינו בוותירות - ברמת ההתייעלות האנרגטית וברמת השימור, תוך מחקר השוואתי והפקת לקחים. הביקור הניב חוברת אשר במסגרתה יפורסם תקציר של מאמר זה.

3. **שימור בר-קיימא ביוזמה עירונית:** פרויקט בית ספר בלפור ברחוב מזא"ה 13 (איור 4) - שיפוץ מבנה ציבורי עירוני בתכנון משרד יואב מסר אדריכלים וליווי בנייה ירוקה על ידי תמי הירש אדריכלים. במסגרת הוצאת היתר בנייה למבנה ציבור, העירייה מחייבת ליווי בנייה ירוקה והתייעלות אנרגטית של המבנה הקיים. זהו מבנה הציבור המוכרז לשימור הראשון בתל-אביב-יפו שעובר תהליך זה, והוא משמש דוגמה לבחינת הנושא וללימודו. הפרויקט נמצא בשלביו הסופיים של ביצוע השימור והבנייה בפועל, ועתיד להיפתח בשנת הלימודים הנוכחית (2015).

4. **שימור בר-קיימא ביוזמה פרטית:** פרויקט גורדון 26, אדריכל ארז אלה, מייסד משרד HQ אדריכלים. זהו פרויקט ייחודי שבו בעל בניין המעוניין למצות את זכויות הבנייה של המבנה יוזם שימור בר-קיימא. הפרויקט סיים את שלב הוצאת היתר הבנייה ונמצא לפני תחילת עבודות השיקום והבנייה (ראו עמוד 141).

פרמטרים תומכת החלטות תסייע להטמעת תהליכי התייעלות ללא פגיעה בערכי שימור.

קידום שימור בר-קיימא בתל-אביב-יפו

קידום התחום של שימור בר-קיימא מתבצע במחלקת שימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו בכמה אפיקים מקבילים. להלן דוגמאות אחדות:

1. **קידום מחקר והטמעת עקרונות בנייה ירוקה בתהליך השימור:** מחלקת שימור מבנים בעיריית תל-אביב-יפו מקדמת מחקר שנערך עבורה על ידי חברת ESD פיתוח סביבה וקיימות. מטרת המחקר היא להטמיע את סעיפי הבנייה הירוקה לתוך נוהלי העבודה של המחלקה, החל בשלב תיק התיעוד וכלה בביצוע בפועל, כולל הכשרת העובדים. החזון הוא שסעיפי בנייה ירוקה יהיו חלק מהדרישות המחייבות. בהמשך לכך נולדה היוזמה לקיים סדנת עבודה בנושא שיפוץ ירוק של מבנים קיימים ומבנים לשימור על ידי כותבת שורות אלו בשיתוף אדריכל אוריאל בבצ'ק, מנהל בנייה ותכנון בר-קיימא בעיריית תל-אביב-יפו, וצוות של אדריכלים וחוקרים מתחום הבנייה הירוקה והשימור: נירית עמיר, רוני דניאל, מאיה אשכנזי-אסיף, לילך הראל, גל גבריאלי, אבנר לבציון, תמי הירש, ניצן ברכן, דניאל וקנין, מאיה קרבטרי וחביבה אבן. מטרת הסדנה היא להעלות את המודעות המקצועית, לקדם את העשייה בתחום השיפוץ הירוק ולהציג את תחום השימור כמנוף למימוש שיפוצים ירוקים.

2. **שיתוף פעולה גרמניה-ישראל:** במאי 2013 התקיים כנס בחסות שתי המדינות שכותרתו: "Greening The White City". את הכנס יזמו, הפיקו וביצעו בשיתוף פעולה מלא עיריית תל-אביב-יפו וקרן היינריך בל הגרמנית. הכנס עסק בשימור בר-קיימא ובקיימות של המרקם העירוני של "העיר הלבנה" של תל-אביב. מטרת שיתוף הפעולה הייתה לקדם חילופי ידע ומקצועיות בתחום הבנייה הירוקה עם גרמניה, הנמצאת בחוד החנית של העשייה בתחום זה. שיתוף הפעולה בין גרמניה לישראל

איור 3. העיר הלבנה של ברלין "Weiße Stadt". צילום: רינת מילוא-שטינלאוף, מחלקת שימור מבנים, עיריית תל-אביב-יפו, 2014

איור 4. בית ספר בלפור, רח' מזא"ה 13, תל-אביב-יפו (הדמיה). יואב מסר אדריכלים. ליווי בנייה ירוקה תמי הירש אדריכלים, 2015

קרקע פוריה

פרויקט התחדשות גורדון 26 שימור - סביבה - תרבות - חברה

יזמיות - ענת ויהל צדראבאום; מנהל הפרויקט - עמור בוני
<http://fertileground.co.il>

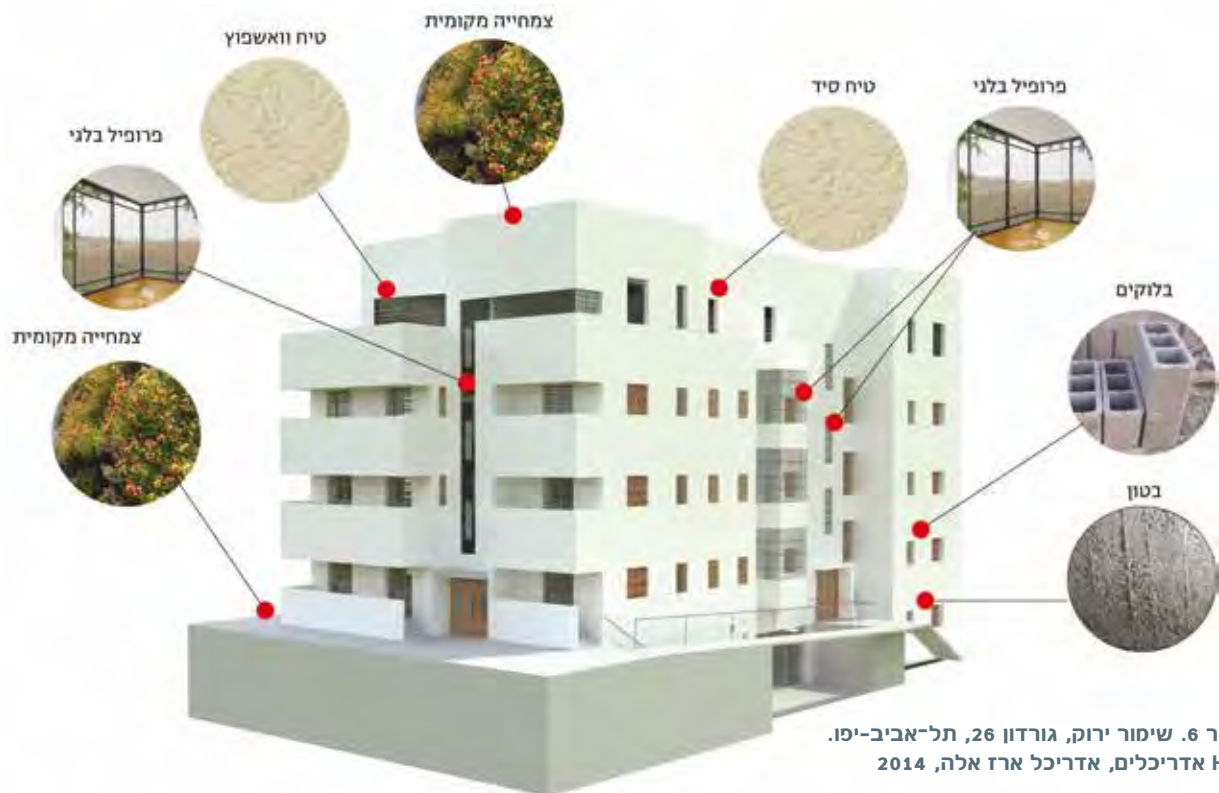

איור 5. רח' גורדון 26, תל-אביב-יפו (הדמיה). HQ אדריכלים, אדריכל ארז אלה, 2014

קרקע פוריה הינו פרויקט התחדשות הבניין ברחוב גורדון 26 לכדי סביבה מקיימת, משמחת ומעשירה. הפרויקט מבקש להציע מענה לצורך הגובר לאורח חיים הרמוני ואקולוגי יותר בסביבה עירונית. תכנית השימור והפיתוח הייחודית של הבניין מבקשת להנכיח שילוב בין ערכים חברתיים, סביבתיים, תרבותיים וקהילתיים ובין קיימות ושגשוג כלכלי ולהפכו למבנה המגורים המיועד לשימור הירוק הראשון בתל-אביב.

חזון הפרויקט מבטא גישה חדשה בהתייחסות אל המשאבים הטבעיים המצויים בשטח הבניין. גישה הרואה מעבר לערך הנדל"י ומשיבה לקרקע גם את ערכה המקורי כאדמה, כמקור לחיים, להתפתחות ולגדילה.

כחלק מחזון הפרויקט יחודש בניין הבאוהאוס משנות השלושים על פי תכנית השימור העירונית ויתווספו לו קומה חדשה וקומת מרתף. הבניין יוסב לבניין אקולוגי, גג הבניין וחצריותיו יוסבו לגינות מאכל ונוי, חלליו המסחריים ישמשו כבתי עסק התומכים בחזון הפרויקט וחלק ניכר משטח הבניין יוקצה להקמת מרכז תרבות. עם סיום השיפוץ תותווה מדיניות השכרה השומרת על הקו של השכרה במחיר הוגן כפי שהיה נהוג לפני השיפוץ.

איור 6. שימור ירוק, גורדון 26, תל-אביב-יפו. HQ אדריכלים, אדריכל ארז אלה, 2014

הכדאיות הסביבתית שבשיפוץ מבנים קיימים ובשדרוגם מבחינה אנרגטית לעומת בנייה חדשה היא עובדה מוכחת, ויש למצוא את הדרך לקדמה. הכלי האידיאלי למימוש ולקידום שיפוץ מבנים קיימים הוא מנגנון השימור. האמצעים הנתונים בידי עולם השימור מתקדמים ומפותחים דיים להתמודד עם סעיפים נוספים שיאפשרו התייעלות אנרגטית. עיריית תל-אביב-יפו יכולה להיות פורצת דרך ולהוות דוגמה לשאר הרשויות המקומיות בארץ, על ידי שימוש במנגנון השימור המפותח שלה ויישומו על שיעור ניכר מבנייני העיר לצורך התייעלות אנרגטית של מבנים.

במחלקת השימור של עיריית תל-אביב-יפו נעשים מאמצים רבים לקדם את התחום מתוך ההכרה בחשיבותו, ומתוך כוונה לעמוד בהתחייבויותיה של העירייה להפחתת פליטות גזי חממה במסגרת חתימתה על אמנת פרום ה-15. מאמצים אלו כוללים תהליכים להטמעת עקרונות הבנייה הירוקה בנהלים ובהנחיות של מחלקת השימור, קידום פרויקטים שיהיו פיילוט לבחינת הנושא לעומק, קידום סדנת עבודה בתחום ופרסום מאמרים והרצאות בנושא בארץ ובעולם. בסוף חודש יולי 2015 הועברה הרצאה ופורסם מאמר בנושא, במסגרת כנס שימור בין-לאומי בשם REHAB2015 שהתקיים בפורטוגל, עם זאת יש לשים דגש רב יותר ולקדם גם את שאר

האספקטים של הקיימות - התחום החברתי והכלכלי - מתוך כוונה שמבנים לשימור אכן יהיו מקיימים. תהליכים אלו חייבים להתמודד עם הקונפליקטים בין תחום השימור לבין תחום הבנייה הירוקה כדי לאפשר מימוש שימור בפועל, גם אם מדובר בפשרות - הן מבחינת השימור הן מבחינת הבנייה הירוקה. שיפוץ ירוק של מבנים לשימור הוא העתיד - הן של תחום הבנייה הירוקה הן של תחום השימור. ברחבי העולם כבר הבינו זאת ועמלים לקידום הנושא במרץ. עכשיו הגיע תורנו.

* רינת מילוא-שטינלאוף מוסמכת לארכיטקטורה בהצטיינות ראויה לשבח, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה, 2000. אדריכלית שימור בכירה במחלקת לשימור מבנים של עיריית תל-אביב-יפו. במסגרת תפקידה מנהלת את השימור ביפו ודרום תל-אביב ומנהלת תחום שימור בר-קיימא. התחום כולל: קידום מחקרים בנושא שימור בר-קיימא, קידום שיתופי פעולה בין-לאומיים בתחום שימור בר-קיימא, קידום וליווי שיפוץ ירוק של מבנים לשימור ושאינם לשימור ועוד. במהלך השנים הרצתה בשלוחת הטכניון ללימודי המשך וחוץ ובמכללה למינהל.

milor@mail.tel-aviv.gov.il

המועצה הישראלית לבנייה ירוקה http://ilgbc.org/build_articles/what-is-green-building

Building Preservation Department Procedures, City Planning Division, Engineering Administration, Tel Aviv-Yafo Municipality, 2015.

Koolhaas, R. (2010). Cronocaos. Venice/biennale 2010 <http://www.oma.eu/projects/2010/venice-biennale-2010-cronocaos/>

הציטוט בעברית מתוך: כתב העת "המדרשה", גיליון 14, ע"מ 104-107. תרגום מאנגלית: דפנה לוי.

Preservation Green Lab - The National Trust for Historic Preservation (2012). *The greenest building: Quantifying the environmental value of building reuse*. <http://www.preservationnation.org/information-center/sustainable-communities/green-lab/valuing-building-reuse.html?referrer=https://www.google.co.il/#.VXx6MEesV1A>

Solomon Maman, V. (2011). *What does the preservation of historic buildings have in common with 'green construction' and sustainability?* Lecture Abstract. Tel Aviv-Yafo Municipality (2015). GIS Data.

Wikipedia. (2014). *World Trade Center*. https://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Center

* עמוד 135: בית ספר בלפור, רחוב מזא"ה 13, מבנה השימור הציבורי הראשון בתל-אביב-יפו שעבר שימור בר-קיימא. אדריכלות ושימור: יואב מסר אדריכלים. ליווי בנייה ירוקה: תמי הירש אדריכלים. צילום: יעל אנגלהרט, יואב מסר אדריכלים

חדשות המועצה האלטרנטיבית

השימור, חקיקה בנושא, גיוס אמצעים, קידום פעולות שימור והצלה, יזום תוכניות ותבעו"ת לשימור והקמת אתרי מורשת שהם הסיפור האמיתי והאותנטי החושף את תולדותינו בפני למעלה משלושה מיליון מבקרים בשנה ב-160 אתרי המורשת. ברצוננו להזכיר גם את החלטות הממשלה בתחום

השימור והקמת אגף "מורשת" במשרד ירושלים ומורשת. שמחנו מאוד לשמוע על גישתך הערכית לנושאים אלה, כפי שבאו לידי ביטוי בדברים שנשאת באמצעי התקשורת ואנחנו מלאי כוחות להמשיך במשימה זו. למשרדך ולמנכ"ל המשרד עו"ד יוסי שרעבי חלק חשוב ומכריע בקיום הפעולות והאתגרים העומדים בפנינו. [...]

בהערכה,

עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

ברכות לח"כ מירי רגב - שרת התרבות והספורט

המכתב שלפניכם נשלח אל ח"כ מירי רגב עם מינויה לשרת התרבות והספורט.

עם כניסתך לתפקיד שרת התרבות והספורט, בממשלת ישראל, ברצוננו לברך אותך מכל הלב להצלחתך באתגר חשוב זה שלקחת על עצמך, בתוך זה חיזוק ושימור המורשת בארץ ישראל.

זכות בעינינו למשרד שסדר היום שלו הוא בבחינת סדר יום של מדינה ועם, ואנו רואים במשרד זה חלק מביתנו, ממנו אנו שואבים כוחות לעשייה בתחום השימור.

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוקמה לפני קצת למעלה מ-30 שנה מתוך צורך וכורח לטפל באופן דחוף בהצלת מבנים ואתרים היסטוריים בתולדות ארץ ישראל.

לאחר שהוקמו עד שנת 1700 קיים מענה חוקי סטטוטורי לשימור - קרי חוק רשות העתיקות, אך לא היה כל מענה הולם לשימור והנחלת השימור של העת החדשה, בעיקרה המורשת הבנויה הצייונית שבאה לידי ביטוי בהתפתחות העצומה של המדינה, בטרם ההכרזה, עד הקמתה בה' אייר תש"ח.

מיום היווסדה לקחה על עצמה המועצה לשימור אתרים משימה חשובה זו והינה גורם מרכזי שהביא להגברת תודעת

חנוכת שלטים בעפרה

במסגרת חגיגות ארבעים שנה ליישוב עפרה נחנכו במקום שבעה שלטי מורשת של המועצה לשימור אתרים, המביאים את סיפורה של ראשית ההתיישבות במקום.

בנוסף, מזכירות היישוב והמועצה לשימור אתרים שוקדות על הכנת תכנית להקמתו של מרכז מבקרים לתולדות עפרה במבנים ההיסטוריים.

ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת ראובן פינסקי מברך את המשתתפים. צילום: איציק שוויקי

הרס גימנסיה הרצליה - רגעי הצער

את התמונה שלפניכם שלח אלינו ינון ביילין. ינון סיפר כי הדפיס את התמונה משקופית שצילם בשנת 1959, בעת הריסתה של גימנסיה הרצליה. הוא ציין כי משפחתו התגוררה בסמוך, ברחוב קלישר, וכי רבים מבניה למדו במוסד. אנו מודים לו על העברת תיעוד חשוב זה לארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

משטרת נהלל ההיסטורית למורשת הנוטר והשוטר העברי ומרכז מבקרים על שם האלוף מאיר עמית

בחודש יוני 2015 נחנך במקום מרכז המבקרים על שם האלוף מאיר עמית. מהלך חייו של מאיר עמית משקף את החיבור הבלתי נפרד בין פעולותיהם של הנוטרים להולדתן של זרועות הצבא והביטחון בישראל. אין זה פלא שמאיר עמית, שהחל את חייו כנוטר,

הגיע לעמוד בראש המוסד. מדובר בתהליך אבולוציוני ומתפתח שתחילתו במוסד הנוטרים כפי שבא לידי ביטוי במשטרת הטגארט לפני קום המדינה, והמשכו בהקמתם של הצבא, המשטרה וכלל זרועות הביטחון במדינה.

באירוע השיקה המועצה לשימור אתרים את המיצג החדש ואת השדרוג של האורווה, המשמשת כיום כאודיטוריום. הפרויקט התבצע במימון משפחת עמית, החברה הממשלתית לתיירות - משרד התיירות והמועצה לשימור אתרים, בשיתוף המועצה האזורית עמק יזרעאל.

המיצג במרכז המבקרים על שם האלוף מאיר עמית. צילום: נטע רוזנבלט

יום עיון לזכרו של אלוף במיל' מרדכי (מוקה) לימון במחנה המעפילים עתלית

ביום השנה השישי לפטירתו של אלוף במיל' מרדכי (מוקה) לימון התקיים לכבודו במחנה המעפילים עתלית יום עיון שנושא מבצע "נועה", או בשמו הידוע יותר - "ספינות שרבורג" - מבצע של חיל הים שנעשה בסוף שנות השישים של המאה הקודמת.

צביקה לימון, בנו של מרדכי (מוקה) לימון, סיפר על אביו, על אישיותו ועל תפקידו בהבאת הספינות. דבריו המרגשים הציגו את פועלו של אביו ואת אופיו הנחוש, שהם סמל ומורשת לדורות הבאים:

אבא שלי היה אדם מיוחד במינו, ולא רק בגלל המעשים שעשה. מעשיו היו תוצאה מתבקשת מתכונות האופי היוצאות מן הכלל שהיו לו ושהביאו אותו לפעול כפי שפעל [...] אבא שלי היה אדם שידעת שתמיד אפשר יהיה לסמוך עליו שישלים את המשימה, כל משימה, קטנה כגדולה - בקשה של ילד או צו מדינה. תמיד ידעת שאתו הכול אפשרי ושאלו דבר שהוא בלתי אפשרי [...] במהלך שמונה השנים שבהן כיהן כראש משלחת משרד הביטחון בצרפת, ובעיקר בשנות האמברגו, ידע תמיד למצוא פתרונות בדרכים לא דרכים כדי לספק למדינת ישראל את הנשק החיוני שהייתה זקוקה לו. כמובן, הפרשה הידועה ביותר - אך בוודאי לא היחידה - הייתה הברחת הספינות משרבורג [...] אבל ראשו של האיש לא הסתחרר לרגע גם כשהגיע לגבהים. תמיד נשאר מי שהיה - אדם ישר, אמיץ ובעל ערכים, שהקדיש את חייו למדינתו ולאהוביו.

משרד ירושלים ומורשת

לימודי תואר שני באוצרות, בדגש מוזיאולוגיה באתרי מורשת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

המחלקה לאמנויות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת ומועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, פותחים בשנת הלימודים תשע"ו (2015-2016) מסלול מחקרי יישומי חדש ללימודי תואר מוסמך באוצרות ובמוזיאולוגיה, בדגש על מורשת היסטורית ותרבות חזותית. מסגרת הלימודים - יום אחד בשבוע (ימי חמישי)

לפרטים ולהרשמה: פרופ' נירית בן-אריה דבי, ראש המחלקה לאמנויות hbad@bgu.ac.il
מזכירות המחלקה לאמנויות, 08-6477199, אתר המחלקה לאמנויות www/bgu.ac.il/humsos/art

עמוד החשמל ההיסטורי ברחוב רזיאל, יפו

עמוד החשמל ההיסטורי ברחוב רזיאל ביפו חזר להאיר, לאחר ששוקם על ידי עיריית תל-אביב-יפו וחברת החשמל. מדובר בעמוד החשמל והתאורה ההיסטורי האחרון שנותר ברחוב, שריד לרשת החשמל הראשונה אשר הופעלה ביפו.

התאורה ברחוב בוסטרוס ההיסטורי (כיום רח' רזיאל) הופעלה לראשונה ב-16 בנובמבר 1923 במעמד פנחס רוטנברג, מייסד רשת החשמל, ואדוארד קמפבל, מושל יפו. שנה לאחר מכן חוברו רבים מבתי העיר למפעל החשמל בתל-אביב.

בנובמבר 2014, במסגרת פעילותנו לשימור רחוב בוסטרוס ההיסטורי, צד עמוד החשמל הייחודי את עינו של יו"ר מוזיאון ארץ ישראל עו"ד צבי האזור, ומיד אחר כך נחשף סיפורו על ידי פעיל מחוז תל-אביב אדריכל שמואל גילר. חודשים אחדים לאחר מכן פורק העמוד ושוקם על ידי עיריית תל-אביב-יפו וחברת החשמל. במאי 2015 הוחזר העמוד למקומו ושם להאיר את הרחוב.

עמוד החשמל ברחוב בוסטרוס, ראשית שנות העשרים. צילום: אחים אליהו, אוסף ד"ר דליה לוי-אליהו

אתר בית החרושת לקרח באזור

בית החרושת לקרח היה חלק ממתחם מבוצר של לוחמי חסן סלאמה, ואיים על הדרך שבה נסעו השיירות לירושלים הנצורה. ממבנה זה הופעל מטען הצד שהרג שבעה נוטרים ב-22 בינואר 1948. בפברואר 1948 הוא פוצץ במסגרת פעולת תגמול של לוחמי פלמ"ח.

ד"ר אסף פולת, רופא והיסטוריון חובב, חשף את מיקומו המדויק של אתר בית החרושת ואת שרידיו האחרונים. בעקבות זאת ביקשו רותי חינסקי אמיתי ורבקה צביאל, בנותיהם של שניים מהלוחמים בקרב, להציב שלט הנצחה ללוחמים ולסיפור הקרב. במאמץ משותף של בנות הלוחמים, המועצה לשימור אתרים והמועצה המקומית אזור בראשותו של אריה פכטר טופל האתר ושולט. באירוע שהתקיים בסוף מאי 2015 הוסר הלוחט מעל השלט בנוכחות בני משפחות הלוחמים. בין המשתתפים היה גם שמעון הווארד, אחיו של ההרוג היחידי באותה הפעולה, רחמים הווארד.

העמוד לאחר השימור. צילום: שמואל גילר

שרידי בית החרושת לקרח ששומרו ושלט הנצחה. צילום: נגה דה סגני

תודות לאורלי פרומן, מנכ"לית משרד התרבות והספורט, עם סיום תפקידה

אורלי פרומן כיהנה כמנכ"לית משרד התרבות והספורט במשך כשש שנים. למן היום שבו החלה בתפקידה שמה לעצמה למטרה לפעול בכל היבט אפשרי לקידום המורשת ולשימורה, וסייעה לאורך כל הדרך למועצה לשימור אתרים בפעולתה.

לפניכם מכתב תודה והוקרה שכתב מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון בשם הנהלת המועצה, עובדיה ופעיליה.

אורלי היקרה,

עם סגירת שער ופתיחת שער להמשך (כפי שבאו לביטוי בדבריך בטקס חילופי מנכ"לים במשרד התרבות והספורט), זו העת לומר מילה אחת המגלמת בתוכה הכול - תודה!

תודה על היותך אתנו, על מתן ההרגשה שאנחנו עושים, וביחד, דבר חשוב, גדול, של מחויבות; תודה על ההבנה העמוקה, על האכפתיות והליווי הצמוד, על כל מאמץ שעשית (ועשית הרבה) לפלס לנו דרך במשימה שלקחנו על עצמנו. ותודה מקרב לב על היותך אדם במובן העמוק ביותר של המילה.

אלה ועוד הם הבסיס ליכולת לנוע קדימה בחדוות יצירה, גם אם קשה לעתים, במורכבות הישראלית והפוליטית שלנו.

דבריך בטקס חילופי המנכ"לים, על המחויבות האישית הנובעת מאהבת העם ומאהבת הארץ, נגעו ללבנו והזדהינו עתם לחלוטין. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, חברי העמותה, חברי מועצת המועצה, הוועד המנהל, עובדי המועצה בכל מקום ואתר, אלפי נאמני השימור ופעיליו - כולנו ביחד מלאי הערכה ואיחולי הצלחה להמשכים הנכונים לך ולנו ביחד.

בהוקרה,

עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

הוקרה ותודה ללימור לבנת, לשעבר חברת כנסת ושרת התרבות והספורט

בחודש אפריל 2015 נערך במחנה המעפילים עתלית אירוע הוקרה ללימור לבנת, לשעבר חברת כנסת ושרת התרבות והספורט. במפגש המרגש נשאו דברים נשיא מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שלמה הלל, יו"ר הוועד המנהל של המועצה פרופ' אדריכל סעדיה מנדל, חבר הוועד המנהל זאב מחנאי, יו"ר המועצה הישראלית לתרבות ואמנות חיים פרלוק, עו"ד צבי האזור - לשעבר מזכיר הממשלה ומי שהיה יועץ בכיר ללבנת בתפקידה כשרת התקשורת, וכרמל סלע - ראש מועצה אזורית חוף הכרמל. זאב מחנאי סקר את פעילותה הציבורית של לימור לבנת ואת תרומתה החשובה לקידום שימור המורשת. בין היתר אמר את הדברים שלהלן:

לעמיתי בוועד המנהל, לחברי מועצת העמותה וכמובן לסגל המקצועי המסור הדבק במשימותיו ללא לאות, ברכות ותודות! ולך שרת התרבות והספורט, הגב' לימור לבנת - הוקרת תודה והערכה על ליווי פעולותינו ותשומותייך האישיות, אשר ידעו לטפח את "סדר היום" הלא פשוט שלנו! [...]. עלינו לציין בסיפוק רב את הבנתך העמוקה ואת הקשר הטוב אשר שררו בינך ובין הסגל הבכיר שלך לבינינו. דלתך, ראשך ולבך היו עמנו, שכן עיסוקנו הוא במורשת היישוב היהודי בארץ ישראל הרבה קודם להכרזת תקומת המדינה היהודית בארץ ישראל, וכמובן מאז הכרזת המדינה לפני 67 שנים. [...]. הסיפא. לימור לבנת, שרת התרבות והספורט, לך ולצוותך שלמי תודות והערכה מעומק הלב על העשייה ועל היותך מי שאת!

מנהלת מחנה המעפילים עתלית זהבית רוטנברג הודתה אף היא ללימור לבנת על מאמציה לקידום האתר ותיארה את הפעילות בו. היא הציגה את איש העדות מנדל אנגל, שהעפיל באנייה "אטלנטיק", ומנדל ריתק את הנוכחים בסיפור תלאותיו עד לעלייתו ארצה. הילד נעם ניר הפליא בנגינה בכינור והוסיף לאווירה המרגשת.

את האירוע חתמה חברת הכנסת והשרה לשעבר לימור לבנת. היא סיפרה על דרכה הציבורית ועל החיבור שלה עם המועצה לשימור אתרים, והציגה את "האני מאמין" שלה בתחום השימור והמורשת ובתחום הערכים החברתיים והאנושיים הנוגעים לכולנו.

בתמונה: לימור לבנת, לשעבר חברת כנסת ושרת התרבות והספורט, נושאת דברים באירוע. צילום: מיכאל גינזבורג

משלחת מקבלי החלטות לבלגיה ולהולנד, יוני 2015

המחוזות במחוז תל-אביב, אדריכלי שימור מהמגזר הפרטי והציבורי, אנשי רשות העתיקות ובעלי חברה העוסקת בביצוע עבודות שימור. הרכב ייחודי זה הבטיח שיח מקצועי ויכולת לספוג מידע מקצועי רב, במטרה שייושם או יופץ על ידיהם לגורמים שונים בישראל.

אדריכלית ענת ברלוביץ' מדריכה את חברי הקבוצה במרכז השימור בלובן. צילום: תמר טוכלר

ביוני 2015 יצאה משלחת מקבלי החלטות בתחום השימור לבלגיה ולהולנד. את המשלחת יזמו המועצה לשימור אתרים - המחלקה ליחסים בינלאומיים ואיקומוס ישראל, ופיתחו, ארגנו והובילו אותה אדריכל ערן מורדכוביץ ואדריכלית ענת ארז ברלוביץ' - אדריכלי שימור שחיו, למדו ועבדו בתחום השימור בבלגיה, ונמנים עם חברי הוועדה ליחסים בינלאומיים ואיקומוס ישראל; תמר טוכלר, מנהלת המחלקה ליחסים בינלאומיים; וברט קונפין, יזם ומומחה בתחום מבלגיה. במסגרת המשלחת נפגשו החברים עם מומחים בלגים והולנדים. אלה הציגו תהליכי תכנון ושימור בערים ובנמלים היסטוריים, השמשה מחודשת של מבנים וכלים להתמודדות עם אתגרי הפיתוח באזורים היסטוריים בעלי ערכים לשימור. תמהיל המשתתפים היה מגוון ומכוון לנושאי המשלחת: מקבלי החלטות ומתכננים מרשויות מקומיות ובראשן עיריית ירושלים, עיריית תל-אביב-יפו, עיריית רמת-גן ועיריית חיפה, נציגי לשכת התכנון

קורס נאמני שימור במכללת גליל מערבי

במכללה האקדמית גליל מערבי בעכו מתקיים מזה שש שנים קורס נאמני שימור, במסגרת היחידה ללימודי המשך ולימודי חוץ בראשות רונית מור. ראש החוג לשימור ד"ר נדב קשטן הוא שותף לפרויקט מראשיתו, ומסייע למנהל הקורס מטעם המועצה לשימור אתרים שמעון צפרי, שאף בונה את התכנית. בשלבים הראשונים סייעה בידו אדריכלית יעל סיון גייסט, לשעבר מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי. בקורס משתתפים בעלי עניין מכל רחבי הארץ ועובדים מהמועצה לשימור אתרים, אשר לומדים את עקרונות השימור וזוכים להכיר את פעילותה הענפה. המרצים הם אנשי מקצוע מובילים בתחום, ובהם אנשי המועצה. הקורס כולל 14 מפגשים, אחת לשבועיים, חלקם הרצאות וחלקם סיורים מקצועיים. עד כה סיימו את הקורס 177 משתתפים. הבוגרים מביאים את המועצה לשימור אתרים אל השטח ומסייעים למנהלי המחוזות במאבקים למניעת הרס מבנים ומתחמים היסטוריים.

משתתפי מחזור ו' של הקורס במתחם בית בוסל בצפת. משמאל - שולה ישרון, מנהלת לשכתו של מנכ"ל המועצה לשימור אתרים ומשתתפות הקורס, מעבירה סקירה היסטורית על המקום. צילום: גד סובול

פרויקט השימור בגבעת הקרב ביד מרדכי

בימים אלה מגיע לסיומו שלב א' בפרויקט השיקום, השימור וההנגשה של גבעת הקרב ביד מרדכי, הכולל הסדרת שבילים מונגשים; הסדרת תעלות הקרב; גינון ותאורה; שלטים חדשים ועמדות שמע להסברים. בשלב ב' הסתיים תכנון המבואה. למלאכה שותפים משרד אמנון בר אור ושות' אדריכלים בע"מ, מתכנן הנוף איתן עדן, המהנדס דוד שורץ ממחלקת תכנון הנדסי של המועצה לשימור אתרים, מהנדס השימור של המועצה לשימור אתרים אהרון לויתן, ומנהל תחום שימור פיזי ארצי ארנון חפץ. הפרויקט מתבצע במימון ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת והחברה הממשלתית לתיירות - משרד התיירות.

תעלות הקרב לאחר השיקום. צילום: ארנון חפץ

משיבים את הסיסים לקריה ולשרונה

"משיבים את הסיסים לקריה ושרונה" הוא פרויקט טבע חינוכי שנועד לשקם את אוכלוסיית "סיס החומות" בקריה בתל-אביב. זהו אחד הפרויקטים שנבחרו לשנת 2015 במיזם "צבא הגנה לטבע - מפקדים לוקחים אחריות על סביבתם". בפרויקט זה, שיזמו יוסי לשם, מזכיר קרן הדוכיפת בחברה להגנת הטבע, תא"ל (מיל') אסף אגמון ותא"ל (מיל') ברוך שפיגל משתפים פעולה החברה להגנת הטבע ועמותת "ידידי הסיסים" עם צה"ל, ומובילים אותו מפקדי בסיס מחנה

הרמטכ"ל רב אלוף גדי איזנקוט משחרר סיס. צילום: הדר בן סימון, דובר צה"ל

תיבת קינון במרכז המבקרים שרונה הקריה, רח' מנדלר 14. צילום: סוניה צ'יסנין

עדות במוזיאון הרעות שבמצודת כ"ח

במוזיאון הרעות מייסודו של יהודה דקל וחבריו מתארח אחת לשבוע, איש עדות בהדרכות לקבוצות.

בעבר השתלבו בהדרכות אנשי עדות שונים שלחמו בקרבות על נבי יושע או היו בהכשרות, וכעת מתארח בקביעות בימי רביעי טוג'ו (אברהם יעקבסון) מקיבוץ מעין ברוך. טוג'ו השתלב בהדרכות במוזיאון וכבר הספיק לספר את סיפורו ליותר מעשר קבוצות, ובהן גמלאים, חיילים ותלמידים.

אחד המפגשים המרגשים היה עם תלמידי בית הספר הדמוקרטי ע"ש יעקב חזן בכפר סבא. התלמידים היו מרותקים ונרגשים, וכאשר הסתיימה ההדרכה ניגשו אליו רבים מהם והמשיכו לשאול ולהתעניין. בסוף כל הדרכה אנו רואים את הערך המוסף שיש בפגישה עם אחד מלוחמי תש"ח ומי שיש לו נגיעה אישית לסיפור במקום.

טוג'ו (אברהם יעקבסון) בחברת התלמידים. צילום: קרן קהת

מציגים בבית רוקח בתל-אביב

בית רוקח שבנווה צדק בתל-אביב משחזר את חיי היום-יום של המשפחה והמייסדים במאה ה-19, ומספר על חזון הקמתה של השכונה העברית הראשונה מחוץ לחומות יפו (1887). באחרונה חודשה במקום התצוגה ההיסטורית והועלתה הפקה תאטרלית חדשה לכל המשפחה, "שעה בחולות". זוהי הצגה מצחיקה ומרגשת על החיים בנווה צדק בימיה הראשונים.

משתתפים: הקיימקאם הטורקי, שומל הקטן, באר המים ועוד. שחקנים: אסף שצברג, שרגית ביקובסקי. בימוי: שרגית ביקובסקי, על פי מחזה מאת אמיתי יעיש. ייעוץ אמנותי: אמיתי מילוא. לפני ההצגה מתקיים בבית סיור מודרך מלווה בטעימות של גוזז, תה ורדים ותופינים.

פרטים בטלפון: 03-5168042

"שעה בחולות". צילום: שמוליק מסוט

חצר המשק בחצר כנרת

מחצר כנרת, שהייתה "המעבדה הגדולה" של אנשי העלייה השנייה, יצאו חלוצים וחלוצות שהיו עם השנים לראשי היישוב והמדינה. החצר עוברת מזה כמה שנים הליכי שימור. בשנה שחלפה החלו צוותי השימור של המועצה לשימור אתרים לשחזר את חצר המשק, בפיקוחו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי ארצי. הפרויקט התבצע בשיתוף קרן יק"א, ועדת העזבונות וציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת.

תהליך בניית הגג, שיגיע בסיומו לשטח של כ-800 מ"ר.
צילום: זהבה חכם גבאי

סיורי משפחות

כחלק מפעילותה של מחלקת הסיורים של המועצה לשימור אתרים הוקמה ביוזמת חברת הוועד המנהל דניאלה שמיר מסגרת מיוחדת לסיורי משפחות. בחודש אפריל התקיים סיור בנתיב רכבת העמק ההיסטורית בהדרכת רותם שחר. בתום הסיור התקיימה במרכז מבקרים תחנת רכבת העמק בכפר יהושע, פעילות של בניית דגמי קטרים מקרטון. פרטים באתר האינטרנט של המועצה.

בניית דגמי קטרים במרכז מבקרים תחנת רכבת העמק בכפר יהושע.
צילום: רותם שחר

תחנת הרכבת בצמח חוזרת לתמונה

בטקס שהתקיים ב-25 באוגוסט 2015 הועברו המבנים בתחנת הרכבת בצמח לידי המכללה האקדמית כנרת. המבנים ישמשו ככיתות וכמרכז ללימודי ארץ ישראל. בטקס נכחו פרופ' פייסל עזאיה, סגן יו"ר ות"ת, מל"ג; עמרי שלמון, מנכ"ל מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; יוסי ורדי, ראש המועצה האזורית עמק הירדן; פרופ' שמעון גפשטיין, נשיא המכללה האקדמית כנרת; ד"ר זאב דרורי, המנכ"ל היוצא של המכללה; מיקי קיסרי, המנכ"ל הנכנס וקהל רב. השימור והשיקום התבצעו בשיתוף ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, משרד החינוך, קרן קימת לישראל, רכבת ישראל, מועצה אזורית עמק הירדן והמכללה האקדמית כנרת. את התכנון האדריכלי וההנדסי ואת עבודות השימור ביצעו מחלקת התכנון של המועצה לשימור אתרים וצוותי השימור שלה.

אירוע חנוכת תחנת הרכבת בצמח. צילום: ארנון חפץ

שובך היונים בגבעת ברנר

בשנת 2008 התכנסו על הדשא במתחם זקס שבגבעת ברנר נציגי המועצה לשימור אתרים, נציגי בית הפלמ"ח, בני גבעת ברנר ואחרים. מטרת הכינוס הייתה לפעול לשיקום ולשימור שובך יוני דואר צה"לי שנבנה ב-1947 כתחליף לשובך יוני דואר של הפלמ"ח, שהיה בקיבוץ קודם לכן.

בחודש יוני האחרון נחתה בשלום בשובך להקת גרעין הרבייה, ואת גוזליה יאמן חיים וולף. המועצה לשימור אתרים פועלת לשימור ולהפעלת המקום בתמיכת ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, משרד החקלאות ופיתוח הכפר, המועצה האזורית ברנר וקיבוץ גבעת ברנר. בימים אלו אנו עוסקים בתכנון התצוגה במקום, בסמוך לשובך היונים הפעיל. תיעוד ותכנון: גרואג הראל - שימור וקיימות. הנדסה: אינג' ירדנה אתגר.

שובך יונים לבסיס. צילום: טל בן נון גלז

פרופ' מר - על מלריה, יתושים ו-D.D.T.

בבית מר שבאתר השחזור ראש פנה נפתחה לציבור תצוגת קבע על פועלו של פרופ' גדעון מר. התערוכה, המוצגת בחלל המרכזי של המבנה, מתארת את תחנות חייו: משפחתו, לימודי הרפואה, עלייתו לארץ, הצטרפותו לגדוד נהגי הפרדות, עבודתו כסניטר באוהלי גדוד העבודה ליד מעין חרוד, חזרתו לבית הוריו, נישואיו לזינה (רופאה וטרינרית), השלמת לימודי הרפואה באיטליה וחזרה לארץ. משנת 1929 היה פרופ' מר מנהל התחנה לחקר המלריה שהוקמה בגליל (אגם החולה), שכן

תצוגת הקבע בבית מר. צילום: בני וגלי (בני נחמני - "גלגל", גלי גמליאל פליישר ל"סטפני ורותי עיצוב")

"הרצל" מגיע לארץ ישראל. צילום: נגה די סגני

יום הרצל

במסגרת חגיגות יום הרצל הלאומי, שצוין ב' באייר תשע"ה, 25 באפריל 2015, נערך אירוע משותף של המועצה לשימור אתרים - מחוז תל-אביב ותחום חינוך ואתרי מורשת, במעמד חבר הכנסת לשעבר אילן שלגי, חבר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים ומי שזים את חוק הרצל. האירוע התקיים בנמל יפו, בנקודה שבה החל מסעו ההיסטורי של חוזה המדינה בארץ ישראל, ובמסגרתו שוחזרה לראשונה הגעתם של הרצל ופמלייתו לארץ. האירוע כלל טקס של בנות ובני השירות הלאומי, גרעין אתרי מורשת של המועצה לשימור אתרים בשיתוף ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת ואגף השירות הלאומי במשרד החינוך. אירוע זה הוכיח שוב את הפוטנציאל הערכי וההיסטורי הטמון בנמל יפו ההיסטורי, ובעיקר בבית המכס המנדטורי.

אמץ אתר - עכשיו גם בשפה הערבית

"אמץ אתר" היא אחת היוזמות החינוכיות המרתקות שהמועצה לשימור אתרים שותפה להן. באחרונה הורחבה הפעילות, ואל מעגל "מאמצי האתרים" הצטרף גם בית ספר "אל בירוני" מנצרת. שיתוף פעולה פורה של תחום חינוך ואתרי מורשת במועצה ובית הספר הוליד תכנית נפלאה שבמהלכה אימצו התלמידים את מבנה הספרייה בעיר. התלמידים למדו על נצרת ועל השימור בה והשתתפו בסדנאות שימור שיזמה המועצה. במסגרת זו תורגמה לערבית סדנת השימור המלווה את הפרויקט. כן הופעלה סדנת "החפץ הזה הוא אני", שבמסגרתה נחשפו התלמידים לחשיבות החפץ ויצרו מבנים מחומר בסיוע המורים לאמנות.

תלמידי בית הספר "אל בירוני" בספרייה בנצרת, בהדרכתו של ד"ר שרף שרף ספדי. צילום: נאנסי ג'רג'ורה

לזכרו של נחמן רז

נחמן רז, חבר קיבוץ גבע, היה מהידידים הקרובים ביותר למועצה לשימור אתרים. נחמן היה מדריך ב"נוער העובד" ושנים אחדות כיהן כמזכ"ל התנועה. בשנים 1978-1958 היה מורה ומנהל בבית הספר המקיף בעין חרוד. בשנת 1983, לאחר שורה של תפקידים בתנועה הקיבוצית, כולל מזכ"ל איחוד הקבוצות והקיבוצים, הוא הושבע כחבר כנסת. בכנסת העשירית היה חבר ועדת החינוך ובכנסת ה-11 כיהן כיו"ר הוועדה. בתפקידיו אלה העניק תמיכה לפעילות המועצה ולמאבקה. החיבור של נחמן למועצה נבע מהקשר הערכי שלו לחינוך למורשת ולהאבת הארץ.

זכורה לי נסיעה משותפת למכון איילון ברחובות. בדרך חלפנו בנס-ציונה, והצעתי שניכנס לבית ראובן לרר, שזעק בהזנחתו. באתר היו שרידי באר אנטיליה, ברכת מים ומבנה עזוב. במקום התנחלו בדואים שעלו מהנגב, בברכת המים שכן עדר הצאן, בחצר נפרס אוהל מגורים ובבית ההרוס השתמשו לצרכים שונים. המראה היה קשה ומאכזב, ונחמן אמר: "ראו, אדם אחד הצליח להקים לבד יישוב שלם שאף הפך לעיר, ויישוב שלם לא מצליח לשקם ולשמר את המבנה הראשון [...] כמה עצוב המראה, באתר זה החלה הציונות ונדמה לי שאתר זה מסמל את סופה". דברים אלה דרבנו אותנו להיאבק על שיקום האתר ושימורו, ובסיוע בן משפחת לרר וראש העיר הצלחנו לשקם את האתר ולהחזיר לו את כבודו. נחמן רז צנוע היה בהליכותיו ונבון במחשבותיו. הלך מאתנו ידיד נפש, תומך נאמן. יהי זכרו ברוך.

יוסי פלדמן

לזכרו של שלמה ברקמן

ב-26 באפריל 2015 הלך לעולמו שלמה ברקמן, יו"ר ועדת הביקורת של המועצה לשימור אתרים. משפחת ברקמן והמועצה לשימור אתרים בחרו להנציח את זכרו באירוע מיוחד לציון יום הולדתו, שהתקיים בחודש יולי במכון איילון ברחובות. האירוע נפתח בדברים לזכרו שנשא מנכ"ל המועצה עמרי שלמון, המשנה למנכ"ל שלמה קופל, רעייתו מירה ובתו עינת. בהמשך הרצתה רחלי רוגל על "רחובות בימי מלחמת העולם הראשונה", והביאה בדבריה גילויים מרתקים. לסיום התקיים סיור במכון איילון. בדבריה המרגשים אמרה הבת עינת ברקמן-בילו בין היתר:

מזמנו ומכישוריו לכמה שיותר אנשים וכך גם חנך אותנו - שצריך וכדאי לעזור ולהתנדב כי יש בזה ערך רב. אבא, אנחנו מודים לך על זה. [...] וזכורה לי במיוחד שיחה אחת. שלמה, אבא, חזר משיבת שימור, וסיפר לנו סביב שולחן האוכל בשמחה על אניית מעפילים חדשה שעומדים להביא לארץ וכמה זה משמח וחשוב. אחר כך דיברנו גם על כמה זה עולה וכמה המבצע מסובך ומורכב. אני זוכרת ששאלתי אותו: "זה באמת כדאי? כל כך הרבה כסף ובלגן". והוא, מלא בביטחון, השיב: "בטח! אם לא יוציאו את הכסף על זה, על ההיסטוריה שלנו, אז על מה כן?" אותי הוא שכנע. אז תודה לכל מי שהגיע, יום הולדת שמח לשלמה. לאבא.

רעייתו של שלמה ברקמן מירה, הבן שפי והבת עינת בחברת מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון והמשנה למנכ"ל שלמה קופל

אנחנו כאן כדי לחגוג לשלמה יום הולדת כי הוא אהב חגיגות, אהב אנשים, אהב אירועים, ואם אפשר לשלב את כל הדברים האלה ביחד, זה מצוין. אז אנחנו כאן כדי לחגוג את היות שלמה בחיים שלנו, להיזכר בו, להודות לו ולומר לו שאנחנו אוהבים אותו ושהוא לא נשכח מלבנו. אנחנו לא סתם כאן, במקום הזה השייך לשימור אתרים. כבר הרבה שנים שאבא היה פעיל בשימור אתרים וזה היה חלק חשוב ומשמעותי מאוד עבורו. אבא היה חוזר משיבות, מספורים, ממפגשים ומאירועים בעיניים שמחות, מעדכן אותנו ומספר לנו בהתלהבות על חוויותיו. אבא אהב מאוד לעזור - היכן שרק אפשר, שמח לתת

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

משתתפת בצערו של יאיר רדי,
אתר הפרדסנות
ע"ש מינקוב ברחובות
על פטירתו של אביו
יוסף רדי
יהי זכרו ברוך

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מרכינה ראש עם פטירתו של הסופר והעיתונאי
שלמה שבא
אוהב ארץ ישראל ואוהב תל-אביב במיוחד,
המייסד והעורך הראשון של כתב העת עת-מול
ידיד השימור
יהי זכרו ברוך

■ קטלוג ■

ספריית יהודה דקל

אלבומים

יום שישי הגדול

100 מקומות שמורים

TOMORROW

החותם העשירי

טיפה משלי

ספרי עיון ומורשת

בים כיבשה וגם באויר

הטיגארטים

משמר הירדן

כנרת - החווה והחצר

בחזרה לרכבת העמק

מצודת כ"ח

בירה שלנו

לא עיר לא כפר

ויקרא שמה רחובות

הגדוד השלישי

סיפורי הרצליה

רוח קדים

מדגנים

"אתרים" המגזין 4

"אתרים" המגזין 3

"אתרים" המגזין 2

"אתרים" המגזין 1

As the values of defense and security related to a conserved asset are expressed in the site or the property in various ways, so too is its significance increased accordingly, and the greater the chances of its conservation. This is applicable, for example, when the asset is also the site of a battle which was led by a renowned leader, or where a special unit took part and the combat values of the IDF were expressed, and/or there were brave and courageous fighters who fell at the site.

Sustainable Preservation – The Greenest Building

Architect Rinat Millo-Steinlauf

Building Preservation Department, Tel Aviv–Yafo Municipality
milo_r@mail.tel-aviv.gov.il

Keywords: sustainability, green energy, energy efficiency, conservation, preservation

This article highlights the use of preservation mechanisms as tools for promoting and implementing “green” retrofit of existing structures, certainly one of the most significant advances associated with counteracting ongoing worldwide environmental damage. Moreover, existing built space today is significantly greater than the new buildings being constructed throughout the world. Indeed from the energy standpoint, the environmental value of rehabilitating existing buildings and upgrading their energy efficiency, as opposed to new construction, is a proven fact that must be further advanced. The ideal tool for promoting and implementing the green retrofit of existing buildings in Tel Aviv-Yafo is the preservation mechanism, since it is the only existing legal mechanism that obligates preservation and conservation of a building. Preservation, as a discipline, has sufficiently sophisticated and developed means at its disposal to deal with additional tasks associated with energy efficiency. The Tel Aviv-Yafo Municipality can be a trailblazer in this field and a model to other local authorities in Israel by utilizing its well-developed preservation mechanism and applying it to a sizeable share of the buildings in the city in order to make them more energy efficient. The Municipality's Preservation Department has been devoting many efforts to advance this matter, stemming from the recognition of its importance and a desire to meet the city's commitment to reduce greenhouse gas emissions under the Forum 15 convention, which is a forum of Israel's 15 largest and leading cities. Those efforts include processes designed to incorporate green building principles in the Department's work procedures and guidelines, organizing a green retrofit workshop, and promotion of regional projects serving as pilot projects for sustainable preservation.

Consequently, more attention and efforts should be devoted to the other aspects of sustainability – namely social and economic ones, in order to make the sustainable preservation approach more holistic

To facilitate sustainable preservation in practice, the processes in question must address the friction between preservation and green construction, even if it means making certain compromises that have implications for both preservation and green construction.

Green retrofit of preservation buildings is the future of both the green building and preservation disciplines. Around the world, that is common knowledge. The time has now come for Israel to recognize it as well.

scale, the most recent and outstanding example of this process being Sarona, located in the heart of Tel Aviv.

This article aims to present Sarona's development as related by those who were involved in the process, and to observe the conservation of the settlement from the standpoint of a group of present leaders and members of the Templer Society that recently met at its premises in Stuttgart, Germany. The discussion dealt with the values of conservation relating to both personal and collective memory, but of course did not ignore the fact that these German buildings were conserved in Israel of all places, and the significance of this.

Photography as a Means for Conveying Messages and Conserving Memory and the Built Heritage

Dr. Lavi Shay

Kiryat Ono College, Manager of Photography Archives at Yad Yitzhak Ben-Zvi, Jerusalem, and a manager of "Israel Revealed to the Eye" documentation project
lavi.shay@mail.huji.ac.il

Keywords: photography, remembrance, conservation, reform, built heritage, agent of change

While the photograph is an efficient means of communication for conveying messages, it is not always easy to determine what exactly the messages are that it transmits, since there are variable interpretations and understanding of its contents by each and every culture. The messages embedded in a photograph are affected by the photographer's value system, and are aimed at influencing the viewer at varying levels of awareness, thereby arousing sensations such as identification or rejection. From its beginnings - as well as today, a photograph often expresses messages of innovation and progress, while only subsequently do photographs "unwillingly" become agents of change in respect to events, people and locations of the past.

The photograph is one of the most practical and effective mediums as an agent of remembrance, seemingly facilitating the "stoppage of time" and "documenting reality" in a precise manner. Photography has inspired precision-seeking documenters, researchers and conservers to employ the medium in a variety of conservation and research projects.

This article focuses on groups involved in conservation (or change) of the Built Heritage of the 19th century and early 20th century in Europe, America and the Middle East, as well as the varied uses of photography in this context. Photography was used in various enterprises: as a means for documentation and conservation of historical structures and urban textures, as an educational means used by reformers for conserving the urban landscape, and as an educational tool employed by reformers for presenting urban and rural landscapes worthy of evaluation, conservation and rebuilding, as well as a means of information aimed at promoting religious, national and colonial values and concepts.

Security and Defense Values as Factors in the Decision-Making Process for Conservation of Built Cultural Heritage Sites

Dr. Gad Kroizer

The Martin (Szosz) Department of Land of Israel and Archeology Studies Bar-Ilan University - Israel
ja3b@zahav.net.il

Keywords: security and defense values, Hagana, Tel-Chai, battle sites, memorial sites, national assets

The Hagana Museum serves as a primary model for some of the security and defense values involved in the decision-making process for Built Cultural Heritage Sites. The importance of security values in the conservation process of the Hagana Museum involved two different aspects, the first being that the people who resided in that house were active in the formative leadership of the *Yishuv*, mostly in the political and defense spheres. The second aspect related to the historical decisions regarding the building, which also served as the unofficial headquarters of the Hagana organization.

There are a number of types of national assets related to security and defense values, among them national assets in which security or defense activities of the underground organizations were conducted prior to the establishment of the State, battle sites of the wars of Israel following the establishment of the State, assets related to norms and fighting values, and national assets that constituted a part of the history of various military units, as well as memorial sites of the fallen, among others.

City Branding and the Case of Tel Aviv: The First Hebrew City Becomes a Global City

Hila Oren

Founder and CEO, Tel Aviv Global City Administration
oren_h@mail.tel-aviv.gov.il

Keywords: branding, entrepreneurs, innovation, global, talent, cities

In April, 1909, 66 families gathered on the sand dunes north of Jaffa in order to establish a modern Hebrew city. Their goal was to create "The New York of the Middle East", and indeed from its inception Tel Aviv was a city of entrepreneurs, innovators and a young spirit, which together endowed the city with its special character. As cities become key players not only within their local communities but also in a global network, their brand constitutes an increasingly important factor in their ability to be effective and competitive international players.

An inside look at the "Tel Aviv" branding process presents a view of a three-stage model which could serve as a relevant paradigm for any city aspiring to make the leap from a local brand to a global one: The "establishment" stage during which the brand is conceived.

The "economic development" stage during which the brand is a tool to achieve economic development. The "global development" stage during which the brand seeks to attract global talent.

The First Jewish House Outside Jaffa's Walls

Shmuel Giler

Architect *
sglr@inter.net.il

Keywords: documentation, Jaffa, Ottoman period, conservation

In early 1915, in the midst of World War I, the center of Jaffa was demolished. Not in an act of war, but in a deliberately planned operation intended to renovate the ancient town. This operation was led by Jamal Pasha, commander of the Fourth Army of the Ottoman Empire and the ruler of Syria and Palestine. The traumatic event was never mentioned in Jaffa's written history, but was found only in a few random lines in memoirs of the town's Jewish residents. These chronicles recorded that Jaffa's cruel military ruler, Hassan Bey, demolished houses in order to widen the streets, although it was not specified which ones.

The marks of destruction, seen on the roof of the first building located on the corner of Yefet Street (No.2), are not the results of war, but evidence of the destructive action which took place one hundred years ago. Recent research into the history of this house revealed that it was the first Jewish home erected outside the walls of Jaffa, on the site of the bastion which guarded the nearby city gate. It was purchased by Mimon Amiel from Jerusalem some time around 1877. Together with his relatives Aharon Moyal and Shlomo Abushdid, three luxurious apartments were built above the bazaar, shown as the Jewish bazaar on an early map of Jaffa drawn by Theodor Zandel in 1878. In early 1915 the facade of the house was demolished, because it jutted out onto Gaza Road (today Yefet Street), and obstructed the traffic.

The Moyal family, one of the most respected in Jaffa, lived on the premises until they moved to the new neighborhood of Tel Aviv after its establishment in 1909. In 1887 Mimon Amiel registered his share as a Wakf for his family's future benefit. For the last 128 years they have been managing the family properties on the site. The Moyal family, however, kept the property for a few years after the war, and then sold it to Arab landlords. Today it houses the Abulafia restaurant. The history of the first Jewish bazaar and the adjoining homes, has since vanished, and awaits heritage conservation.

* Involved in researching the history of Jaffa in the late Ottoman period and early British mandate

Conservation and Use of German Buildings in Israel

Prof. Haim Goren

Tel-Hai College
gorenh@telhai.ac.il

Keywords: German Colony, German buildings, Sarona, conservation, preservation, memory-building

The German Colony, as it appears on the map of Israel, testifies to the continuity of German buildings in general, and Templer settlements in particular, throughout the history of the Land of Israel, and the State of Israel. In recent years the Templer settlements have been rejuvenated on an impressive

with extensive excavations and restoration of First and Second Temple findings along with Byzantine and Crusader sites. Today, almost five decades later, this work is still in progress.

Questions such as which heritage sites are worthy of renewal and which heritage narratives should be presented have aroused lively and prolonged public debate. Over the past forty years, diverse approaches to heritage conservation and presentation have been taken. One viewpoint emphasizes the architectural values of the historic city, while others highlight religious, cultural, and historical values. There are sites where traditional usage is relevant today, while others have undergone transformation. Some of these heritage sites have translated historic and cultural values into economic benefits.

We here present four different approaches to heritage rehabilitation in the Jewish Quarter in an attempt to learn about the collective identity, aims, and values of those involved in its renewal. These narratives illustrate the influence of national, cultural, and religious identity on the physical conservation (or non-conservation) of heritage. They also raise the question of public participation, an element glaringly missing in the first years of rebuilding the quarter.

p89

The Conservation of Values Over Time in a World Heritage Site – "The White City of Tel Aviv – the Modern Movement"

Guy Kav-Venaki

Deputy Chairperson, Israel World Heritage Committee
guykavvenaki@gmail.com

Keywords: world Heritage Site, outstanding universal value, Tel Aviv, White city, Sir Patrick Geddes, Modern movement, UNESCO

"The White City of Tel Aviv – the Modern Movement", was inscribed in UNESCO's World Heritage List in 2003 on the basis of its Outstanding Universal Value, mandating its conservation for all people for generations to come. Its values are expressed in the integration of two distinct characteristics: large scale town-planning in accordance with the innovative concepts of Sir Patrick Geddes, and architecture, which is a synthetic representation of some of the most significant trends of the Modern Movement. These town-planning foundations and architectural designs have been sustained in Tel Aviv over many years, surviving the ravages of time, and faulty maintenance.

The new "Quarters Plan" was an initiative of the Tel Aviv - Jaffa Municipality, which decided to unify various planning layers approved over the years in the city and to examine the possibility of granting additional building rights. The plan as deposited impaired in the opinion of the Israel National Commission for UNESCO the values of the world heritage site. As a result of the opposition, submitted by the national commission, the local planning committee decided that it was "bound by the UNESCO proclamation regarding the city center, and recognized the importance of the architectural values and the cultural heritage within the proclaimed area". As a result of these decisions, discussions were held within a "round table" framework, with the participation of representatives of the municipal administration and the national commission for UNESCO. The importance of these discussions was a clear definition of the characteristics of the site, which manifest the values for which the "White City" was inscribed in the World Heritage list, and, as a result, the ensuing definition of the red lines regarding local planning changes at the site. The article includes a survey and analysis of the characteristics of the World Heritage Site, "The White City of Tel Aviv – The Modern Movement", and the values they convey.

p95

Architectural Value and its Status in Conservation Decisions in Israel

Keren Metrany, Arch., Ph.D

Geography Department, Bar-Ilan University
kuff1@netvision.net.il

Keywords: cultural significance, architectural value, architectural heritage, conservation in Israel

The Burra Charter defined "Cultural Significance" as an aesthetic, historic, scientific, social and spiritual value for past, present or future generations. "Esthetic Value" encompasses a broad variety of tangible and intangible characteristics that relate to a site. On the other hand, the term "Architectural Value" is one that has become engrained in the local lexicon as a criterion for the designation of historic buildings based mainly on visual aspects. The use of the architectural value in Israel has gradually expanded in coordination with the increased involvement of planning authorities in the conservation of heritage sites.

JCA or ICA Jewish Colonization Association (JCA/ICA) 1891-1900: From Environments of Memories to Sites of Memories

Irit Amit-Cohen

Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University; ICOMOS Israel
amitcoi@biu.ac.il

Keywords: historical value, memory, JCA/ICA, Baron Maurice de Hirsch, Palestine

The Jewish Colonization Association (JCA/ICA) was founded in 1891 by Baron Maurice de Hirsch of Paris for the purpose of assisting politically persecuted Jews in depressed economic countries, mainly in Eastern Europe. After the death of the Baron in 1896, JCA began purchasing land and establishing Jewish settlements (*Moshavot*) in Palestine, many historical remnants of which can still be seen today. These include the streets where the founders lived, the administration center (*Beit Hapekidut*), schools, the residences of the doctor and the pharmacist, the synagogue, some decorative gates, cattle sheds, wineries and more. These relics are part of local stories, but over time they have become symbolic landscapes and represent the collective memories of the Jewish Zionist society. Pierre Nora in his 7-volume work entitled "Les Lieux de Mémoire" (1984–92), used this term ("sites of memory") to describe places and vestiges of the past. In this way he stressed that sites of memory replace the real and true memory created by recounting the experience (in his words: "environments of memories", *milieux de mémoire*). The aim of this paper then is to establish the argument that the historical remnants of JCA/ICA's *moshavot* cannot be sustained without knowing about the "real" memory itself, and developing an appreciation of its historical value.

School Agricultural Plots: Norms and Realities in Galilee *Moshavot* (Jewish settlements) during the *Yishuv* (settlement) Period

Yair Seltenreich, Ph.D.

Tel Hai College
yairs@telhai.ac.il

Keywords: educational values, Galilee *moshavot*, rural education, school agricultural plots

Agriculture was considered a central value of Hebrew rebirth in *Eretz-Israel* (Palestine), as it symbolized the renewed symbiosis between the Jew and his land. Consequently, the educational system in rural Galilee *moshavot* focused its efforts on agricultural through the use of school agricultural plots, which represented an environment of initiative and symbolic patriotism, and which became models of admiration and praise. This article describes the pedagogical concepts and practices involved in the agricultural plots and examines the extent of their very real contribution on both normative and practical levels.

Conservation and Reconstruction of Heritage Sites in the Jewish Quarter of Old Jerusalem

Bracha Slae

Independent Researcher, Graduate of Historical Geography Department, Hebrew University, Jerusalem
bracha.slae@mail.huji.ac.il

Ruth Kark

Prof. Emerita, Geography Department, Hebrew University, Jerusalem
ruthkark@mail.huji.ac.il

Noam Shoval

Professor, Geography Department, Hebrew University, Jerusalem
noam.shoval@mail.huji.ac.il

Keywords: collective identity, conservation, excavation, heritage and heritage sites, historic, modernization, public participation, reproduction, restoration, tourism, values

The Jewish Quarter in Jerusalem is both a residential neighborhood and an integral part of the Old City of Jerusalem World Heritage Site. In 1967, immediately after the unification of Jerusalem in the aftermath of the 6-Day War, the Government of Israel decided to rebuild this destroyed historic neighborhood. Emphasis was placed on restoration and renewal of its Jewish heritage sites, along

Cultural Heritage as an Economic Value

Dr. Eyal Salinger

Economist, real estate appraiser, historian, doctor of urban and regional planning, lecturer at the Technion and Haifa University, Chairman of the Israel Committee on Economics of Conservation, ICOMOS, Israel
eyalsalinger@yahoo.com

Keywords: cultural heritage, economic capital, cultural capital, public involvement

It is difficult to quantify the economic value of cultural heritage, for its knowledge-based products, tangible as well as intangible, are composed of both economic capital and cultural capital. It is a public product, which in addition to the private benefits obtained from it, also produces social benefits, and thus a competitive market cannot efficiently function. Cultural heritage is perceived to be of economic value, an asset, a resource for development driven by the creative economy producing economic value for a specific location. Public intervention is thus required, not only for heritage products having a solid economic base and expected to create economic capital (i.e., such that constitute a source of potential income from tourism), but also to identify and invest in heritage products constituting mainly cultural capital rather than economic capital, if any. The latter mostly originate in the everyday experience of the residents and the interactions between them, while failure to safeguard them constitutes a compromise and impairs the value of heritage.

Educating Toward Values: Contribution of Preserved Sites to Strengthening Society

Dr. Assaf Selzer

Department of Israel Studies, University of Haifa
aselzer@staff.haifa.ac.il

Keywords: education, values, identity, preserved sites, blue signs

The existence of preserved sites within public spaces testifies to the importance of current activity by individuals and communities that is aimed at the future. In addition to projects involving reconstruction and restoration, information signposts (in the case of the Council - the blue ones), serve both as markers and guides to the preservation sites and explanations of their importance. To this end, this article seeks to examine the extent to which the sites and the signposts can promote educational activity. In our case, this encompasses various groups in a mix of contexts and periods, but most importantly, emphasizes the potential contribution of the sites for educating toward values. In this framework we shall define concepts, examine various approaches to educating toward values, and look at the extent to which the sites can serve as pedagogic sources. Although the law does not specifically define "educating toward values" as justification for approval for preservation of a building, nonetheless, many sites are also used for this purpose. Our hope is that this article will help foster ideas of how to achieve this in a proper and more effective manner.

A Short Cultural History of Zionist Landscape

Prof. Maoz Azaryahu

Department of Geography and Environmental Studies, University of Haifa
maoz.azaryahu@gmail.com

Keywords: Zionist landscape, history and memory, old and new

In its formative stage, the Zionist landscape was seen as a double helix of "old" and "new". The "old" represented both Jewish history in the Land of Israel, and the desolate atmosphere of an underdeveloped country. The "new" was associated with the restoration of Jewish settlement and the conversion of "wilderness" into a place for human habitation. However, celebration of the "new" has gradually been supplanted by a more nuanced approach to extant landscapes that put much weight on the conservation of nature and history in landscaping. This perspective acknowledges the clear discrepancy between "old" and "new", but argues that not only is wilderness not necessarily a disadvantage, but also that urban development can be directed as well toward conserving and restoring aspects of the built environment. According to this viewpoint, "old" and "new" are quite possibly complementary rather than essentially contradictory.

The Values Of Conservation and Participation and What Lies Between Them

Prof. Arza Churchman

Faculty of Architecture and Town Planning, TECHNION – Israel Institute of Technology
arzac@technion.ac.il

Keywords: public participation, conservation, values, social considerations

The two concepts of conservation and participation have much in common, for they can represent cultural values of different population groups that can be shared, or they can be a source of conflicts. Conservation issues are often perceived as based upon professional knowledge, and thus in the purview of professionals and not the public. Public participation is looked upon by many as an unwanted intrusion in the professional planning, decision-making process. However, the trend today in both cases leans toward the argument that public 'local knowledge' is equally important in decision-making, and must be included together with expert knowledge. Since judgments regarding the issues raised in these processes are to a large extent subjective, so must they also include the subjective judgments of the people who will be affected by them.

Community Archeology as a Central Pillar in the Conservation Process: The Ancient Lod Project as a Test Case

Alon Shavit, Ph.D

Israeli Institute of Archaeology
alon@archeo-logic.com

Keywords: ancient Lod, conservation, restoration, community-archaeology

The City of Lod was first settled during the Neolithic period, but various archaeological excavations carried out over the course of many years indicate that there was continuous settlement throughout all the archaeological and historical periods, quite a unique phenomenon in the ancient Near East. The Old City contains many points of interest, including the magnificent floor mosaic discovered by the Israel Antiquities Authority, which is one of the world's most impressive mosaics, in addition to the many other impressive mosaics found in the surrounding area. The Church of St. George, renovated at the end of the 19th century atop the remains of a crusader basilica, is one of the most important Christian sites in Israel. The al-Omari Mosque was constructed in the 13th century under the Mamluk ruler Baybars, who also erected the Jindas Bridge, which is still used for transportation. Khan al-Hilu served as a municipal market and was the commercial center of the city. Several buildings serving the traditional olive oil industry remained in the Old City. Of these, the Hasuna Oil Press deserves special note, being one of the most complex and well conserved pre-modern industrial buildings in Israel. The Israel Antiquity Authority (IAA) has prepared a program to incorporate these sites into a municipal public park, an archeological and tourist attraction which could very well generate a dramatic change in the future of the City of Lod.

Following years of neglect, the IAA has initiated a community project to renovate the ancient city within the framework of community archeology. This is an innovative and exciting worldwide discipline which presents various approaches for implementing new ideas, all of which are characterized by focusing on the community at the core of the process. The community inspires researchers with relevant questions regarding planning, implementation and courses of action, and community representatives participate in archeological excavations, historical research, conservation and reconstruction of monuments, maintaining and organizing the sites for tourism, advertising promotions and providing accessibility to the general public.

Integrating the community within the project contributes towards strengthening municipal pride, and promotes responsibility for the local environment. In societies characterized by alienation toward the establishment and divergent opposing groups, community archaeology can assist in moderating this estrangement, and promoting positive interaction between the conflicting populations.

Over the years we have come to realize that this approach advances coexistence between Jews and Arabs who identify with the city's past - each from their own perspective, who are ready to cooperate in order to renovate and develop the ancient city.

such, promote dialogue between conservation and the development and urban renewal of its needs. Our activities are evident in our objectives to promote the conservation and development of various sites in the Tel Aviv District, such as the Levant Fair, Sarona, Jaffa Port, the historical centers of Ramat Gan and Herzliya, and the Borochoh Quarter in Givatayim, among others. Since the council is a public body, operating for and on its behalf, the general public does indeed constitute an important and central component in its many activities aimed at preserving our heritage. In fact, through public activity of the local community, we are constantly being apprised of current information regarding various important historical sites, as well as warnings of impending planning initiatives that might be improper for these sites.

The Role of Values and Personal Attributes in Identifying Associative Landscapes

Nadav Sade

"Sadot - Planning. Tourism. Environment "
Nadav@sadotproj.co.il

Prof. Eliahu Stern

Ben-Gurion University of the Negev
elistern@bgu.ac.il

Keywords: associative landscapes, values, existentialism, empiricism, personal values

Associative landscapes are an important part of the world's cultural heritage assets. Like cultural landscapes, they are based on values which express the enriching implication of both tangible and intangible assets, but, unlike other cultural landscapes, they are identified by a strong association with art, religion, history, geography and literature. They can be physical entities or mental images of certain sites. Since they are perceived subjectively, we assume that personal attributes determine the values which affect the subjective identification of associative landscapes. Accordingly, the present study examined the relationship between selected personal attributes and a set of values which constitute a typology used to identify and classify associative landscapes. This line of research was based on two recognized philosophical schools: existentialism, referred to in order to explain the role of personal attributes in the identification process, and empiricism, likely to explain their connection to the tangibility of the identified landscape. Using a sample of 220 participants as the statistical base, study results showed that religiosity, national ideology, general cultural knowledge and geographical familiarity are the main attributes affecting the selection of values for the identification process. An individual with neither knowledge and/or experience will not be able to identify an associative landscape, because that person will not understand the essence and values on which the landscape is based.

Taking a Risk on Conservation: The Story of Rothschild Street in Mazkeret Batya

Meir Dahan

Chairman, Mazkeret Batya Local Council
lishka@mazkeret-batya.muni.il

Keywords: renovation, revitalization, conservation, *moshava*

Writing from his personal standpoint, Meir Dahan, Chairman of the Mazkeret Batya Local Council, describes the long journey from the moment of his first visit to the veteran *moshava* (Jewish settlement), up to his decision to invest his own personal experience in achieving the goal of turning Mazkeret Batya into a settlement which would adopt conservation as the chosen method for improving every facet of life.

Following Dahan's election in 2003, the Council invested millions in restoring not only the heritage buildings and sites of the *moshava* (founded 1883), but also in the revitalization of Rothschild, its main street.

The conversion of Rothschild Street into what has today turned into an attraction as well as an identifying dynamic for the population that decided to make the *moshava* their home, is a move which affected everything involved in the *moshava*: education, culture, leisure, real estate prices, etc.

Dahan: "Ten years ago, if anyone had proposed the option of investing millions of shekels in conservation or in creating a high-income industrial park to me, I would, without question, choose the first. Precisely as expressed in our vision: "Conserving the past, building the future."

Summaries

Conservation as Related to Culture

Prof. Saadia Mandl Arch.

Chairman of the Board of Directors of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
Saadia@mandel-arc.co.il

Keywords: conservation, architectural and historical values, cultural built heritage

When dealing with conservation of heritage – whether it is architectural or other heritage, it is Culture we are dealing with – not nostalgia.

"Culture" according to the Oxford dictionary is "the customs and civilization of a particular people or group". In other words, it is not one single frame, but many images taken throughout the ages. There is no instant culture! It is the accumulation of several historic layers one on top of the other.

The end product of architectural conservation is to enable a building, a neighborhood or a town to tell its story. While keeping up with modernity, in order to keep the "town puzzle" legible we shall preserve those parts of the town to tell us the whole story.

Values-Led Conservation

Irit Amit-Cohen

Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University; ICOMOS Israel
amitcoi@biu.ac.il

Keywords: conservation, tangible and intangible values, place

Built cultural heritage sites are comprised of both tangible and intangible elements. Tangible elements include the structure and architectural style, landscapes within and around the site, panoramas, skylines and landmark sites. Intangible elements include activities, symbolic and historical functions, cultural practices, traditions, memories and cultural references which constitute the substance of their historical value, along with their economic and social values. Historical sites which are designated for conservation are not only spatial structures, but serve as well to reflect the evolution of a society and its cultural identity. Since the mid-20th century social values have substantially changed, representing increased social will and needs, and terms such as spirit of place or sense of place have become more common in conservation discourse.

In this paper I will analyze the relationship between tangible and intangible values concerning conservation of cultural built heritage sites, and the changes in their status over time.

The Values and Purposes of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel as Reflected in its Districts Activities

Tamar Tuchler, Noga Di Segni

Tel Aviv District Administration
tuchler@shimur.org.il, nogad@shimur.org.il

Keywords: urban planning, heritage sites, public participation, community spirit

For some thirty years now the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel has continued to move forward in its commitment to fulfilling its established goals, set out in accordance with its impressive ideals and values. These goals constantly influence its spirit and guide its devoted staff in their mission of promoting and ensuring the conservation of heritage sites in all of Israel through persistent efforts and day-to-day activities. In this article we hope to show how the beliefs and spirit of the Council are expressed in its public activity, as exemplified in the Tel Aviv District Administration. One of the primary goals in creating the council (which determined the nature of its operation in the districts by its professional staff), was to ensure the conservation of historical, architectural and cultural sites in a specific community, for today's generations and for the generations to come. The Council does not represent a specific culture or nationality, but rather supports cultural heritage activity in Israel in all its many forms and variations.

Our undertakings involve a great deal of coordination in working together with professional teams of local and district authorities. The projects underline our belief that the conservation processes must constitute an integral and inseparable part of the urban planning process in the municipality, and as

Table of Contents

Issue No. 5

Front Cover: "the Spirit of Conservation".
Photo: Tel Aviv City Archives, Shutterstock

- 4 Preface - Omri Shalmon
- 5 Conservation as Related to Culture - Saadia Mandl
- 7 Values-Led Conservation - Irit Amit-Cohen
- 15 The Values and Purposes of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel as Reflected in its Districts Activities - Tamar Tuchler, Noga Di Segni
- 23 The Role of Values and Personal Attributes in Identifying Associative Landscapes - Nadav Sade, Eliahu Stern
- 31 Taking a Risk on Conservation: The Story of Rothschild Street in Mazkeret Batya - Meir Dahan
- 37 The Values of Conservation and Participation and What Lies Between Them - Arza Churchman
- 43 Community Archeology as a Central Pillar in the Conservation Process: The Ancient Lod Project as a Test Case - Alon Shavit
- 53 Cultural Heritage as an Economic Value - Eyal Salinger
- 57 Educating Toward Values: Contribution of Preserved Sites to Strengthening Society - Assaf Selzer
- 63 A Short Cultural History of Zionist Landscape - Maoz Azaryahu
- 67 JCA or ICA Jewish Colonization Association (JCA/ICA) 1891-1900: From Environments of Memories to Sites of Memories - Irit Amit-Cohen
- ICA: 100 Years of Activity and Advancement - Zeev Miller
- 75 School Agricultural Plots: Norms and Realities in Galilee *Moshavot* (Jewish settlements) during the *Yishuv* (settlement) Period - Yair Seltenreich
- 81 Conservation and Reconstruction of Heritage Sites in the Jewish Quarter of Old Jerusalem - Bracha Slae, Ruth Kark, Noam Shoval
- 89 The Conservation of Values Over Time in a World Heritage Site – "The White City of Tel-Aviv – the Modern Movement" - Guy Kav-Venaki
- 95 Architectural Value and its Status in Conservation Decisions in Israel - Keren Metrany
- 101 City Branding and the Case of Tel Aviv: The First Hebrew City Becomes a Global City - Hila Oren
- 107 The First Jewish House Outside Jaffa's Walls - Shmuel Giler
- 113 Conservation and Use of German Buildings in Israel - Haim Goren
- 121 Photography as a Means for Conveying Messages and Conserving Memory and the Built Heritage - Lavi Shay
- 129 Security and Defense Values as Factors in the Decision-Making Process for Conservation of Built Cultural Heritage Sites - Gad Kroizer
- 135 Sustainable Preservation – The Greenest Building - Rinat Millo-Steinlauf
- 143 News and Events

Sites Staff

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Editorial Coordinator: Idit Maidan

Assistant Editor: Irad Tsafrir

Editorial Board: Prof. Architect Saadia Mandl (Chairman),
Omri Shalmon, Humi Novenstern

Graphic Design: Lady Mac Studio

Language Editing: Nirit Eitingon

Translators: Arlin & Gerry Aviram

Production: P.M.I. Niv Amir

www.idekel.co.il

**Yehuda Dekel Library
Society for Preservation of
Israel Heritage Sites**

**Society for Preservation
of Israel Heritage Sites**

"Atarim Magazine" - Issue 5, focuses this time on changes relating to the determination of values and the implementation of conservation activity. The previous approach, which assigned priority to site conservation according to prominence, unique style, rarity and the choices for its presentation and conservation, is currently being replaced by a socio-communal approach. While not ignoring the functions and historical values which precede every decision regarding preference in choice and classification of worthy sites under consideration for conservation, this approach also stresses the role played by newly discussed values in leading and promoting conservation. In a society characterized by activity and mobility from one location to another, cognizant of its ability to promote a social agenda, emphasis is placed on democratic, social and communal values. In this way, involving the public does not necessarily constitute a specific action by a particular group, and does not come about as a result of a decision adopted by a planning group or a group with political interests, but rather by the right to information, to taking a stand and participating in the process of deciding of what should be conserved and in what manner. In other words, the right to express cultural differences is linked to the right to select the cultural landscapes and heritage sites which express this diversity.

Choosing values as the focal point of the worksheet presented by the community of conservationists who specialize in materials, technology, architecture, representation, documentation and history, is aimed at expanding the circle of people interested in conservation as a unique field of knowledge. Researchers of various cultures and cultural processes, quantifiers of economic-value changes, evaluators of long-term implications of the entitlement of future generations to heritage assets and the responsibility of the present generation to ensure their survival – all these have their place in our community. Indeed, this issue reflects the entire spectrum. Alongside articles focusing on social and cultural values are those that highlight classic values: historical, architectural and planning. In addition there are articles presenting the change that has taken place in the values discussion within universal frameworks, including ones describing part of the Israeli local value debate within various communities, the action of districts in the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and actual practices by local authorities and organizations.

The change that has taken place in the status of value and its definitions in the universal conservation debate, is represented in the article by **Nadav Sade** and **Eliahu Stern**, which examines the social characteristics in the selection of associative sites, a definition which has become an inseparable part of worldwide and countrywide heritage sites proclamations. **Irit Amit-Cohen** describes the development that has taken place in the value debate, its significance in treaties, proclamations and universal documents, and its inclusion in this category, as does the article by **Saadia Mandl** which deals with cultural value and its relationship to conservation. The article by **Keren Metrani** surveys the broad debate on architectural value and its development, while **Guy Kav-Venaki** delves into the concept of planning, presenting it in the light of current developments in Tel Aviv.

The broad view and implications of local attitudes are presented by **Maoz Azaryahu**, in which he develops the historical-cultural debate and how it impacts the Zionist landscape, as does **Assaf Selzer** in his study of educational values and their place in building society. Stressing the importance of historical value and its part in local Israeli decisions regarding what should be conserved and in what manner is expressed in the article by **Haim Goren** dealing with Templar heritage, and the article by **Bracha Slae, Ruth Kark** and **Noam Shoal** on the conservation process in the Jewish Quarter of Jerusalem. Two articles deal with the historical value of the JCA (Jewish Colonization Association): One, by **Yair Seltenreich**, traces its history from the educational value point of view, including home gardening to educate toward working the soil, and the other, by **Irit Amit-Cohen**, considers whether its historical value will survive without conserving its memory and the settlements it founded or supported.

Articles joined to the local debate include one by **Gad Kroizer** dealing with security as a formative value of society supported by values expressing this, while the article by **Lavi Shay** relates to the historical picture of *Eretz Yisrael* and the messages conveyed regarding what to conserve and how.

Public value is examined by Arza Churchman, focusing on the links between cooperation and the public, and the role played by both in the decision-making process regarding conservation of cultural and landscape assets. **Shmuel Giler**, in his historical description of "Beit HaGvirim" in Jaffa, emphasizes the importance of documentation and information in conservation decisions, while **Tamar Tuchler** and **Noga Di Segni** survey current activity of the Council for Conservation of Heritage Sites and the aims to strengthen public activity as much as possible.

With all this, **"Atarim Magazine - Issue 5** does not neglect "new" values: **Rinat Millo-Steinlauf** writes on durable green conservation and preservation; **Alon Shavit** focuses on community archeology; **Hila Oren** discusses value and its share in creating the image of a site and its uniqueness; **Eyal Salinger** deals with the economic value which stimulates conservation while changing attitudes toward it. All these are joined by a "personal touch", such as the article by **Meir Dahan** of Mazkeret Batya, who stresses the changes taking place in the communities and settlements following conservation, while **Zeev Miller** underscores the contribution of JCA and its contribution to the Israeli landscape.

As in preceding issues of the magazine, the current issue includes an opening paragraph linking the varied articles one to the other, setting them in an array around the central topic: values that promote conservation activity and the aims and developments taking place. The desire to expand our community of readers and concerned individuals motivates us to add a preface and summary in English to each article.

Prof. Irit Amit-Cohen

Sites *The Magazine*

מורשת תרבותית בנויה

יחסי שימור ותפקוד

נכס בנוי המייצג מורשת תרבותית יתקשה לשרוד אם לא ייצקו לתוכו תפקוד. התפקוד יכול להידמות או לרמוז על תפקוד ישן; הוא יכול להיות שונה; הוא יכול להיות חינוכי, למנף שימור וגם לעכבו. בכל המקרים מתקיים מתח קבוע בין הצורך להתאים את הנכס לתפקוד לבין החשש מפגיעה בערכיו.

בית באר קלאסי - ביארה.
בית הפרדס ליד מחנה עמנואל

התפקוד - מנוף לשימור נכסי תרבות. שימוש
חוזר - מגורים בטרולי, מחוז פוליה, איטליה

הייצוב ללא החלטה תפקודית מתקשה למנוע
הידרדרות במצב הפיזי - משטרת באר שבע

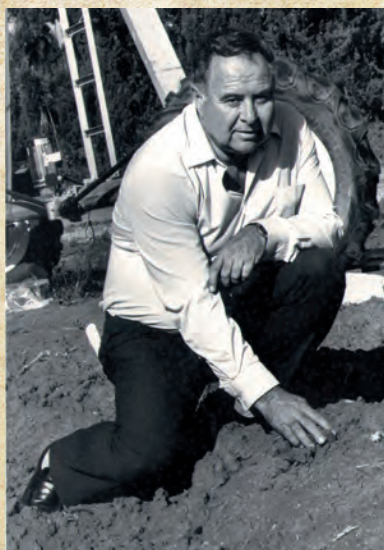
שימור ללא תפקוד מעודד הריסה.
הסילו בחצר המשק בקיבוץ נגבה

התאמת התפקוד ההיסטורי לצרכים עכשוויים
כנכס מורשת. תחנת הרכבת בשטרסבוג הפכה
למתחם המשלב מרכז קניות ושירותי תעבורה

מורשת ורנקולרית בין נס-ציונה לעיינות.
בית אריזה בולט בנפחו מצפה להשמשה

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, איש פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה ומסקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים.

בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממפתחי חבל ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי יושע במלחמת העצמאות, מקום בו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה במחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - "ספריית יהודה דקל".

"מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכרו של יהודה דקל.